

DİL VE KÜLTÜR

(ARAŞTIRMALAR - İNCELEMELER)

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Prof. Dr. Semra ALYILMAZ

Doç. Dr. Onur ER



DİL VE KÜLTÜR

(Araştırmalar - İncelemeler)



EDİTÖRLER

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Prof. Dr. Semra ALYILMAZ

Doç. Dr. Onur ER



Dil ve Kültür (Araştırmalar - İncelemeler)

Editörler: Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Semra ALYILMAZ, Doç. Dr. Onur ER

Eserin Yazarları: Cengiz ALYILMAZ, Semra ALYILMAZ, İsmail ÇOBAN, Faruk POLATCAN, İsmail EMİRŞAH, Ümmü Gülsüm SUYER, Simge BİLBEY, Edanur AYAR, Bahar ARGUZ, Melike ÇELİK

Bu eserin baskısından 5846 ve 2936 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası hükümleri gereğince alıntı yapılamaz, eser fotokopi yöntemiyle çoğaltılamaz. Fotoğraf, şekil, şema, grafik vb. yazarlarının izni alınmadan kopya edilemez. Eserin her türlü yayın hakkı yazarlarına aittir.

*Tous droits de traduction de reproduction et d'adaption réservés pour tous pays
All rights reserved. Can not be copied.*

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Dizgi: Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Sayfa Tasarımı: Mehmet Fatih KILIÇ

Kapak Tasarımı: Mehmet Fatih KILIÇ

Düzeltili: İsmail ÇOBAN - Nazmi ŞEN

Yayın Tarihi: Kasım 2024

Yayıncı Sertifika No: 49837

ISBN: 978-625-6183-33-9

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com



İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	iii
I. BÖLÜM Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ <i>Petrogliflerden Semahlara ve Semalara Farklı Bir Bakış</i>	1-70
II. BÖLÜM Prof. Dr. Semra ALYILMAZ Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ <i>Kadın Araştırmacıların Alan Araştırmalarında Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri</i>	71-80
III. BÖLÜM Öğr. Gör. İsmail EMİRŞAH <i>Orhun Yazıtları ile Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk Adlı Eserinin Dil ve Kültür Bağlamında Metinlerarasılık Açısından Değerlendirilmesi</i>	81-93
IV. BÖLÜM Ümmü Gülsüm SUYER <i>Suci Yazıtı 'nda Dil ve Kültür</i>	95-113
V. BÖLÜM Simge BİLBEY <i>Eski Uygur Türkçesi Dönemi Şairlerinden Aprin Çor Tigin'in "Amrak" Başlıklı Şiiri Üzerine</i>	115-126
VI. BÖLÜM Edanur AYAR <i>Kuanşi İm Puser'da Sıfatlar</i>	127-137
VII. BÖLÜM Bahar ARGUZ <i>Bursa Emir Sultan Mezarlığı'na Epigrafik Açından Bir Bakış</i>	139-157
VIII. BÖLÜM Doç. Dr. İsmail ÇOBAN <i>Âşık Yaşar Reyhani'nin "İşte, Dadaş, Bu Demektir" Başlıklı Şiirine Kültürel Değerler Açısından Bir Bakış</i>	159-170
IX. BÖLÜM Melike ÇELİK Doç. Dr. Faruk POLATCAN <i>Ortaokul Öğrencilerinin Elektronik ve Basılı Kitap Okuma Tercihlerinin İncelenmesi</i>	171-182





*Foto 01: Bir halı üzerine işlenmiş insan ve teke betimlemesi
(Halça / Halı Müzesi; Bakü, Azerbaycan; Foto: C. Alyılmaz)*



SUNUŞ

Türklerin tarihi insanlık tarihiyle, Türkçenin tarihi de bilinen en eski dillerin tarihleriyle paralellik göstermekte ve oldukça köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Nitekim Türklerin geride kalan binlerce yıllık tarihî süreçte başta Asya coğrafyası olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaşadıkları, kendilerine ait yaşam tarzları ve inanç sistemleri olduğu, birçoğu hem kendileri hem de başka milletler ve topluluklar için büyük önem taşıyan buluşları gerçekleştirdikleri, somut ve somut olmayan kültürel değerler oluşturdukları bilinmektedir. Türk boy ve toplulukları tarafından tarihin farklı dönemlerinde farklı coğrafyalarda vücuda getirilen anıtlar, yazıtlar, kültür ve mimarlık eserleri, kullanım ve süs eşyaları vd. Türklerin tarihlerinin, dillerinin, kültürlerinin, yaşayışlarının ve inanışlarının eskiliğinin ve köklülüğünün en önemli tanıklarındır.

Ortak yaşayaş ve inanışın, deneyimlerin, birikimlerin, kazanımların, sosyal ve kültürel değerlerin ürünü olan bilginin belgelenmesi, unutulmaması, unutturulmaması, hatırlanması, hatırlatılması, saklanması, korunması, somutlaştırılıp gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla icat edilen yazı, insanoğlunun bilinen en eski ve en önemli icatlarından biridir. Çok köklü, çok zengin bir sözlü kültüre, geleneğe ve bunun taşıyıcısı “sözlü dil”e sahip olan Türk milletinin “yazı dili”nin tarihi de oldukça eskidir. Türklerin tarihi genelde (Kök)türklerle, Türk yazısının tarihi (de Kök)türk harfli metinlerle başlatıldığı için Türk alfabesinden önce kullanılan grafik dile ait öğeler (resim yazıları, damgalar vd.) çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Oysa Türkler, tarihte resim yazısını (petroglifleri) iletişim, ritüel vd. amaçlarla kullanan ender milletler arasında yer almaktadır. Türk boy ve topluluklarının tarihte ve günümüzde yaşadıkları bölgelerde bulunan, önemli bir kısmının tarihi milattan öncesine uzanan ve büyük bölümü günümüze kadar gelip ulaşan petroglifler Türkler hakkında pek çok bilinmezini aydınlatılmasını sağlamaktadır.

Deneyimli bilim insanlarının öğrencileriyle birlikte hazırladıkları dokuz bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde farklı coğrafyalardaki petrogliflerden hareketle Türklerin yaşayış ve inanış sistemi içinde ayrı yere ve öneme sahip olan “semahlar”ın ve “semalar”ın kökeni hakkında ilgi çekici bilgiler verilmektedir.

Kitabın ikinci bölümü “Kadın Araştırmacıların Alan Araştırmalarında Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri” başlığını taşımakta ve bilimsel - akademik çalışmalarda bugüne kadar göz ardı edilen bir konu bütün ayrıntılarıyla dikkatlere sunulmaktadır.

Kitabın III. bölümü “Orhun Yazıtları ile Mustafa Kemal Atatürk’ün Nutuk Adlı Eserinin Dil ve Kültür Bağlamında Metinlerarasılık Açısından Değerlendirilmesi”; IV. bölümü “Suci Yazıtı’nda Dil ve Kültür”; V. bölümü “Eski Uygur Türkçesi Dönemi Şairlerinden Aprin Çor Tigin’in Amrak Başlıklı Şiiri Üzerine”; VI. bölümü “Kuanşi İm Pusar’da Sıfatlar” başlıklarını taşıyan yazılardan oluşmaktadır. Genelde Eski Türkçe Dönemi ile ilgili olan bu yazılarla Türk dilinin eskiliğine, köklülüğüne, gelişmişliğine ve zenginliğine dikkat çekilmek istenmiştir.

Kitabın yazıt bilimi ile ilgili olan VII. bölümü, “Bursa Emir Sultan Mezarlığı’na Epigrafik Açından Bir Bakış” başlığını taşımaktadır.

Kitabın VIII. bölümü, “Âşık Yaşar Reyhani’nin “İşte, Dadaş, Bu Demektir” Başlıklı Şiirine Kültürel Değerler Açısından Bir Bakış”; IX. bölümü ise “Ortaokul Öğrencilerinin Elektronik ve Basılı Kitap Okuma Tercihlerinin İncelenmesi” başlığını taşıyan Türkçe eğitimi ile ilgili yazılardan oluşmaktadır.

Kitapta yer alan Türk diliyle, Türk kültürüyle, yazıt bilimiyle ve Türkçe eğitimiyle ilgili yazıların konunun uzmanlarına ve ilgililerine yararlı olması, eksiklerin ve hataların hoşgörüyü karşılanması en büyük dileğimizdir.

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ





*Foto Ø2: Bir kam / şaman betimlemesini üzerinde barındıran keçenin görüntüsü
(Bişkek, Kırgızistan; Foto: C. Alyılmaz)*

DİL VE KÜLTÜR

(Araştırmalar - İncelemeler)





Foto Ø3: Bir halı üzerinde trans hâlindeki kama / şamanı betimleyen desenin görüntüsü

I. BÖLÜM

PETROGLİFLERDEN

SEMAHLARA VE SEMALARA FARKLI BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-3634-9015>

• **Petroglifler (kaya resimleri, kaya üstü tasvirler, kaya betimlemeleri):**

“Kaya resimleri”, “kaya üstü tasvirler”, “kaya betimlemeleri” terimleriyle de karşılanan petroglifler, konunun uzmanlarınca bir dönemin iletişim aracı, yazısı olarak da nitelendirilmektedir. Çünkü petroglifler, ait oldukları dönemin insanların duygularını, düşüncelerini, isteklerini, sevinçlerini, coşkularını, kaygılarını, korkularını, gücünü, kendi türüyle ve evrendeki diğer (somut ve soyut) varlıklarla ilişkilerini ortaya koyan grafiksel dil öğeleridir. Aynı pano, aynı kaya kütlesi, aynı taş üzerinde aynı zamanda aynı kişi / kişiler tarafından yapılan / işlenen her tasvir hiç kuşkusuz ki birbiriyle ilişkilidir ve aralarında birbirini tanımlayan, tamamlayan, açıklayan veya destekleyen bir bağ vardır. Petrogliflerde ifade edilmek / belirtilmek istenen kavramı temsil eden birincil / esas tasvir(ler)le onu destekleyen, açıklayan ikincil durumdaki tasvirler arasındaki ilişki, anlamlı dil öğeleriyle (sözcüklerle / sözcük gruplarıyla) görevli dil öğeleri (ekler, ek+ekler, ek+edatlar, edatlar, ünlemler ve bağlaçlar) arasındaki ilişkiye benzer (Alyılmaz, 2016, s. 196).

“Dövme” / “vurma”, “oyma”, “kazıma”, “çizme” ve “boyama” teknikleriyle kayalara işlenmiş olan petrogliflerle Türklerin tarihte yaşadıkları (Moğolistan’dan Avrupa’nın içlerine kadar uzanan) her coğrafyada karşılaşmak mümkündür.¹ Belirtilen coğrafyalardaki kült alanlarında evreni, insanın kendi türü ve diğer canlı ve cansız varlıklarla olan ilişkilerini, doğaya ve doğada var olanlara bakışını, reel hayattaki kaygılarını, isteklerini, hayallerini, hayatta kalmak için verdiği mücadelelerini, kavgalarını, korktuğu ve umduğu varlıklar karşısında takındığı tavrını; diğer canlıların gücünü, karakteristik yanlarını, insanlarla ve birbirleriyle olan mücadelelerini yansıtan tasvirler oldukça fazladır.

Bireysel ve kolektif Türk yaşayış ve inanışının ürünü söz konusu petroglifler mistik / dinî içerikli çizimlerden [Tanrı’ya bağlılık, yakarış, yükünü (secde), ayin...]; günlük hayata ait tasvirlerden (doğum, ölüm, savaş, avlanma, oyun, yarış, alışveriş, cinsel birleşme, kutlama... tasvirlerinden) ve sonraki dönemlerde bir kısmı totemleştirilmiş (güneş, ay, yıldızlar, dağ, ağaç, ateş, su, dağ keçisi, koç, geyik, kurt, yılan, at, yak, boğa, kartal...) ayrıcalıklı tasvir ve sembollerden oluşmaktadır. Hiç kuşkusuz ki bu petrogliflerin özünde de (merkezinde de) insanın kendisi vardır. Çünkü bütün bunları gözlemleyip yapan, işleyen insandır. Yani petroglifler, bir anlamda insanın hem kendi duygu ve düşüncelerini hem de (onun bakış açısıyla) diğer canlı ve cansız varlıkların evrendeki konumlarını, durumlarını ve farklı özelliklerini kimi zaman yalın ve gösterişten uzak; kimi zaman da alıcısının / muhatabının verilen mesajı, aktarılan bilgiyi anlayabilmesi için donanımlı olmasını gerektiren gizemli ve sanatsal bir üslupla yansıtan dil öğeleridir.

¹ Bu durum elbette Türklerin yaşadıkları her yerdeki petrogliflerin Türklere ait olduğu anlamına gelmez. Nitekim her toplumun yazı tarihinde kendine ait bir petroglif geçmişi / petroglif dönemi vardır. Tıpkı Türkler gibi diğer milletler ve topluluklar da tarihin farklı dönemlerinde duygu ve düşüncelerini farklı grafiksel dil öğeleriyle (petrogliflerle, damgalarla, yazılarla) ifade etmişlerdir. Nasıl ki dünyadaki her alfabe, her yazı Türklere ait değilse, her petroglif de Türklere ait değildir. Türklere ait petroglifler yapım teknikleri ve içerik özellikleriyle diğerlerinden ayrılırlar. Bugün Türkiye’de ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan “amatör araştırmacılar”ın bir kısmı, farklı coğrafyalarda farklı topluluklar / halklar tarafından taşlara, kayalara, mağaralara işlenen petroglifleri Türklere ait göstermekte; bununla da övünmektedirler. Petrogliflerin hangilerinin Türklere hangilerinin başkalarına ait olduğu ancak ve ancak bilimsel yöntem ve tekniklerle başta yazıt bilimciler olmak üzere konunun uzmanları tarafından tespit edilebilmektedir.

• Mistik dünyayla / inançla ilgili petroglifler:

Petroglifler yukarıda da belirtildiği gibi insanın insanla, insanın doğayla (doğadaki bütün canlı ve cansız varlıklarla) ilişkilerini; insanın doğaüstü varlıklarla, mistik dünyayla ve Tanrı'yla ilgili düşüncelerini ve inançlarını yansıtan grafiksel dil öğeleridir. Türklere ait petrogliflerin önemli bir kısmını hiç kuşkusuz ki mistik dünyayla / inançla ilgili olanlar oluşturur. Nitekim Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda [Örnek: Moğolistan'da (Gobi Çölü'nde), Doğu Türkistan'da (Hutubi vd.), Kafkaslar'da (Azerbaycan - Gobustan'da), Anadolu'da (Kars- Kağızman'da / Camuşlu Köyü Yazılı Kaya'da)²] kayalara işlenmiş ve (bugünkü semahların temel figürlerini de gösteren) petrogliflerle karşılaşmaktadır. Konuyla ilgili bilim adamları Gobi Çölü'ndeki ve Gobustan'daki petroglifleri MÖ 3000-4000'li yıllara; Kağızman'dakileri ise, MÖ XII binli yıllara tarihlendirmektedirler. Petrogliflerin buldukları alanlarda yapılan arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırma ve incelemeler sonucunda bu tarihleri doğrulayacak bilgi, bulgu ve belgelere ulaşılmıştır. Milattan önceki dönemlerde yapılmış petrogliflerin yanında Milattan sonraki dönemlerde [(Kök)türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı ve Kırgız Kağanlığı dönemlerinde...] yapılmış petrogliflerin de olduğunu belirtmek gerekir.

Mistik dünyayla / inançla ilgili törenlerin (bu bağlamda semahların ve semah törenlerinin) tarihini, bilimsel ve somut verilerle binlerce yıl geriye götüren / kanıtlayan nesnel belgelerin başında çoğu milattan öncesine ait petroglifler gelir.

İnsanoğlu kendini, evreni (bütün canlıları ve cansız varlıkları) yaratan, rızıklandıran, yaşamasına ve çoğalmasına imkân veren, öldüren, tekrar diriltten, her şeyin merkezinde ve üstünde olan, her şeye gücü yeten (olarak gördüğü) Tanrı'ya veya Tanrısal güç atfettiği varlıklara... saygı duyup ibadet etmeye sanılanın, düşünülenin çok öncesinde başlamış; Tanrı'ya veya olağanüstü gücü olduğuna inandıkları varlıklara bağlılıklarını, on(lar)dan dileklerini, isteklerini, on(lar)a yakarışlarını hatta on(lar)a olan öfkelerini ve kızgınlıklarını da birbirine benzer grafiksel dil öğelerini [petroglifleri (tasvirleri, resimleri), damgaları ve yazıları] kullanarak ifade etmiştir. Petrogliflerin, kutsal sayılan yerlere / kült alanlarına dağlara, tepelere, vadilere, akarsu kenarlarına ve yataklarına, yol güzergâhlarına, geçitlere, ormanlık ve ağaçlık yerlere (özellikle de dağlardaki ve yüksek tepelerdeki kayaların üzerlerine) işlenmiş olmaları da bundandır.

Dağlar ve tepeler Türk yaşayış ve inanişinde “tan”da, göklerde, yücelerde, yükseklerde olduğuna inanılan Tanrı'ya³ yakın yerler olarak düşünülüp kutsal sayılmışlardır. Dağlar ve tepeler, tarihin her döneminde Türk boylarının hem duygu ve düşüncelerini dile getirdikleri, hem Tanrı'ya yakardıkları hem de ölülerini kimi zaman gömdükleri ve kimi zaman da yaktıkları kutsal yerler olmuştur. Anılan yerlerdeki petrogliflerin bir kısmının tarihleri milattan önce XII binli yıllara kadar uzanmaktadır. Söz konusu petroglifler hem Türk boylarının yaşayışları ve inanişleri, dünya görüşleri, estetik anlayışları ile ilgili önemli bilgileri binlerce yıl sonrasına taşımakta hem de buldukları bölgelerin tarihi - coğrafi özellikleri ile bu bölgelerde daha önce yaşayan canlılar ve doğal hayat hakkında değerli bilgiler sunmaktadır (Alyılmaz, 2002, s. 613-615; Alyılmaz, 2004, s. 157-163).

² Farklı bilim insanları tarafından Türkiye'nin farklı bölgelerinde gerçekleştirilen araştırma ve incelemeler sonucunda eski Türk boy ve topluluklarına ait petrogliflerin olduğu tespit edilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alok, 2008; Alyılmaz, 2007.

³ **Tanrı** kavram işaretinin bünyesindeki **tang** sözcüğünün Türkçenin temel kaynaklarında geçtiğini ve **gök, gökyüzü, tan, tan yeri, sabah, şafak** anlamlarında kullanıldığını; /+rI/ (/+rA/ > /+rI/) görev ögesinin ise **içre, taşra...** sözcüklerinin bünyelerinde de bulunan eklerle aynı işlevlere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Türkçede sözcüklerin bünyelerinde bulunan **l, n, y, m, r** ünsüzleri birlikte kullanıldıkları ünlüleri daraltıcı ve inceltici özelliğe sahiptir. Tang > Tan sözcüğünün bünyesinde yer alan **n** ünsüzü ile /+rA/ görev ögesinin bünyesindeki **r** ünsüzü **tangra (tangrı > tanrı)** sözcüğünün ince ünlülü türevlerinin de (**tengri > tenri**) ortaya çıkmasını sağlamıştır. **Tanrı** kavram işareti, Eski Türkçe Dönemi'ne ait metinlerde genelde **gök, gökyüzü, gökyüzünde olan; Tanrı, Tanrı'ya ait, ilahî, ilahî güce sahip olan; Tanrı tarafından yaratılan; Tanrının temsilcisi...** anlamlarında kullanılmıştır. Tanrı sözcüğü, etimolojisi, türevleri, anlamları ve kullanımları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2015, s. 320-323.



İnsanoğlu duygu ve düşüncelerini ifade etmek, işlevsel hâle getirmek, kalıcı ve sürekli kılmak için onları somutlaştırma, sembolize ettiği maddi şeylere bağlama ihtiyacı hisseder. Bu şekilde nesnelleşen duygu ve düşünceler üzerlerine ilave edildikleri maddi şeylerin tabiatında değil; toplumun tabiatında bulunurlar. Nesnelleşen duygu ve düşünceler, bir şey üzerine sabitlenirler. Söz konusu şey bu ameliyeden dolayı (zamanla) kutsal hâle gelir (Durkheim, 2005, s. 277).

Grafiksel dil öğelerinin (petrogliflerin, damgaların, harflerin ve yazının) temelinde de yaşayış ve inanın uzantısı olarak fonetik dile yansıyan, onda ifadesini / karşılığını bulan kavramları, duygu ve düşünceleri, oldukça zor koşullarda elde edinilen bilgiyi somutlaştırıp, nesnel hâle getirip belgeleme, kayıt altına alma, kanıtlama, depolama ve gelecek kuşaklara aktarma isteği ve ihtiyacı yatar. Petrogliflerin mistik / dinî içerikli olanları da insanın zaman zaman bireysel zaman zaman da birlikte (törenselleşen ayinlerle) Tanrı'ya ve olağanüstü güçleri olduğuna inandıkları varlıklara karşı olan duygu ve düşüncelerini belgeleme, kanıtlama, sürekli kılma isteğinin ve ihtiyacının ürünüdür. Mistik dünyayla / inançla ilgili petroglif alanları, dinî duygunun nesnelleştirildiği; Tanrı'ya inanma, ona yakarma, ona bağlı kalma ve ona ulaşma... duygu ve düşüncesinin grafiksel dil öğelerinden yararlanılarak somutlaştırılıp ölümsüzleştirildiği bireysel ve kolektif dışavurum alanlarıdır.

Semahların temelini oluşturan mistik dünyayla / inançla ilgili petrogliflerde “evrenin merkezinde insanın olduğu”, “insanın özgür ancak toplumsal ve sosyal bir varlık olarak yaratıldığı”, “Tanrı ile sürekli ilişki içinde bulunduğu ve ona bağlılığını bildirip istek ve yakarışlarını dile getirdiği” görülür. Söz konusu petrogliflerde insanların kimi zaman tek, kimi zaman da toplu biçimde / birlikte Tanrı'ya yakardıkları, dua ettikleri dikkati çeker. Petrogliflerde şükür, dua ve yakarış sırasında eller değişik şekillerde betimlenmiştir: İki elin birlikte yukarı / gökyüzüne kaldırılması, avuçlardan birinin gökyüzüne diğerinin yeryüzüne dönük biçimde bulunması, iki elin aşağıya, yanlara doğru bırakılması, kolların yanlara doğru açık biçimde betimlenmesi gibi. Bu el ve kol şekilleri / figürleri, insanın Tanrı'ya yakarışını, bağlılığını, ona olan sevgisini, güvenini, korkularını, Tanrı - evren ve insan arasındaki ilişkiyi, insanın Tanrı'dan gelip yine ona gideceğini, hayatın akıcılığını ve sürekliliğini sembolize etmektedir. Özetle belirtmek gerekirse: ellerin yukarıya doğru açık oluşu Tanrı'ya yakarış; ellerin aşağıya doğru açık oluşu Tanrı'ya teslimiyeti, ellerin / kolların yanlara doğru açık oluşu raksı / (toplu) dua anını, mutluluğu ve huzuru bildirmektedir.

Halk oyunları ile ilgili araştırma ve incelemeler yapan Merdan Güven, *Türk Halk Oyunlarının Şamani Kökleri* (Erzurum, 2013) ve *Harput'ta Halay Sesi Var: Harput Havzası Halk Oyunlarındaki Eski Türk Kültür İzleri* (Ankara, 2022) adlı eserlerinde⁴ [konu hakkında araştırma ve incelemeler yapan bilim insanlarından da (T. Alangu, M. R. Gazimihal, E. Esin, R. Su, M. And, B. Ögel, A. İnan, İ. C. Atılcan, F. Bozkurt, K. Tuna, E. Tuna, W. Radloff, M. Hoppal, J. P. Roux, M. Eliade, N. Drury vd.) yararlanarak] “*Türk halk oyunlarının kökenlerinin oldukça eskiye dayandığını, insanlık tarihinin ilk çağlarına kadar uzandığını, halk oyunlarının insanların iletişim yolları arasında yer aldığını, insanların isteklerini, beklentilerini, sevgilerini, şükranlarını, özürlerini, yaptıkları ve yapacakları birçok eylemi anlatmak için öncelikle yansımaları oyunlara başvurduklarını, insan, bitki ve cansız taklidinden bütün yansımaları oyunların temelinde de eski dinî ayinlerin ve merasimlerin bulunduğunu, şamanların çeşitli hayvanları taklit ederek düzenledikleri törenlerin Türklerin çeşitli inanç süreçlerinden geçerek Müslüman oluşlarından sonra da ya ad değiştirerek ya şekil değiştirerek ya da*

⁴ Türk halk oyunlarının kökeni ve tarihiyle ilgili bugüne kadar birçok kitap, makale, bildiri yazılmıştır. M. Güven tarafından yazılan eserler hem konuyla ilgili mevcut eserlerin büyük bölümüne hem de araştırmacının bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilen “alan araştırmalarına dayandığı” için son derece kıymetlidir.



yorumu değiştirilerek devam ettirildiğini, şaman törenlerinin belki de en az değişikliğe uğramış biçimlerinin halk oyunlarında yaşatıldığını” belirtmektedir⁵ (2013, s. 1-29; 2022, s. 14-23).

Petroglif alanlarındaki bazı mistik içerikli bazı görüntüleri paylaşmak, konunun uzmanlarının ve ilgililerinin hem eski Türk yaşayış ve inanış sistemi hakkında bilgi edinmelerine hem de eski Türk yaşayış ve inanış sisteminin günümüzde Türk boy ve toplulukları arasında izlerini sürüp nasıl yaşatıldığını tespit edebilmelerine imkân sağlayacaktır.⁶



Foto 1: Tanrı'ya yakaran bir insanın (teke ile birlikte) betimlendiği panonun görüntüsü (Saymalı Taş, Kırgızistan; Foto: Alyılmaz, 2016, s. 352)

⁵ Güven, taklide dayalı halk oyunlarının temelinde de eski Türk yaşayış ve inanış sisteminin olduğunu şöyle belirtmektedir: Halk oyunlarındaki taklide dayalı oyunların bütününde eski inançlar yatmaktadır. Özellikle de zeybek, bar ve halaylarda bu tür taklitli oyunları açıkça tespit etmek mümkündür. Yırtıcı kuş (kartal, doğan vb.) ve yırtıcı hayvan (kurt, ayı vb.) taklitli oyunlar, hem bar oyunlarında hem de halaylarda oldukça yaygındır. Bu oyunlar, eski geleneklere bağlılıklarını hâlâ çok iyi korumaktadırlar (2013, s. 29).

⁶ Konuyla ilgili olarak masa başında araştırma ve incelemeler (!) yapan bilim insanları (!) tarafından fazla önemsenmemiş olsa da bir görüntü / bir görsel belge, bazen onlarca sayfada anlatılamayacak bilgiyi ilgisine ulaştırmaya vesile olur. Bu yazıda hem kanıtlayıcı birer belge olmaları sebebiyle hem de bundan sonra yapılacak çalışmalara da kaynak oluşturmaları amacıyla pek çok görsel yer verilmiştir.





*Foto 2: Tanrı'ya birlikte yakaran iki insanın betimlendiği panonun görüntüsü
(Saymalı Taş, Kırgızistan; Foto: C. Alyılmaz)*





Foto 3: Saymalı Taş'ta (Kırgızistan) Tanrı'ya birlikte yakaran insanların betimlendiği bir panonun genel görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz)



Foto 4, 5: Saymalı Taş'ta (Kırgızistan) Tanrı'ya yakaran insanların betimlendiği bir panodan ayrıntılı görüntüler (Foto: C. Alyılmaz)





Foto 6, 7, 8, 9: Gobustan'da (Azerbaycan) Büyük Taş bölgesinde Tanrı'ya yakaran insanların betimlendiği panolardan ayrıntılı görüntüler (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 279, 280, 281, 282)





Foto 10: Allah'a / Tanrı'ya yakarışta bulunan bir insanın betimlendiği petroglifin görüntüsü (Deel Uul bölgesi, Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz)



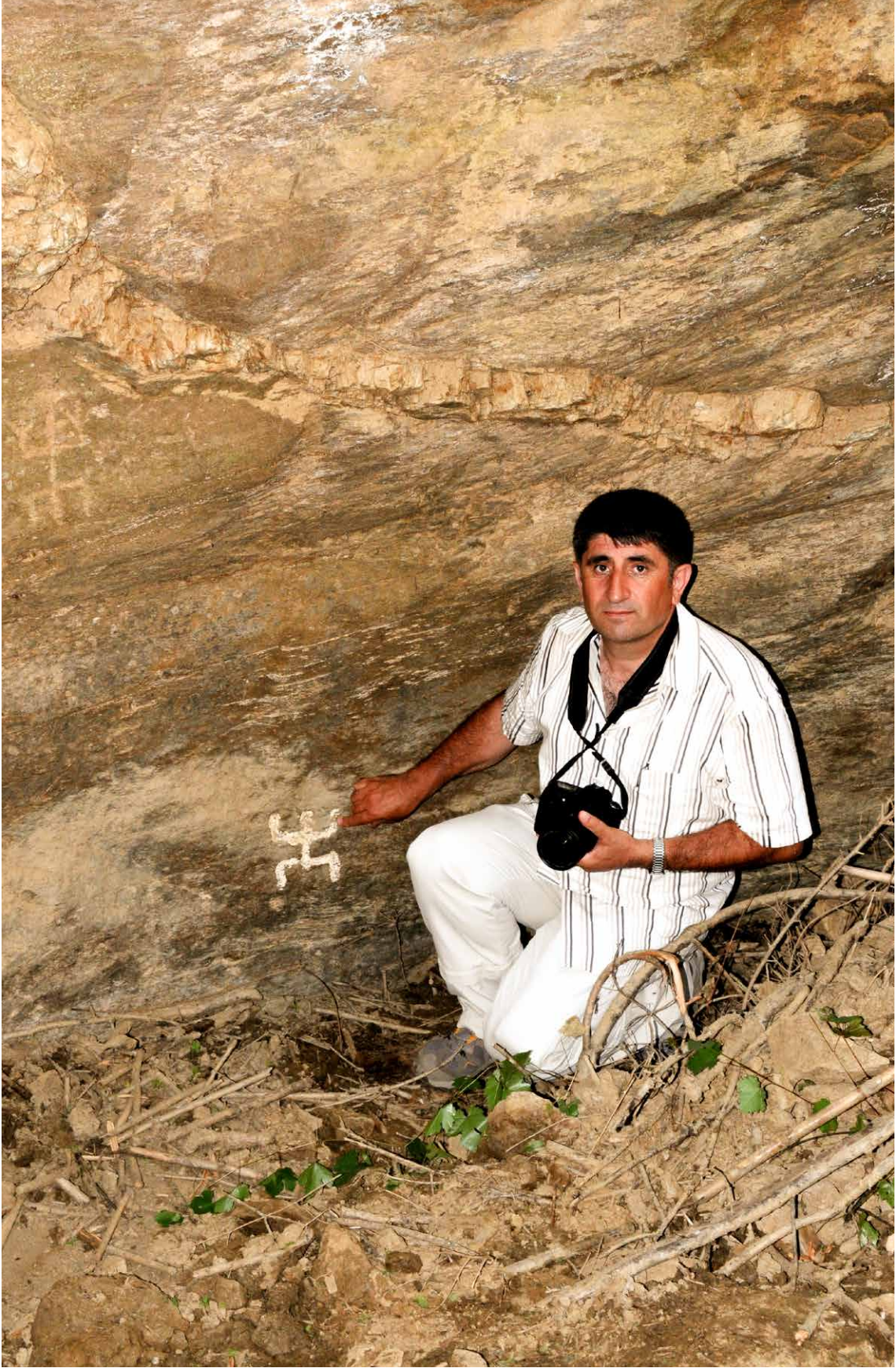


Foto 11: C. Alyılmaz'ın Tanrı'ya yakarışta bulunan insanların betimlendiği bir panonun önünde çekilmiş görüntüsü (Ödemiş, İzmir; Foto: S. Alyılmaz)





*Foto 12: Tanrı'ya yakarışta bulunan insanı betimleyen kaya resminin görüntüsü
(Ödemiş, İzmir; Foto: S. Alyılmaz)*



*Foto 13: Bir heybe üzerine işlenmiş Tanrı'ya yakarışta bulunan insan betimlemeleri
(Halça / Halı Müzesi; Bakü, Azerbaycan; Foto: C. Alyılmaz)*



Petroglif alanlarında birlikte veya yalnız dua anını yansıtan, raks eden insan betimlemeleriyle sıkça karşılaşılmaktadır. Bu tür betimlemelerde ellerin / kolların yanlara doğru bırakılması, hem Tanrı'ya bağlılığın ve teslimiyetin hem de sevincin, mutluluğun ve huzurun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Eski Türk kültür coğrafyasında tespit etmiş olduğumuz bazı petroglifleri dikkatlere sunmak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:



*Foto 14, 15: Mistik bir töreni / raks anını yansıtan panodan ayrıntılı görüntüler
(Foto: Büyük Taş bölgesi, Gobustan, Azerbaycan; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 295)*





*Foto 16: Mistik bir töreni yansıtan bir panonun estampajlı görüntüsü
(Abakan Müzesi, Hakasya, Rusya Federasyonu; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 276)*





Foto 17: Büyük Taş bölgesinde (Gobustan, Azerbaycan) mistik bir töreni / raks anını yansıtan panonun genel görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 277)



Foto 18: Büyük Taş bölgesinde mistik bir töreni / raks anını yansıtan panonun ayrıntılı görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 277)





Foto 19: Moğolistan'da Gobi ölu Del Uul bölgesinde raks eden insanların betimlendiği panonun görüntüsü (Foto: F. Albayrak; Alyılmaz, 2016, s. 292)



Foto 20: Tamgalı bölgesinde raks eden insanların betimlendiği panodan genel bir görüntü (Foto: <http://www.hansdewaele.com>; Alyılmaz, 2016, s. 292)





Foto 21: Büyük Taş bölgesinde (Gobustan, Azerbaycan) raks eden insanların betimlendiği panolardan birinin görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 293)



Foto 22: Büyük Taş bölgesinde raks eden insanların betimlendiği panolardan birinin görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 293)





Foto 23: Hutubi'de (Doğu Türkistan) raks eden insanların betimlendiği bir panodan genel görüntü (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2015, s. 33)



Foto 24, 25: Hutubi'de (Doğu Türkistan) raks eden insanların betimlendiği bir panodan ayrıntılı görüntüler (Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2015, s. 31, 32)





Foto 26: Raks eden bir kadın ile kopuz çalan bir erkeğin birlikte betimlendiği bir görüntü
(Foto: Kardeş Edebiyatlar Dergisi'nin 21. sayısının kapak resmi)





Foto 27: Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 50. Yılı dolayısıyla Erzurum Halk Oyunları Derneği tarafından yapılmış seramik bir eserin görüntüsü (Tasarım: İ. C. Atılcan; Foto: C. Alyılmaz)



- **Semahların ve semaların kaynağı, dünü ve bugünü:**

Bugün bütün Türk boy ve topluluklarının ataları olarak kabul edilen Sakalar / İskitler, Hunlar, Avarlar, (Kök)türkler, Uygurlar, Kırgızlar... tarihte askerî, siyasi, ticari, sosyal ve kültürel alanlarda büyük başarılarla imza atmışlar; birçok buluşun öncüleri olmuşlar; kendi yaşayış ve inanışlarının ürünü olan pek çok “değer”in de evrensel boyuta taşınmasını sağlamışlardır.

Eski Türk boy ve topluluklarının yaşayış ve inanışına ait birbirinin devamı niteliğindeki değerler, Türklerle komşu ve akraba olan veya farklı sebeplerle ilişkide bulunan milletlerin ve toplulukların dikkatlerini çekmiş; söz konusu değerlerle ilgili bilgilere onların yazılı kaynaklarında (tarih kayıtlarında, yıllıklarında, seyahatnamelerinde, yazıtlarında...) yer verilmiştir. Başta Çin kaynakları olmak üzere birçok kaynak tarihte Eski Türklerin [Sakalar / İskitler, Hunlar, Avarlar, (Kök)türkler, Uygurlar, Kırgızlar...] hem mistik ve dinî amaçlı hem de eğlence amaçlı törenler düzenleyip raks ettiklerini / oyunlar oynadıklarını kaydetmektedir. Konuyla ilgili olarak Emel Esin, “Semâ”⁷ başlıklı makalesinde Çin ve Bizans kaynaklarından da hareketle şunları belirtmektedir:

M. VI.-VII. yüzyıllarda Şimalî Çin’de hüküm süren Türk soyundan bir Tabgaç hükümdarı hakkında M. 576 tarihli bir Çin kaynağı şunu anlatıyordu: *Hükümdar ve soydaşları, Çin’de bilinmeyen ve hoş görülmeyen bir tarzda, gök âyini sırasında, raks ediyorlardı. Âyinin sonunda, kadın kamlar davullar çalarken, Tabgaçlar, Doğu cihetinde yükselen kurban taşına doğru secde etmekte idiler.*

Çin’e yabancı gelen bu Tabgaç dinî rakslarının Türk kam âyinleri ile ilgisi olsa gerek. M. 569’da Batı Türk Hakanı’na Bizans elçisi olarak gelen Adanalı Zemarkhos da Semerkand’da Gök-Türk kamlarının, davullar ve çingiraklar çalarak, ateş etrafında devrân ettiğini görmüştü.

Her millet cezbeye kendi üslûbunda erer. Hind hakîmi bağdaş kurup heykel gibi hareketsiz vecde varırken, hayatiyet dolu İç Asya atlı boyları istiğrâki raksta arıyorlardı. Belki, Kâşgarî’nin “çığrı” adını verdiği kâinatın döner çarkı ile ilgili tasavvurlardan ötürü, Türk kam raksları devrân şeklini alıyordu.

Lâ-dinî rakslarda da devrân edilirdi. M. VI.-VII. yüzyıllardan Çin kaynakları Gök-Türklerin, bir ayak ile hareketli bir mihver teşkil eden bir top üstünde durarak, muvâzene için kollarını yana kaldırıp diğer ayakla fırtına gibi döndüklerini anlatır. Bu raksın Milâd devrinde de mevcut olduğu İç Asya göçebelerinin kadim ili olan Şimalî Çin’de, bir mezar duvarındaki tasvirlerden bilinir. Rakkas, sağ ayağı ile bir top üzerinde muvâzene kurmuş, arkaya doğru uzanan sol ayağı ile ise sanki dönmektedir. Açılmış kollarının yenleri uçuşur gibidir. Rakkasın önünde bir diz üzerine çökmüş musikişinas, davul çalmaktadır (Esin, 1974, s. 12).

⁷ Uzun yıllardan beri Türk dünyasının farklı bölgelerinde ve Türkiye’de araştırma ve incelemeler yapan bir bilim insanı olarak farklı amaçlarla gerçekleştirilen dinî törenlerde icra edilen raksların / oyunların, bu törenlerde kullanılan musiki âletlerinin temelde aynı inanış sisteminin ürünü olduğunu; bugün uygulamada aralarında farklılıklar olsa da “semâ”lar’ın da “semahlar”ın da aynı kaynaktan ortaya çıktıklarını ve beslendiklerini; kamlarla / şamanlarla dedeler, postnişinler ve semazenbaşılar arasında yadsınamaz tarihî, dinî ve kültürel bir bağ olduğunu belirtmek isterim. Sema’larla semahlar arasındaki ilişki hakkında ayrıca bk. Erseven, 1996, s. 102-131.





*Foto 28: Elinde davul ve tokmak bulunur şekilde betimlenmiş kamın görüntüsü
(Foto: Yazılı Tepe bölgesi, Gobustan, Azerbaycan; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 317)*





*Foto 29: Raks eden insanların betimlendiği bir panonun görüntüsü
(Deel Uul bölgesi, Moğolistan; Foto: F. Albayrak; Alyılmaz, 2016, s. 164)*





*Foto 30: Raks eden insanların betimlendiği bir örme kesenin görüntüsü
(Aydın Müzesi; Foto: Alyılmaz, 2015, s. 294)*





Foto 31: Trans hâlindeki bir şamanı betimleyen sulu boya ile yapılmış bir resim
(Çizim: L. Lyuyko; Foto: Janaydarov, 2006, s. 78)





Foto 32: Kalbak Taş bölgesindeki petroglifler arasında yer alan bir şaman tasvirinin görüntüsü (Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 304)

Foto 33: Kalbak Taş bölgesindeki petroglifler arasında yer alan bir şaman tasvirinin görüntüsü (Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 305)

*Foto 34: Hacı Bektaş Veli'ye ait bir heykelin görüntüsü
(Foto: <https://www.yazarportal.com/hacibektas-veli-yaradandan-himmetli/184813/>)*

*Foto 35: Ahi Evran'a ait bir heykelin görüntüsü
(Foto: <https://tanitim.ahievran.edu.tr/icerik/ahievraniveli>)*





*Foto 36: Raks eden bir insanın betimlendiği bir petroglifin görüntüsü
(Deel Uul bölgesi, Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz)*



Emel Esin'in de yukarıda makalesinde belirttiği Bizans İmparatoru II. Justinos (Justin) tarafından İstemi Kağan'a elçi olarak gönderilen Zemarkhos'un (Kök)türklerin yaşayışları, inanışları, sosyal ve kültürel değerleri ile ilgili olarak yazdıkları, Türk dili, tarihi ve kültürü açısından büyük önem taşımaktadır.

Lajos Ligeti tarafından yayımlanan *Bilinmeyen İç Asya* adlı kitapta da Zemarkhos'un (Kök)türklerle karşılaşması ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir:

Demir ticareti yapan Kök Türkler uzaklaşır uzaklaşmaz yanlarına bir başka küme yerli daha gelmişti; bu defa artık bunları öyle kolayca aşaramamışlar hatta sözlerini dinleyerek arzularını yerine getirmek zorunda kalmışlardı. Bunlar pagan papazlar yani "mecuslar"dı. Beraberlerinde getirdikleri eşyayı yıktıktan sonra hemen garip okuyup üflemelerine başlamışlardı. Çalıdan ateş yakmışlar ve Kök Türk diliyle Bizanslılarca anlaşılmasız birtakım saçma şeyler homurdanarak zillerle, trampetlerle dehşetli bir ahenk tertiplemişlerdi. Sonra gürültü gittikçe artmış ve nihayet kötü ruhları oradan kovalamak için yanmakta olan dalları firdolayı (çepeçevre) gezdirirken çılgınca tepinip haykırışmağa başlamışlardı. Kök Türklerle Soğdların hepsinin de şeytanları kovalanmıştı; lakin bu garip törenden Bizanslılar da yakalarını kurtaramadılar. Aynı bir saygı alameti olarak Zemarkhos'u Kök Türkler kendileri ateşten geçirdiler (Ligeti, 1986, s. 64).

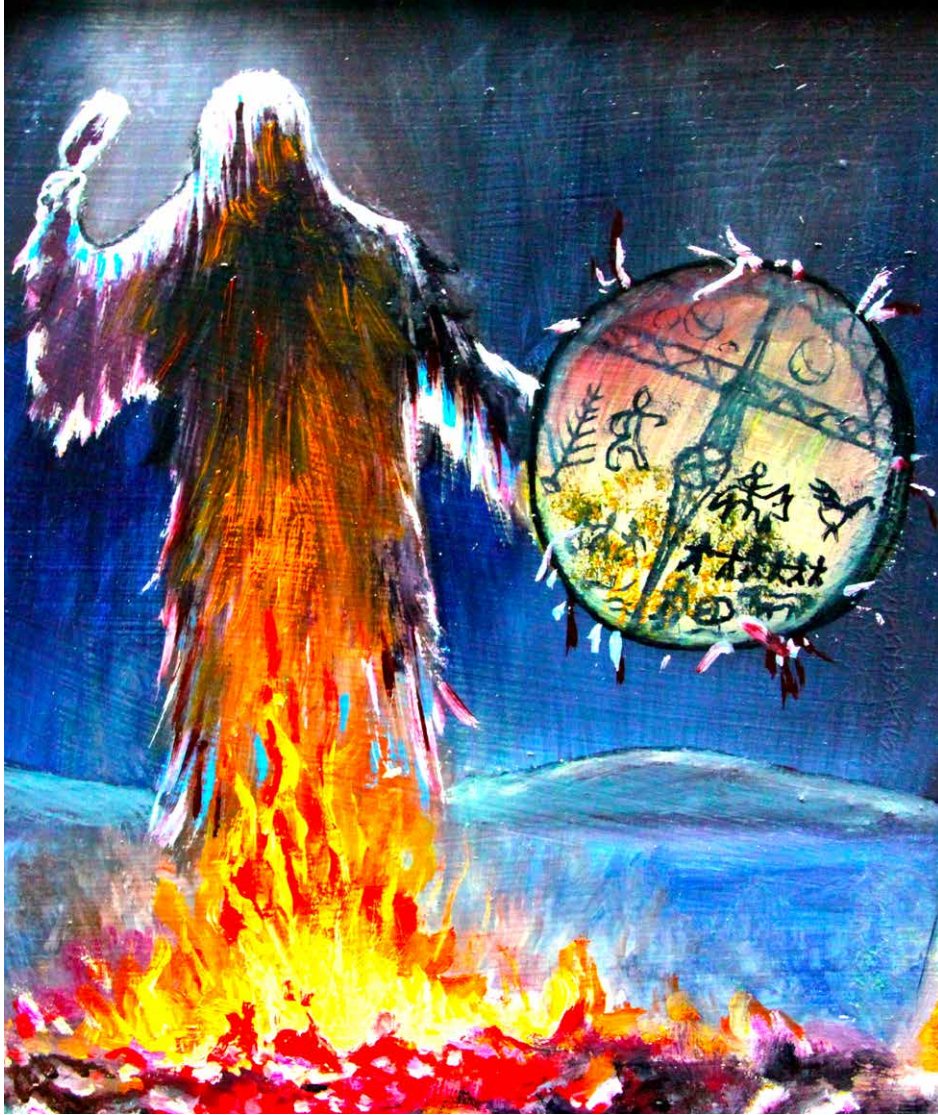


Foto 37: Bir kamun kamlama anını betimleyen tablonun görüntüsü
(Abakan / Hakasya; Foto: Alyılmaz, 2016, s. 313)



Zemarkhos'un bahsettiği ve “pagan papazlar”, “mecuslar” olarak adlandırdığı kişiler hiç kuşkusuz ki “Tengriçilik” (yaygın adıyla “Şamanizm”) dinine mensup Türklerin yaptıkları törenlerde / ayinlerde törenleri yöneten, olağanüstü özelliklere ve donanıma sahip olduklarına inanılan, yaşadıkları dönemlerin dinî önderleri, otacıları... olan “kamlar” / “şamanlar”dır.



*Foto 38: Bir kamin / şamanın betimlendiği dikili taşın görüntüsü
(Abakan Devlet Müzesi, Hakasya; Foto: Alyılmaz, 2015, s. 306)*





*Foto 39: Bir kamu betimleyen petroglifin görüntüsü
(Büyük Taş bölgesi, Gobustan, Azerbaycan; Foto: Alyılmaz, 2015, s. 308)*



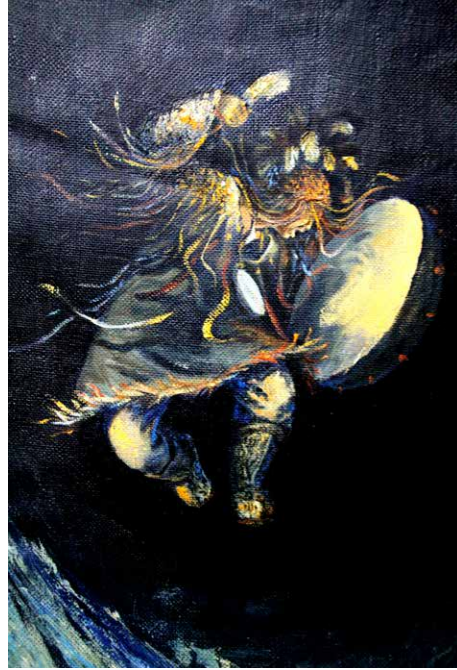


Foto 40: Elinde davul ve tokmak bulunur şekilde bir ahşap üzerine betimlenmiş kamın görüntüsü
(Abakan / Hakasya; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 318)

Foto 41: Karadeniz Halk Oyunları Ekibi'nin Ekip Başı'nı elinde davul ve tokmak bulunur şekilde betimleyen duvar kabartmasının görüntüsü
(Trabzon / Türkiye; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 319)

Foto 42: Elinde davul ve tokmak bulunur şekilde betimlenmiş kamı konu alan tablonun görüntüsü
(Karakurum / Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 315)

Foto 43: Elinde davul ve tokmak bulunur şekilde betimlenmiş kamı konu alan tablonun görüntüsü
(Ulaanbaatar / Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 300)





Foto 44: Elinde davul ve tokmak bulunur şekilde bir ahşap üzerine betimlenmiş kamın görüntüsü (Abakan / Hakasya; Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2016, s. 320)



Foto 45: Ankara Boyhan Davul-Zurna Ekibi davulcularından birinin görüntüsü (Foto: <http://boy-handavulzurnaekibi.com>)





*Foto 46: Kadın kamların / şamanların ayin sırasında çekilmiş görüntüsü
(Ulaanbaatar, Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz)*



Metin And, “*Oyun ve Būgü Türk Kültüründe Oyun*” adlı eserinde sema ve semahların kaynağı ile ilgili olarak Ağâh Sırrı Levend tarafından yazılan “Âşık Paşa’ya Atfedilen İki Risale” başlıklı makaleden alıntılama yaparak şunları nakletmektedir:

Allah, kendini bildirmek ve âlemi yaratmak isteyince, kudret diliyle ‘kūn’ emrini verdi. Bir ‘İlâhî nağme’ ko-ptu. Bu nağme on iki perdede karar kıldı. On iki perdeden dört oyun doğdu. Bunların biri ‘çerh’, biri ‘raks’, biri mu‘allak⁸, biri de ‘pertâv’dir⁹. Bir ‘sôfi-i ezrak-pûş¹⁰ duruyordu; bu saz ve sözden çerha girdi. Allah âlemi yaratınca, nurunu da onun üzerine bıraktı. Bu nurun zevkiyle bütün âlem güldü. O ‘İlâhî nağme’den dört saz ve sözden on iki perdeden vücuda gelen dört oyun, bu âleme mensup oldu. ‘Anâsır-ı erba‘a’ bu dört oyuna uygun düştü. Su gelince ‘çerh’ döndü; ateş gelerek ‘raks’a girdi; yel gelince ‘mu‘allak’ döndü; toprak gelüp ‘pertâv’ oldu.

Nihayet Allah insanları yarattı; bütün âlemi insanın vücudunda ‘mevcûd’ eyledi. Allah, âleme nakşedüp âdeme bağışladığı hikmetleri görmek için bize göz, işitmek için kulak, söylemek için dil, tutmak için el, yürümek için ayak, bilmek için gönül, anlamak için akıl, eğlenmek için can, hareket için ten, dirlik için ömür verdi. Ömrün ölçüsü bir yıldır. Bir yıl dört fasıldır. Üç ay bahar, üç ay yay (yaz), üç ay güz (sonbahar), üç ay kışdır. On perde on iki aydır. Bu dört fasıl da dört oyuna uygundur. Yaz (İlkbahar) gelince, ölmüş yerler dirilir, kurumuş ağaçlar yeşerir; arık (zayıf) olmuş gövdelerde ot biter, kurumuş damarlara süt gelir. Kahr lütfâ, soğuk ıssıya (sıcağa), ziyan assıya (faydaya) döner. Bu ‘çerh’ alâmetidir. Yay (yaz) gelince âlem raks içindedir. Yapraklar, çiçekler, yemişler oynar. Bu hareket raks alâmetidir. Güz (sonbahar) gelince yemişler biter, yapraklar sararır. Bu iş ‘mu‘allak’ alâmetidir. Kış gelince âlemin parlak lığı gider; yaş ağaçlar kurur. Bu ‘pertâv’ alâmetidir. Bu türlü türlü oyunların ve hareketlerin hepsi, ‘kâf ile nûn’ yâni ‘kūn’ emrinden kopan ‘ilâhî nağme’den meydana gelir.

İnsana gelince: Allah, insanı toprakla sudan yarattı; yelden nefes verdi. Otdan (ateşten) hareketi meydana getirdi. Cihandaki dört oyunu insanda belirtti. Allah insanı cihana getirince, ona ömür, ömür içinde de dirlik verdi. Dirlik içinde o dört oyunla yoldaş etti. Ancak, bu kamer devrinde¹¹ ömrün parlaklığı ve dirliğin korunması seksen yıl içindedir. Seksenden geçince usulden çıkar; çünkü ‘seksen’ bir yıl ölçüsündedir. Nitekim bir yıl dört fasıldır. Seksen yılda da dört fasıl vardır. Yirmi yıl, üç ay yaz; yirmi yıl, üç ay yay, yirmi yıl, üç ay güz; yirmi yıl da üç ay kış gibidir. O dört türlü oyun, bu seksen yıl içinde insanla yoldaştır. Kişinin ömrü yirmi yıl ‘çerh’ içinde geçer. Kısa iken uzun olur; henüz yetişmemişken gelişmeğe başlar; kuvvetlenir, bilgi edinir. Bu ‘çerh’ alâmetidir. Yirmiden kırka kadar ömür ‘raks’ içindedir. Gönül oynar, can oynar, akıl ve nefes oynar. O zaman kişi basmak ister; basılmak istemez. Bu hareket ‘raks’ alâmetidir. Kırktan altmışa kadar ‘mu‘allak’ oyunundadır. ‘Mülk’ sahibi ise, canı mülkü, mülklerine; aile sahibi ise, ailesine; bilgi sahibi ise, bilgiye ‘mu‘allak’ yani bağlı olur. O zaman gönülde hareket ‘tekâzâ’ yani didişme suretinde olur; bu hareket ‘raks’ alâmetidir. Altmıştan seksene varınca ‘pertâv’ oyununu oynar. Elden hüner gider; ayakta kuvvet kalmaz. Gönülden lezzet, ağızdan tat gider. Suret toprağa düşer ‘pertâv’ olur. Bu ‘pertâv’ oyunudur. Bu dört oyunun hepsi ‘kâf ile nûn’dan doğan ‘İlâhî nağme’nin sesinden vücuda gelmiş, on iki perdede karar kılmış, bir yıl ‘semâ’ kurmuş, ‘Sôfi-i ezrak-pûş’ olan ‘çerh-i felek’ yani âlem de, ‘sâhib-semâ’ yâni dönücü olmuştur.

Bu sazların aslı o sazdır ki, ‘kâf ile nûn’dan doğmuştur. Bu perdelerin esası da o on iki perdedir ki, on iki aydır. Bu on iki ay, kendi köşesinde dört oyunu oynarken ‘Sôfi-i ezrak-pûş’ olan âlem, on iki ay içinde, yıllar boyunca o dört faslı sürer. Bu sazlar da bu on iki

⁸ Mu‘allak: Bir yere bağlı, asılı.

⁹ Pertâv: Atılma.

¹⁰ Sôfi-i ezrak-pûş: Mavi giyinmiş sofu.

¹¹ Eski edebiyatta “devr-i Kamer”, kıyamet ve âhır zaman anlamına gelir. İnanç şudur: Yedi seyyareden her birine ait, biner yıldan ibaret olmak üzere yedi devir vardır. Bu devirlerin başlangıcı Zühâl’den itibaren edilmiştir ki, buna “devr-i Âdem” de derler. Eskiler Zühâl ve Âdem kelimelerinin ebced hesabıyla sayıca aynı olmasını garip bir tesadüf sayarlardı. Zühâl, Mirrih, Müşteri, Şems, Zühre ve Utand devirleri geçmiştir. Şimdi içinde bulunduğumuz devir “devr-i Kamer”, yahut “devr-i Muhammedi”dir. Başka bir söylentiye göre bu devirlerin her biri yedi bin, yıldızların devirlerinin toplamı da kırk dokuz bin yıl olduğundan, “devr-i Kamer”in sonunda kıyamet kopacakmış. (Levend, Ağâh Sırrı. (1943). *Divan Edebiyatı*. İkinci basım, İstanbul. “İlm-i nücûm” bahsinden, s. 201-202).



perdede ‘şem’ ü cem’i¹² idare eden ‘sâhib-şûr’¹³ ile kendi köşesinde bu dört oyunu sürer. Nitekim cümle âlem böyle hareket etse, hepsi de bu âlemde ‘sâhib-şûr’ ile ‘şûrîde’ olur; yâni temizlenmiş ‘batın tasfiye edilmiş’ olur.

İşte bu iş, böyle bilip işleyene helal, bilmeyene haramdır.

Bilmek gerektir ki, ‘semâ’ dört türlü kişiye helal, başkasına haramdır. Birincisi, bu işi böyle bilip yapanadır. Böyle görüp işleyene helâldir. Çünkü o, kendi aklıyla anlar ve gözüyle görür ki, yer ve gök, yerde ve gökte ne varsa hepsi harekettedir. Oyun da vardır. Oyuncu olan felek de kendi sesiyle oynar. Ancak bu işler oyun değildir; Allah’ın emrine boyun eğmektir. Eğer oyun derlerse, dünya dirliğinin cümlesi oyundur. Mademki dünya dirliğinin hepsi oyundur, ‘fisk u fesâd’da yâni kötülükte oynamaktansa, sohbet ve ‘semâ’da oynamak daha iyidir.

İkincisi, ‘sahib-i da’vet’ olandır. Çünkü ‘semâ’, çağırıcıya vesiledir. Allah, ‘halkı güzel nasihatlar ve hikmetlerle Hak yoluna çağır’ diye Peygamber’e emretti. Bu güzel nasihatlarla gelene ayrıca hikmet gerekmez. Fakat bununla gelmeyince hikmet gerekir. Hikmet, sayrunun hastalığına uygun ilâci vermektir. Cevher bakımından üç türlü halk vardır: Biri, Tanrı’nın emrini söylemek, Peygamber’in sözünü göstermek, Tanrı’nın uçmağını (cennetini) ve tamusunu (cehennemini) bildirmek; suçunu, sevabını¹⁴ anlamakla, tatlı söz ve öğütle yola gelir, Tanrı’ya döner; artık ona hikmet gerekmez. Bazısı sözle gelmez, ikram, ihsan, yemek ve içmek ister. Şeyhlerin tarikatında ‘sofra, simât’¹⁵ ‘izzet, ni’met’, nasihatle gelmeyen bunlarla gelsin diye konulmuştur. Çocuk tabiatlı ve fodul bir bölük insan da vardır ki, bunlar ne bilgiye ne marifete ne izzete ne de nimete kulak tutarlar; bunlara çalmak ve oynamak gerekir. Şeyhlerin evinde ‘semâ’ olması bundan ötürüdür, ‘semâ’ bu gibilerin tabiatına uygun düşer. Bu hevesle gelirler; uluların yüzüne bakarlar ve onların sözünü dinlerler. ‘Semâ’a girince başlarından sarıklarını atıp kuşaklarını çözerler, terlerler ve terleri dökülünce bilgisizlikleri gider; el alır, etek tutar, mürit olur, bel bağlar, böylece topluluğa girerler ve çağırana uyarlar. Eğer ‘semâ’ hevesi olmazsa çağırıcıya gelmezler, bundan yoksun kalırlar. Bunun içindir ki, çağırıcı sahibine ‘semâ’ helâldir.

Üçüncüsü, ‘sâhib-i vecd’¹⁶ olandır. Çünkü o, ‘semâ’da malını, mülkünü düşünmez; oğlunu kızını anmaz. Dünyadan gözü yumulur. Haktan yana gönül gözünün karanlığı gider; gönlüne aydınlık dolar. Kaygı gider, canından sevinç kopar. Ermediği işe erer. İbadette bulmadığı hâli bulur. Akıl boynundan dünya yükünü düşürür. Gözü açılır; gönlü cilâlanır. Gönlündeki aşk artar. Durduğu yer ‘Tûr’¹⁷, baktığı ‘Didâr’¹⁸ olur. Irak sandığı yakın görünür.

Dördüncüsü, sâhib-i vecd’e uyanlardır. Çünkü halk, büyüklerin dinine uyar. Mürit, şeyhinin yolunca gider. Hizmet eden, hizmet edilenin yolunda yürür. Yarın da Tanrı huzuruna, kim kime uydu ise onunla birlikte çağrılacaktır. Sâhib-i vecd’in hâli, onu sevenlere helâldir.

O kişi ki işi bilmez; ‘semâ’ın aslını bilmez; “sâhib-i da’vet” “sâhib-i vecd”, “sâhib-i vecd’e uymak” nedir bilmez; ona “semâ” haram, yediği lokma haram, dünyada yürüdüğü haram, “semâ” da ondan ötürü haramdır. Çünkü aslını bilmez, işini bilmez, söylediği sözü bilmez; ondan ötürü haramdır. Mânevi varlığını bilmeyenin sureti insan, gidişi hayvandır; belki hayvandan da aşağıdır. Hayvanın hayrı dokunur; hâlbuki onun halka zararı vardır. Yürüdüğü yer de onun için haramdır ki nereden geldiğini, nereye gittiğini bilmez. Kendini ve kendi işini bilmeyene bütün bunların hepsi haramdır (And, 2016, s. 177-180).

Yukarıdaki cümlelerde oyunların, raksların (semahların da semaların da) kaynağı olarak Tanrı / Allah gösterilmekte; oyunların, raksların insanlara “dirliğin korunması ve ömrün parlaklığı için” Allah tarafından lütfedildiği, bunun kıymetinin bilinmesi gerektiği, bilinmediği takdirde zarar görüleceği belirtilmektedir.

¹² Şem’ ü cem: Topluluk.

¹³ Şûr, yıka- anlamına gelen Farsça “şûrîden” mastarından emir kipi, “Sâhib-şûr” deyimini ile “batın”ı temizleyen, tasfiye eden “mürşid”i kastetmiş oluyor.

¹⁴ Metinde bu kelimenin yerinde “müzd” vardır. Müzd, ücret anlamına gelir. Burada “ecir ve sevap” yerine kullanılmış.

¹⁵ Simât da sofranın anlamındadır.

¹⁶ Vecd: İlahi aşk ve zevkle kendinden geç-.

¹⁷ Tûr: Musa Peygamber’in “tecelliyeye mazhar” olduğu dağ.

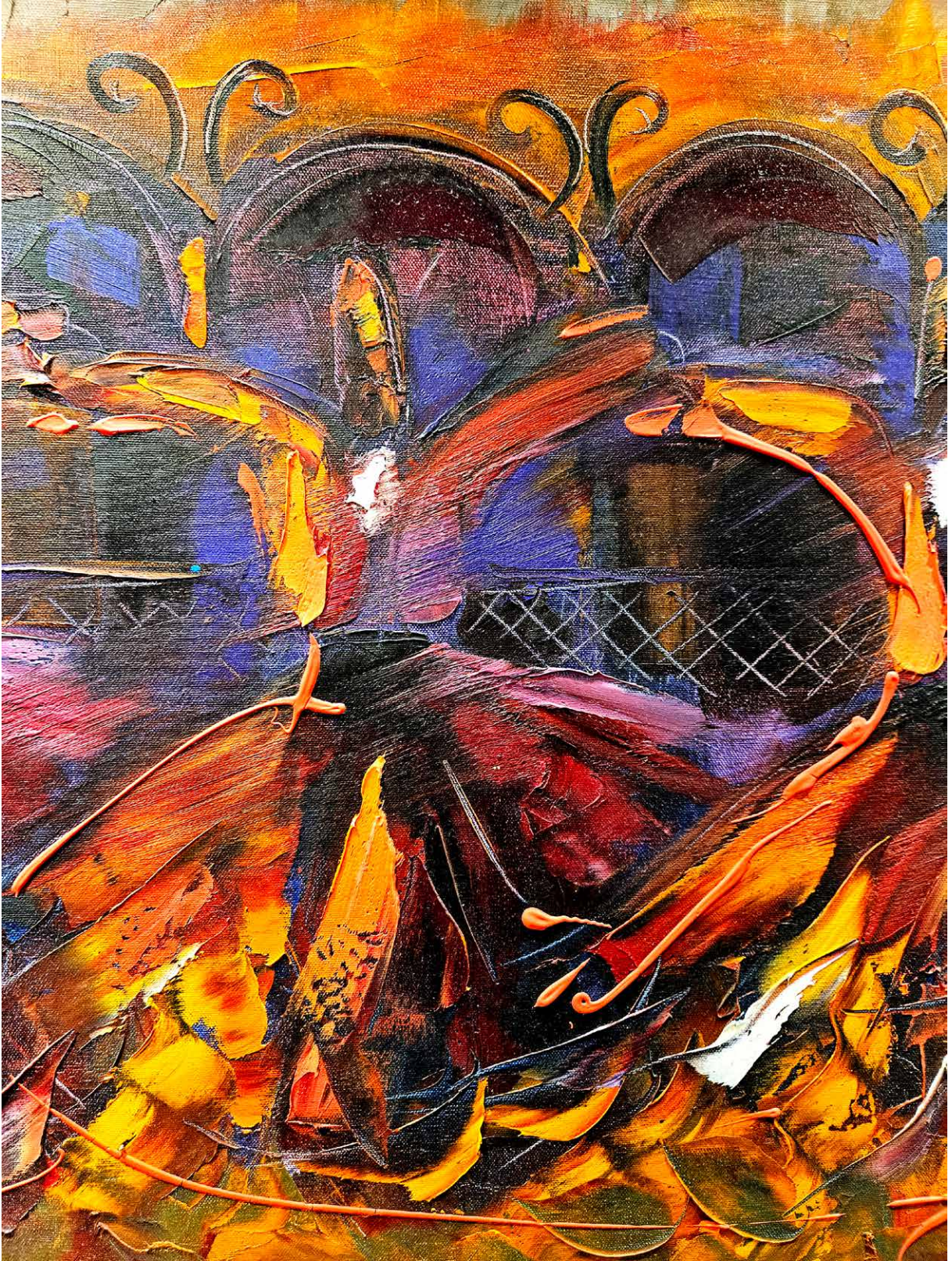
¹⁸ Didâr: Yüz, Allah’ın “cemâl”i.





Foto 47: Bir Mevlevî törenini betimleyen bakır üzerine işlenmiş hediyelik eşyanın görüntüsü
(Foto: C. Alyılmaz)





*Foto 48: Semazenlerin raksını betimleyen yağlı boya tablodan bir ayrıntı
(Tablo: Fatih Art Galley Arşivi, Bursa; Foto: C. Alyılmaz)*



Alevi toplumu içinde doğup büyüyen, hayatının önemli bir kısmında Alevi törenlerine katılan, konuyla ilgili önemli eserleri bulunan (kendisi de Alevi önderlerinden biri olan) Fuat Bozkurt da *Semahlar* adlı eserinde semahların mistik ve inanç içerikli benzerlerinin ilk olarak Hun ve (Kök)türk dönemlerinde icra edildiğini, semahların bu sebeple temelde İç Asya kaynaklı olabileceğini belirtmektedir. Bozkurt, söz konusu eserinde semahların İslam kaynaklı olabileceği hususunda da dört görüşün öne çıktığını, bunlardan birinin Tanrı ile Cebrail, ikisinin Hz. Muhammed, birinin ise Hacı Bektaş Veli ile ilgili olduğunu kaydetmektedir (Bozkurt, 1995, s. 35-43).



Foto 49: Allah'a / Tanrı'ya yakarıшта bulunan insanların boya ile betimlendiği bir duvar resminin görüntüsü (İsa Sofi Türbesi, Bocak Köyü, Söğüt, Bilecik; Foto: C. Alyılmaz)



Alevi-Bektaşî ibadetinin genel adı olan Cem'in vazgeçilmez öğelerinden biri de hiç kuşkusuz ki "semahlar"dır. Bozkurt'un da belirttiği gibi semahların tarihi, anlamı, dinî, sosyal ve kültürel boyutu ile ilgili bugüne kadar farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konuyla ilgili araştırma ve inceleme yapan yerli ve yabancı araştırmacılar, semahların eski Türk boy ve topluluklarının mistik ve dinî inançlarıyla birlikte Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hallac-ı Mansur, Nesimî, Pir Sultan Abdal, Hacı Bektaş-ı Veli, Dede Korkut... gibi önemli şahsiyetlerin yaşayış ve inanışlarının, onurlu mücadelelerinin / dik duruşlarının semahların doğuşunda ve yayılışındaki önemine de değinmişlerdir. Semahların bugüne ulaşmasında ve süreklilik göstermesinde dinî değerlerin ve anılan kişilerle ilişkilendirilen faktörlerin rolü elbette çok önemlidir. Ancak son yıllarda yapılan bilimsel araştırma ve incelemeler sonucunda elde edilen arkeolojik ve epigrafik bilgi bulgu ve belgeler semahların tarihini, söz konusu önder kişilerin yaşadıkları yüzyıllardan oldukça öncesine götürmektedir.

Önceleri daha ziyade Tanrı'ya ve olağanüstü güçleri olduğuna inanılan varlıklara karşı saygı gösterme, bağlılık bildirme, ibadet / ayin maksadıyla sergilenen oyunlar, zamanla özellikle de Hak dinlerin ortaya çıkmaları ve yayılmalarından sonra bu dinlerin birer "değer"i hâline gelmiş; nihayetinde de mistik ve dinî işlevleri azalıp (ritüel değerlerini kaybedip) folklorik boyut kazanmışlardır.



Foto 50: Çiftler hâlinde ve tek tek oyun oynayan insanların betimlendiği bir panonun görüntüsü (Tacikistan'ın Gorno-Badakshan Pamir bölgesi Wakhan Vadisi Langar Köyü; Foto: https://stock.adobe.com/fr/search?k=%22corridor+de+wakhan%22&asset_id=394328652)

Bugün Türkiye'de, Türk dünyasının farklı bölgelerinde ve eski Türk kültür coğrafyasında icra edilen halk oyunlarının (yallıların, barların, halayların, horonların) esas figürlerinin eski Türk yaşayış ve inanışıyla ilgili oldukları ve kaya üstü tasvirlerdekiyle büyük oranda birbirlerine benzerlikleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu benzerlik aynı zamanda hem söz konusu petrogliflerin hem de bugünkü halk oyunlarının kimlere ait olduğunu da yansıması bakımından büyük önem taşır (Alyılmaz, 2016, s. 292).





*Foto 51: Büyük Taş bölgesindeki kaya üstü tasvirlerin uzantısı olarak yalı / halay çeken insanları betimleyen bir tasarım
(Foto: C. Alyılmaz; Tasarım: O. Er; Alyılmaz, 2016, s. 278)*





Foto 52: Şebister'de (Doğu Azerbaycan, İran) üzerinde oyun oynayan insanların betimlemesini barındıran bir mezar taşının genel görüntüsü¹⁹

Foto 53: Aynı mezar taşının ayrıntılı görüntüsü (Foto: S. Alyılmaz)

Foto 54: Erzurum (Aşkale) Kadın Oyunları Ekibi'nin bir görüntüsü

(Foto: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=826861347508347&set=pcb.826861374175011>)

¹⁹ Şebister'de yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları sırasında bu mezar taşını görmemize ve belgeleyip incelememize vesile olan Değerli Ekip Arkadaşımız Prof. Dr. Halil Valizade KAMRAN'a çok teşekkür ederim. Bu mezar taşı ile ilgili olarak Prof. Dr. Semra ALYILMAZ ve Prof. Dr. Halil Valizade KAMRAN ile birlikte bir makale hazırlamış olduğumuzu ve makalenin yakın zamanda yayımlanacağını belirtmek isterim.





Foto 55: Atatürk Üniversitesi Erzurum Bar Ekibi'nin gösteri anındaki bir görüntüsü
(Foto: A. Özdemir; www.atauni.edu.tr; Alyılmaz, 2016, s. 296)



Foto 56: Atatürk Üniversitesi Erzurum Bar Ekibi'nin gösteri anındaki bir görüntüsü
(Foto: A. Özdemir; www.atauni.edu.tr; Alyılmaz, 2016, s. 296)





Foto 57, 58: Winterfest Erzurum 2015 Etkinlikleri kapsamında 19 Aralık 2015 tarihinde binlerce kişinin katılımıyla gerçekleştirilen ve Guinness Dünya Rekorlar Kitabı'na giren "Erzurum Baş Bar" oyunundan görüntüler (Foto: İ. Çoban)





*Foto 59, 60: Hutubi'de (Doğu Türkistan) raks eden insanların betimlendiği panolardan görüntüler
(Foto: C. Alyılmaz; Alyılmaz, 2015, s. 30)*





Foto 61: Hutubi'de (Doğu Türkistan) raks eden insanların betimlendiği petrogliflerle benzerlikler gösteren bir duvar resminin genel görüntüsü (Turfan, Doğu Türkistan; Foto: C. Alyılmaz)



Foto 62: Petroglif alanlarında raks eden insanların betimlendiği petrogliflerle benzerlikler gösteren bir duvar resminin görüntüsü (Nursultan, Kazakistan; Foto: C. Alyılmaz)



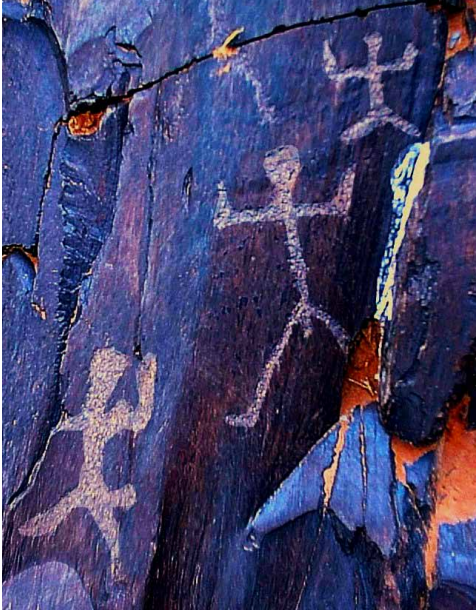


Foto 63: Deel Uul'da (Göbi Çölü / Moğolistan)
Tanrı'ya yakaran insanların betimlendiği panonun
görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz)



Foto 64: Semah gösterisinden bir görüntü (Foto:
<https://www.facebook.com/photo/?fbid=415583542140771&set=a.131255027240292>)



Foto 65: Semah ve semanın birlikte icra edildiği törenden bir görüntü (Buyer Ana Gölü / Tunceli;
Foto: <https://www.indyturk.com/node/230216/haber/3200-metre-y%C3%BCkseklikte-semazenli-semah-tari%C4%B1%C5%9Fma-yaratt%C4%B1-alevi-semah%C4%B1-ile-mevlevi>)





Foto 66, 67: Bursa Mevlevihanesinde yapılan sema ayininden görüntüler (Foto: B. Arguz)



Bugün resim, heykel, seramik, hat vd. sanatlarda. Kullanım ve süs eşyalarında semahlarla ve semalarla ilgili eserlerle sıkça karşılaşmaktadır. Bunun temelinde de hem eski Türk yaşayış ve inanış sisteminin hem de günümüzdeki inançların semahlara ve semalara yükledikleri anlamların rolü büyüktür.



*Foto 68: Bir seramik eser üzerine işlenmiş raks eden semazen betimlemesi
(İznik, Bursa; Foto: C. Alyılmaz)*





Foto 69: Bir semazenin raksını betimleyen tablonun görüntüsü²⁰
(Tablo: Fatih Art Galley Arşivi, Bursa; Foto: C. Alyılmaz)

²⁰ Hat sanatıyla yapılmış tablonun özünü Mevlana'nın "Ya olduğun gibi görün; ya görüdüğün gibi ol!" sözü oluşturmaktadır.





*Foto 70: Bir semazenin raksını betimleyen seramik eserin görüntüsü
(İstanbul Hava Alanı; Foto: C. Alyılmaz)*





Foto 71: Raks eden bir semazeni betimleyen seramik eserin görüntüsü (Foto: C. Alyılmaz)





Foto 72: Semazenlerin raksını betimleyen tablonun görüntüsü
(Tablo: Fatih Art Galley Arşivi, Bursa; Foto: C. Alyılmaz)



Foto 73: Semazenlerin raksını betimleyen seramik heykelciklerin görüntüsü
(Aynalı Çarşı, Çanakkale; Foto: C. Alyılmaz)



Foto 74: Semazenlerin raksını betimleyen heykelciklerin görüntüsü
(Sabiha Gökçen Hava Limanı, İstanbul; Foto: C. Alyılmaz)





Foto 75: Üzerinde farklı şekillerde (Tanrı'ya yakarıшта bulunan, rakeden vd.) insan betimlemelerini ve bazı Türk damgalarını barındıran bir çadır içi örtüsünün görüntüsü (Bişkek, Kırgızistan; Foto: C. Alyılmaz)





Foto 76: Raks eden kızların betimlendiği bir tablonun görüntüsü (Bişkek, Kırgızistan; Foto: C. Alyılmaz)



• Sonuç ve öneriler:

Konunun uzmanlarınca bir dönemin iletişim aracı, yazısı olarak da nitelendirilen petroglifler (“kaya resimleri”, “kaya üstü tasvirler”, “kaya betimlemeleri”), ait oldukları dönemin insanların duygularını, düşüncelerini, isteklerini, sevinçlerini, coşkularını, kaygılarını, korkularını, gücünü, kendi türüyle ve evrendeki diğer (somut ve soyut) varlıklarla ilişkilerini ortaya koyan grafiksel dil ögeleridir.

Büyük bölümünün tarihi milattan önceki dönemlere kadar uzanan petroglifler arkeoloji, tarih, sanat tarihi, epigrafi, antropoloji vd. bilim dalları açısından öncelikli başvuru kaynakları arasında yer alırlar.

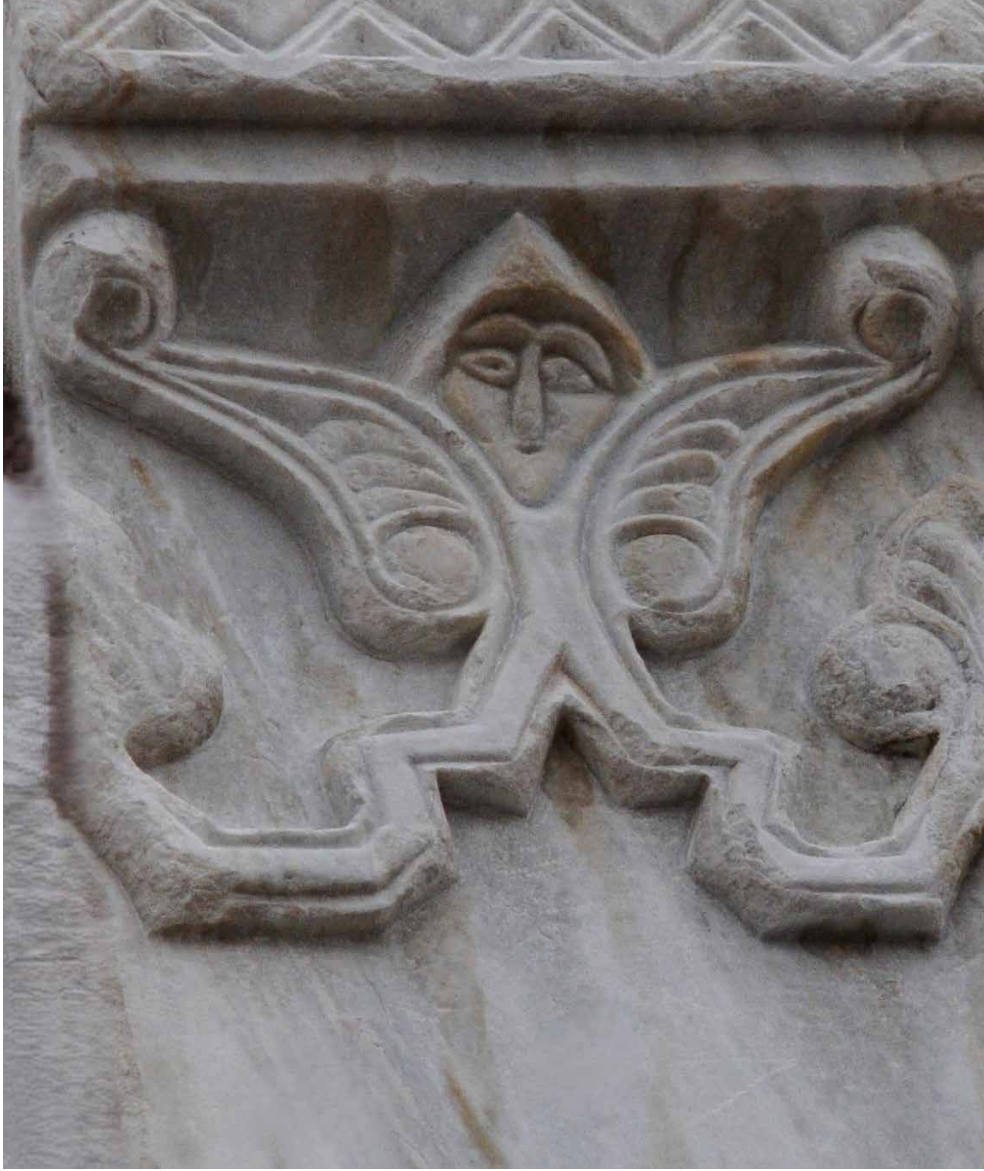
Türk boy ve toplulukları tarafından dünyanın farklı bölgelerinde (başta Asya coğrafyası olmak üzere) farklı zamanlarda yapılmış binlerce petroglif alanı ve on binlerce de petroglif bulunmaktadır. Bunların disiplinler arası ilişkiler kurulup bilimsel-akademik yöntem ve tekniklerle araştırılıp incelendiğini belirtmek ne yazık ki zordur. Eğer petroglifler bütün yönleriyle ele alınıp incelenmiş olsalardı geçmiş ile içinde yaşanan an arasında bağ kurulabilir; Türk yaşayış ve inanişine ait birçok bilinmez aydınlatılabilir; bazı “doğru bilinen yanlışlar” da hem kamuoyunu hem de bilim dünyasını meşgul etmezdi. Nitekim petroglif alanlarında yer alan ve eski Türk yaşayış ve inanişini yansıtan birçok tasvir, küçük değişikliklerle mimari yapılarda, kullanım ve süs eşyalarının üzerlerinde geçmişten bugüne kadar varlığını sürdürmektedir. Aşağıda dikkatlere sunulan birkaç görüntü de bunu açıkça kanıtlar niteliktedir.



Foto 77: Tanrı'ya / Allah'a yakarıştta bulunan insanların²¹ betimlendiği mimari bir süslemenin görüntüsü (Gök Medrese, Sivas; Foto: C. Alyılmaz)

²¹ Bu ve benzeri betimlemeler bazı bilim insanları tarafından ne yazık ki “palmye” motifi olarak adlandırılmıştır. Aynı yapı üzerinde aynı şekildeki “Tanrı'ya / Allah'a yakarıştta bulunan insan betimlemeleri”den birinin baş kısmının ayrıntılı bir şekilde (kaş, göz, burun, ağız belirtilerek) gösterilmiş olması, söz konusu süslemelerin “palmye”yi değil; “insanı” betimlediğini açıkça göstermektedir.





*Foto 78: Tanrı'ya / Allah'a yakarışta bulunan insan betimlemesinin yakın görüntüsü
(Gök Medrese, Sivas; Foto: C. Alyılmaz)*





Foto 79: Ahlat mezar taşlarından biri üzerinde Tanrı'ya / Allah'a yakaran ve teslim olan insanları betimleyen bir görüntü (Ahlat, Bitlis; Foto: C. Alyılmaz)



Foto 80, 81, 82: Hatuniye Medresesi Kompleksi (Erzurum) içinde yer alan türbenin dış duvarlarında Tanrı'ya / Allah'a yakaran insanların betimlendiği görüntüler (Hatuniye Medresesi; Foto: C. Alyılmaz)





Foto 83: Hatuniye Medresesi Kompleksi (Erzurum) içinde yer alan türbenin dış duvarlarında Tanrı'ya / Allah'a yakaran insanın betimlendiği bir görüntü (Hatuniye Medresesi; Foto: C. Alyılmaz)





Foto 84: Hatuniye Medresesi Kompleksi (Erzurum) içinde yer alan türbenin dış duvarlarında Tanrı'ya / Allah'a yakaran insanın betimlendiği görüntü (Hatuniye Medresesi; Foto: C. Alyılmaz)





Foto 85: Hatuniye Medresesi Kompleksi (Erzurum) içinde yer alan türbenin iç duvarında Tanrı'ya / Allah'a yakaran insanın betimlendiği görüntüler (Hatuniye Medresesi; Foto: C. Alyılmaz)





*Foto 86, 87: Tanrı'ya / Allah'a yakarışta bulunan insanların betimlendiği
(Selçuklu Dönemi'ne ait) mimari süslemelerin görüntüleri
(Hüdavet Hatun Türbesi, Niğe; Foto: C. Alyılmaz)*





Foto 88: Üzerinde raks eden insanların betimlendiği kam / şaman davulunun görüntüsü
(Kızıl, Tuva; Foto: C. Alyılmaz)

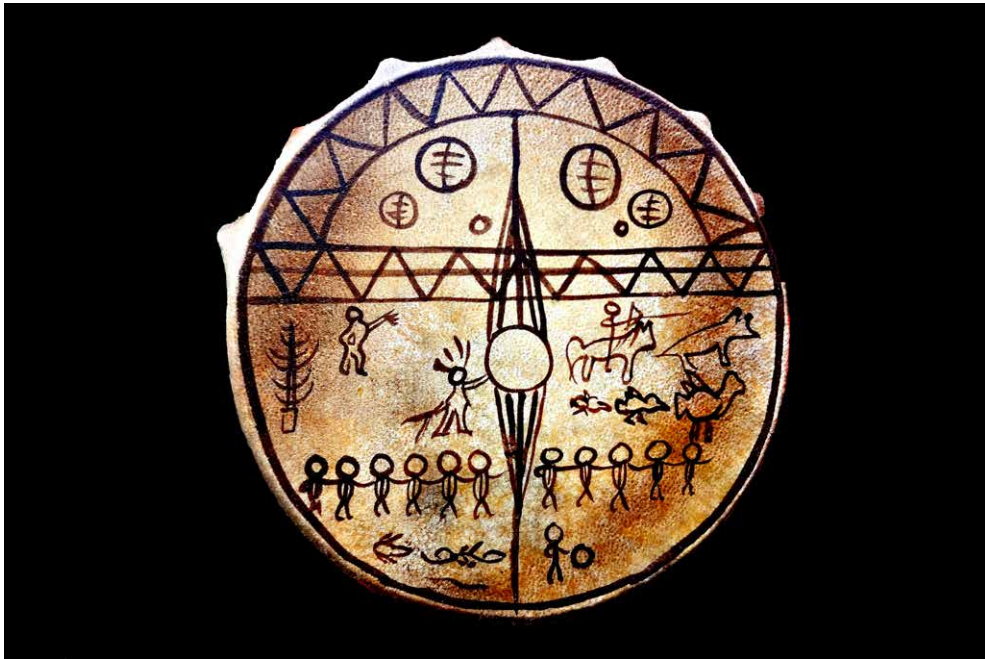


Foto 89: Üzerinde raks eden insanların betimlendiği kam / şaman davulunun görüntüsü
(Kızıl, Tuva, Rusya Federasyonu; Foto: C. Alyılmaz)





Foto 90: Üzerinde raks eden insanların betimlendiği kam / şaman davulunun görüntüsü
(Dağlık Altay, Rusya Federasyonu; Foto: C. Alyılmaz)



Foto 91: Üzerinde raks eden insanların betimlendiği kolyenin görüntüsü
(Bursa; Foto: C. Alyılmaz)



Yapılan ciddi araştırma ve incelemeler tarihî Türk kültür coğrafyasının farklı bölgelerindeki (Moğolistan'daki, Azerbaycan'daki, Kazakistan'daki, Kırgızistan'daki, Tuva'daki, Saha Eli'ndeki, Hakasya'daki...) inançla, mistik duygu ve düşüncelerle ilgili petrogliflerle, Anadolu coğrafyasındaki²² Alevî-Bektaşî inancına mensup toplulukların hayatlarının vazgeçilmezi olan **semahların / semah törenlerinin** ve Mevlevî tarikatına bağlı insanların inançlarının bir gereği olarak icra ettikleri **semaların / sema ayinlerinin** (bu bağlamda halk oyunlarının büyük bölümünün) arasında çok ciddi bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim insanın Tanrı'yla, insanın insanla ve insanın evrenle olan ilişkisini betimleyen; inançla, mistik duygu ve düşüncelerle ilgili petroglifler, bugün 100'e yakın türü bulunan ve farklı bölgelerde farklı adlarla anılan semahların da semaların da kökenine dair değerli bilgileri bünyelerinde barındırırlar.



Foto 92: Bir kadının ellerine dövme olarak işlenmiş raks eden insan betimlemelerinin ve bazı damgaların görüntüsü²³ (Mardin, Foto: A. Karaalp; Foto: Alyılmaz, 2021, s. 31)

²² Anadolu coğrafyasındaki Türk boy ve toplulukları tarafından farklı tekniklerle yapılmış petroglifler, hem Türklerin yaşayışları ve inanışları hem de Türklerin Anadolu coğrafyasına geliş tarihleri hakkında çok önemli bilgileri bünyelerinde barındırmaktadır. Yaklaşık 40 yıla yakın bir süreden beri yurt içinde ve yurt dışında konuyla ilgili araştırmalar, incelemeler ve karşılaştırmalar yapan bir bilim insanı olarak “somut kültürel varlıklardan ve epigrafik öğelerden özellikle de petrogliflerden ve damgalardan hareketle Türklerin Anadolu coğrafyasına milattan önceki dönemlerde gelmiş olduklarını” iddia etmiş; bunları kanıtlarıyla dikkatlere sunmuştum. Tarafımdan yapılan yayınlardan, verilen konferanslardan, gerçekleştirilen projelerden “ilham” alan farklı disiplinlerdeki bazı bilim insanları (!) ve “meraklı” kişiler, benzer çalışmalar yapmaya başlamış; tarafımca yapılan çalışmalarını ve yazılan eserleri de görmezden gelerek özgün fikirleri kendilerine mal etmeyi başarmışlardır. “Epigrafi”nin hiçbir yöntem ve tekniğini bilmeyen, petrogliflerle damgaları, damgalarla harfleri birbirinden ayıramayan, her türden grafik dil ögesini ve alfabeyi Türklere mal etmeyi marifet sayan söz konusu kişilerin bilimsel ahlaka aykırı tavırlar sergilemelerinde, pervasızca davranmalarında, alanda çalışan gerçek bilim insanlarını ötekileştirip öne çıkılmalarında bazı sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte önemli kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcilerini arkalarına almalarının, kamunun imkânlarını diledikleri gibi kullanmalarının rolü büyüktür.

²³ Tarihin gerçek tanığı ve belgesi insanın kendisidir. İnsanlar yaşayışlarının, inanışlarının, sosyal ve kültürel değerlerinin, deneyimlerinin ve birikimlerinin ürünü olan bilgilerini somutlaştırarak grafik dile aktarır ve gelecek kuşaklara miras bırakırlar. Bu bağlamda dövmeler, geçmişe ait değerleri hâle, hâle ait değerleri de istikbale taşıyan en nemli grafik dil öğeleri içinde yer alırlar.





*Foto 93: Farklı hayvanların ve raks eden insanların bir arada betimlendiği bir panonun görüntüsü
(Kars, Kağızman, Camuşlu Köyü; Foto: C. Alyılmaz)*



*Foto 94, 95: Farklı şekillerde raks eden insanların betimlemelerinden görüntüler
(Kars, Kağızman, Camuşlu Köyü; Foto: C. Alyılmaz)*





Foto 96: Üzerinde (Kök)türk harfli yazıtla birlikte Tanrı'ya yakaran ve Tanrı'ya teslim olmuş insanların stilize edilerek betimlendiği Bömbögör Yazıtı'nın genel görüntüsü²⁴ (Bömbögör Sum, Şivet bölgesi²⁵, Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz)

²⁴ Türk yazısının / (Kök)türk alfabesinin gelişim süreci içinde bazı kaya üstü resimlerin damgalara, damgaların bir kısmının da harflere dönüştüğü bilinmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2007, s. 1-11.

²⁵ GPS (Global Position System) kaydı: 1900 m. 47541542 E, 5105529 N.



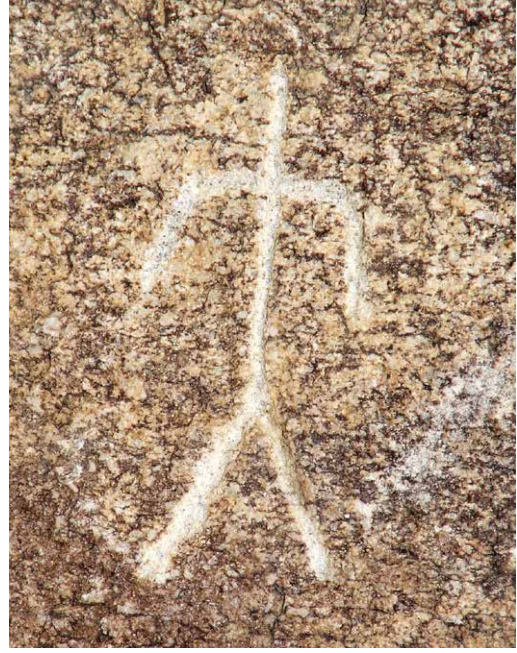
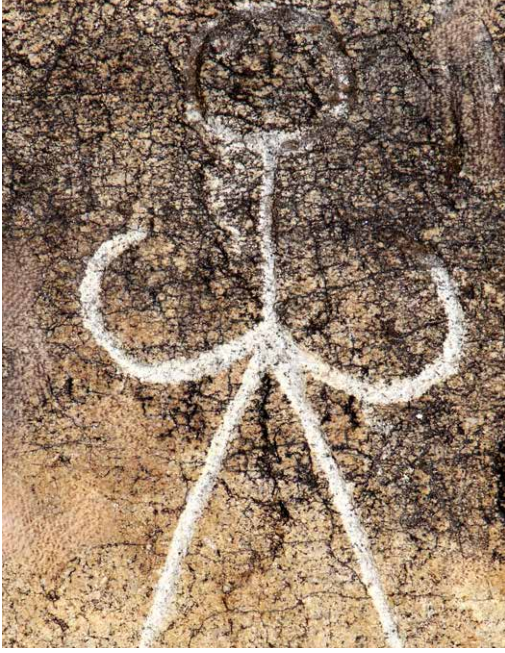
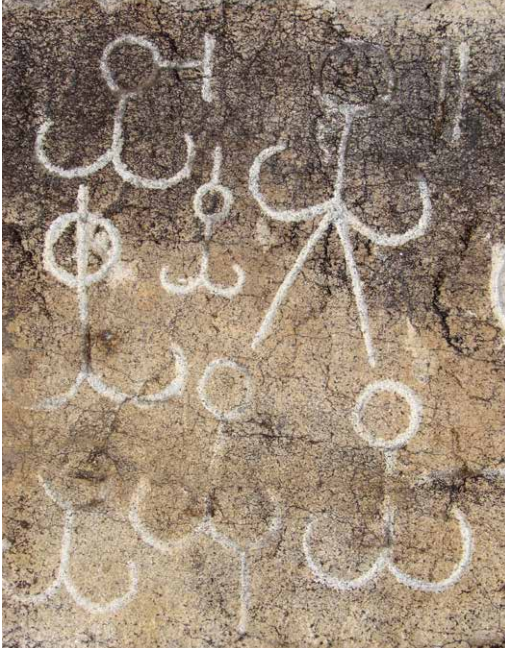


Foto 97, 98, 99: Tanrı'ya yakarıшта bulunan insanların stilize edilerek betimlendiği görüntüler
Foto 100: Tanrı'ya teslim olmuş bir insanın stilize edilerek betimlendiği bir görüntü
(Bömbögör Yazıtı, Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz)



Semahlara ve semalara hem dinsel ve kutsal özellik atfedilmesinin hem de bazı bölgelerde oyun ve eğlence ögesi olarak görülmemesinin özünde Türk insanının semahı ve semayı Tanrı'yla olan ilişkisini, ona olan bağlılığını, sevgisini ve saygısını ifade aracı olarak görmesi yatar. Bu sevgi kimi zaman tek, kimi zaman da toplu biçimde ifade edilmiştir. Tanrı'ya toplu olarak yakarıшта bulunma, ona bağlılık bildirme bir düzen, estetik ve hiyerarşi içerisinde gerçekleştirilmiştir. Olağanüstü özellikleri ve güçleri olduğuna inanılan kamlar / şamanlar, bu törenlerde en önde veya grubun ortasında yer almışlardır. Bugün semahların ve semaların grup hâlinde gerçekleştirilmesinin ve “Dedeler”, “Postnişinler”, “Semazenbaşılar” tarafından yönetilmesinin temelinde de aynı yaşayış, inanış ve düşünce sistemi bulunmaktadır.²⁶



Foto 101: Sema ayinini betimleyen bir tablonun görüntüsü (Nilüfer Antika Bazarı, Bursa: Foto: S. Bilbey)

²⁶ Semahların ve semaların eski Türk yaşayış ve inanışıyla ilgisine konuyla ilgili olarak Türkiye’de ve Türkiye dışında yayımlanan pek çok eserde (kitap, tez, makale, bildiri) yer verilmiştir. Bu eserlerden kitap hâlinde yayımlananların bir kısmını genç araştırmacılara yol göstermesi bakımından anımsatmak yararlı olacaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. Arslan, 2011; Bozkurt, 1995; Bozkurt, 2003; Butanayev, 2006; Davletov, 2018; Direnkova, 2014; Eliade, 1999; Eröz, 1992; Gömeç, 2008; Güngör, 2012; Hoppál, 2013; Hoppál, 2014; İnan, 1995; Kalafat, 2004; Kafesoğlu, 1980; Perrin, 2001; Rozwadowski ve Koško (ed.), 2002; Rozwadowski, 2004; Şener, 2000; Tanyu, 1986; Tanyu, 1998; Tuna, 2000; Yöndemli, 2004; Yörükân, 2013; Yücekal Ermetin, 2009.



Türk boy ve toplulukları tarafından dünyanın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda yapılmış petroglif alanlarında bulunan inançla, mistik duygu ve düşüncelerle ilgili petrogliflerin farklı disiplinlerdeki bilim insanlarından oluşan ekipler tarafından araştırılıp incelenmesi, Türk yaşayış ve inancına ait birçok bilinmeyen aydınlatılmasına, ortak değerlerin bilinmesine, birlik ve bütünlük içinde yaşama ülküsüne katkı sağlayacaktır. Bu sebeple de söz konusu petrogliflerin bilimsel - akademik yöntem ve tekniklerle araştırılıp incelenmesi ve çok dilli olarak yayımlanabilmesi için farklı bilim dallarında çalışan konuyla ilgili bilim insanları arasında iş birliği sağlanıp ekipler oluşturulmalı; projeler gerçekleştirilmeli; gerçekleştirilen projelerden elde edilecek bilgi, bulgu ve belgeler de ilgili kurum ve kuruluşlarla, bilim dünyasıyla paylaşılmalıdır.

Çoğu Asya coğrafyasında olmak üzere eski Türk boy ve topluluklarına ait petroglifler bu bağlamda da mistik / inançla ilgili olanlar, doğa ve insan faktörü yüzünden yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. “UNESCO’nun 17. Genel Konferansı, 17 Ekim-21 Kasım 1972 tarihleri arasında Paris’te toplanmış ve 16 Kasım 1972 tarihinde UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme’yi kabul etmiştir”²⁷ Türkiye Cumhuriyeti’nin, Kardeş Türk Cumhuriyetleri’nin ve petroglif alanlarının buldukları diğer ülkelerin (Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, İran...) ilgili bakanlıkları arasında iş birliği yapılarak insanlık tarihinin bilinen en eski grafiksel dil öğelerinden petroglifleri bünyelerinde barındıran alanların UNESCO’nun “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmesi” kapsamında koruma altına alınması ve “UNESCO Dünya Mirası Listesi”ne dâhil edilmesi için bir an önce harekete geçilmelidir.²⁸

Tarihî kaynaklara ve günümüzdeki uygulamalara bakıldığında farklı bölgelerde farklı kuralları, türleri ve uygulamaları olsa da aslında semahların da semaların da özünde Tanrı’nın / Allah’ın varlığına ve birliğine inanma, sevgi, saygı, kardeşlik, barış, hoşgörü, birlik, bütünlük, mutluluk ve huzur içinde Tanrı’ya / Allah’a bağlılık bildirme ve ona ulaşma, ruhen ve bedenen temiz olup kötülüklerden arınma / kurtulma düşüncesinin yattığı görülür. Bünyelerinde yaşayışa, inancıya / dine, töreye, felsefeye, dile, tarihe, kültüre, sanata ve eğitime dair pek çok değeri barındıran semahların da semaların da korunması, eğitiminin verilip öğretilmesi ve özünün bozulmadan gelecek kuşaklara aktarılması ruh ve beden sağlığı yerinde, kendine ait değerlerle şekillenmiş, bilinçli ve kültürlü bireylerin ve toplumun yetiştirilmesi, bireysel ve toplumsal belleğin oluşturulması, birlik ve bütünlük içinde yaşama arzusunun hayata geçirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Semahların ve semaların (eğitimcilerin ve konunun uzmanlarının uygun gördükleri yaştan itibaren) bilimsel - akademik yöntemlerle öğretilmesi, eğitiminin verilmesi için hem sivil toplum kuruluşları hem de ilgili kamu kurum ve kuruluşları üzerlerine düşen görevleri layıkıyla yerine getirmeli; belirtilen hususlarda faaliyet gösteren eğitim kurumları ve sivil toplum kuruluşları desteklenmelidir.

Dine, felsefeye, dile, folklor, edebiyata, kültüre, sanata, musikiye... dair pek çok önemli materyali / veriyi bünyelerinde barındıran semahlarla ve semalarla ilgili bugüne kadar birçok eser yazılmıştır. Ancak bunların çok azı bilimsel - akademik anlayışla ve yöntemle hazırlanmıştır. Disiplinler arası iş birliği yapılarak konunun uzmanları bir araya getirilip ekipler oluşturulmalı; alana çıkıp derlemeler yapılmalı; elde edilen verilerden (derlemelerden, mevcut kaynaklardan ve uygulamalardan) hareketle “hedef kitlenin yaşı ve koşulları da göz önünde bulundurularak” eğitime,

²⁷ Konu hakkında ayrıntı bilgi ve bu kapsamda koruma altına alınan yerler ve eserlerle ilgili olarak bk. <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCny%C4%B1-Miras%C4%B1-Listesi>.

²⁸ Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan ve dünyanın en eski yerleşim yerlerinden ve petroglif alanlarından biri olarak kabul edilen tarihî “Gobustan” bölgesi Haydar Aliyev Vakfı’nın girişimleri sayesinde 2007 yılında UNESCO tarafından “Dünya Mirası Listesi”ne dâhil edilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <https://whc.unesco.org/en/list/1076>; Alyılmaz, Alyılmaz ve Yakar, 2010, s. 29-32; Alyılmaz, 2016. Diğer ülkelerdeki (ve bölgelerdeki) petroglif alanları da tıpkı “Gobustan” bölgesindekiler gibi koruma altına alınmalı; “Dünya Mirası Listesi”ne dâhil edilebilmeleri için de ilgili kurum, kuruluşların yetkilileri tarafından bir an önce girişimlerde bulunulmalıdır.



öğretime ve tanıtıma yönelik çok dilli eserler yazılmalı; [görsel, işitsel, odyovizüel (görsel - işitsel)] eğitim - öğretim materyali hazırlanmalıdır.

(Başta petroglifler olmak üzere) epigrafik belgeler ve konuyla ilgili tarihî kaynaklar semahların ve semaların eski Türk yaşayış ve inanış sistemiyle ilgisini inkâr ve göz ardı edilemez bir şekilde ortaya koymaktadır. Disiplinler arası iş birliği yapılarak oluşturulacak ekipler, “semahların ve semaların eski Türk yaşayış ve inanış sistemiyle ilgisini göz ardı etmeden” elde ettikleri verileri (bilgi, bulgu ve belgeleri) bilimsel - akademik yöntemlerle inceleyip karşılaştırmalı; konunun uzmanlarıyla ve ilgilileriyle paylaşmalıdırlar.



Foto 102: Üzerinde Gobustan'daki petrogliflerden hareketle yapılmış motifleri barındıran hediyelik bir halının görüntüsü (C. Alyılmaz Arşivi; Foto: S. Bilbey)



Kaynaklar:

- Alok, E. (1988). *Anadolu'da kayaüstü resimleri*. İstanbul: Akbank Yay.
- Alyılmaz, C. (2002). Gobi Çölü'nde ve Altay Dağları'nda kaya üstü tasvirler. *Yeni Türkiye Dergisi (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı IV)*, 46, 613-615.
- Alyılmaz, C. (2004). Petroglifler (kaya üstü tasvirler). *Journal of Turkic Civilization Studies*, 1(1), 157-163.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazutların izinde*. Ankara: KaraM Yay.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi Türk eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, 6-105, ed. (İ. Demirci ve İ. Terzioğlu), Ankara: Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Yay.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobu"stan'ın gizemi ("Kıpçaklar"a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2022). *Bilge Tonyukuk yazutları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Alyılmaz, C., Alyılmaz, S. ve Yakar, M. (2010). Measurement of petroglyphs (rock of arts) of Qobustan with close range photogrammetry. *International Archives of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 38(5), Commission V Symposium, Newcastle upon Tyne, UK., 29-32.
- And, M. (2016). *Oyun ve büğü Türk kültüründe oyun kavramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Arslan, A. A. (2011). *Kızılderili ve Türk şamanizmi*. Ankara: Berikan Yay.
- Bozkurt, F. (1995). *Semahlar*. İstanbul: Cem Yay.
- Bozkurt, F. (2003). *Türklerin dini*. İstanbul: Cem Yay.
- Butanayev, V. Y. (2006). *Traditsionny şamanizm Xongoraya*. Abakan: (Nikolay Fyodroviç Katanov Adına) Hakasya Devlet Üniversitesi Yay.
- Davletov, T. B. (2018). *Şaman doğanın şifası uyanınca*. İstanbul: Asi Kitap Yay.
- Direnkova, N. P. (2014). *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*. (çev. A. Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm ilkel esrime teknikleri*. (çev. İ. Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- Eröz, M. (1992). *Eski Türk dini (Gök Tanrı inancı) ve Alevilik Bektaşılık*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Erseven, İ. C. (1996). *Alevilerde semah*. İstanbul: Ant Yay.
- Esin, E. (1974). Semâ'. *Türk Edebiyatı*, 36, 12-14.
- Gömeç, S. (2008). *Şamanizm ve eski Türk dini*. Ankara: Likya kitap Yay.
- Güngör, H. (2012). *Türk din etnolojisi*. İstanbul: IQ Sanat Yay.
- Gürcan, K. (2018). *Kutsal şaman elbiseleri*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Güven, M. (2013). *Türk halk oyunlarının şamanik kökleri*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Güven, M. (2022). *Harput'ta halay sesi var*. Ankara: Gülnar Yay.
- Hoppál, M. (2013). *Şamanlar ve semboller kaya resmi ve göstergebilim*. (çev. F. Sel). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Hoppál, M. (2014). *Asya'da şamanlar*. (çev. B. Bayram, H. Ş. Ç. Çapraz). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- İnan, A. (1995). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Ankara:
- Janaydarov, O. (2006). *Ejelgi Kazakistan miftiri Kazakistan balalar entsiklopediyası*. Almatı: Aruna Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Kalafat, Y. (2004). *Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. (çev. S. Karatay). Ankara: TDK Yay.
- Perrin, M. (2001). *Şamanizm*. İstanbul: İletişim Yay.



- Rozwadowski, A. (2004). *Symbols through time interpreting the rock art of Central Asia*. Poznań, Poland: Institute of Eastern Studies Adam Mickiewicz University.
- Rozwadowski, A. ve Koško, M. M. (ed.). (2002). *Spirits and stones: shamanism and rock art in Central Asia and Siberia*. Poznań, Poland: Instytut Wschodni UAM.
- Şener, C. (2000). *Şamanizm: Türkler'in İslamiyet'ten önceki dini*. İstanbul: Ant Yay.
- Tanyu, H. (1986). *İslâmiyetten önce Türklerde tek Tanrı inancı*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Tanyu, H. (1998). *Türklerin dini tarihçesi*. İstanbul: Burak Yay.
- Tuna, E. (2000). *Şamanlık ve oyunculuk*. İstanbul: Okyanus Yay.
- Turan, F. A. (2010). Şaman ritüellerinden Alevi semahlarına esrarlı yolculuk. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 56, 153-162.
- Yöndemli, F. (2004). *Mevlevîlikde semâ eğitimi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Yörükân, Y. Z. (2013). *Müslümanlıktan evvel Türk dinleri Şamanizm*. (Yay. haz. T. Yörükân). İstanbul: Ötüken Yay.
- Yücekal Ermetin, G. (2009). *Mevlevî usul ve adabında eski Türk dininin izleri Mevlevîlikte şamanizm izleri*. İstanbul: Töre - Ön-Türk Uygarlığı Araştırmaları Merkezi Yay.

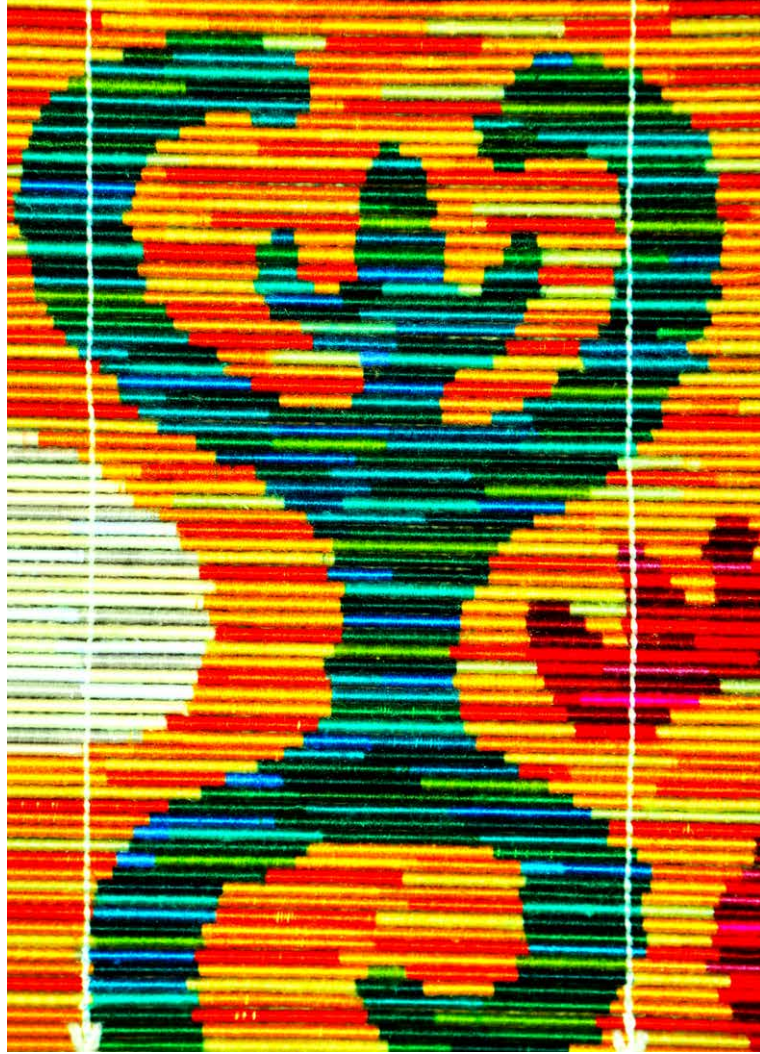


Foto 103: Hasır üzerine renkli ipler sarılarak yapılmış, Tanrı'ya yakarıştta bulunan bir insanın betimlendiği panonun görüntüsü (Bişkek, Kırgızistan; Foto: C. Alyılmaz)



II. BÖLÜM

KADIN ARAŞTIRMACILARIN ALAN ARAŞTIRMALARINDA KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ*

Prof. Dr. Semra ALYILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-1725-0650>

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-3634-9015>

“Birinin sizin önceliğiniz olmasına izin verirken, kendinizin onun seçeneği olmasına asla izin vermeyiniz!” Mark Twain

• Giriş: Birkaç cümleyle Türklere kadın:

Eski Türk toplumunda kadın (*katun, ebçi, eş, eşlig, evlig, kızgak...*) öncelikle bir birey, sonra ise eşinin can yoldaşı, hayat mücadelesinde onun en büyük desteği, (yeri geldiğinde at binen, kılıç kuşanan, yay kurup ok atan) silah arkadaşı; evinin her şeyi; çocuğunun anası, ilk öğretmeni ve öğretmeni; kap kacak, çanak çömlek, keçe, kilim, halı... gibi yapma ve dokuma eserlerin zanaatkârı; aile, toplum ve devlet yönetiminde ise, iktidarın imtiyazlı ortağı olarak karşımıza çıkar. Kadınların belirtilen özelliklerine sözlü ve yazılı kaynaklarda (mitlerde, destanlarda, masallarda, yazıtlarda ve diğer yazılı kaynaklarda), kullanım ve süs eşyalarında, heykellerde, mimarlık eserlerinde yer verilmiştir.¹ Bu sebeple de eski Türkçenin söz varlığı içinde kadınların farklı özellikleriyle ve toplumdaki statüleriyle ilgili pek çok kavram işareti (sözcük ve sözcük grupları) bulunmaktadır: *açı, ana, ebçi, ebçi kişi, ece, eçe, eget, egetlig eke, karabaş, ekek, ekek işler, émiklig, ersek, karabaş, katun, kelin, kırkın, kırnak, kız, kişi, koduz, kunçuy, kurtga, küng, oynaş, ög, özü, singil, tişi, tişi kişi, tul, tul uragut, uragut, yotuz...* (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014, s. 3, 5).

Eski Türk yazıtlarından Orhun Yazıtları'nda katun (kadın, ana), kağanla birlikte anılmış; kutun, bahtın, soyluluğun, erkekliğin ve yiğitliğin kaynağı olarak da “umaya benzeyen ana” gösterilmiştir:

üze türük tengrisi, türük iduk yiri subı ança etmiş türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kangım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç: *Üstteki Türk Tanrısı, Türk(lerin) kutsal yer(ler)i(nin) (ve) su(lar)ı(nın) (sahibi olan Tanrı) şöyle yapmış: Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, (Türk Milleti) millet olsun diye, babam İlteriş Kağan'ı (ve) annem İlbilge Katun'u Tanrı, (diğer insanların) üstünde tutup yüceltmıştır* (Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü 11-12 / Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü 10; Alyılmaz 2005, s. 44, 128).

türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tengri kagan olurtdı erinç: *Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı ve annem katunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı tahta oturttu* (Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü 25-26; Alyılmaz 2005, s. 11).

* Kendisi de ciddi bir alan araştırmacısı olan, yazımızı inceleyip önerilerde bulunan Halk Sağlığı Uzmanı Dr. Asena İlbilge Dündar'a teşekkür ederiz.

¹ Kapsamlı bilgi ve görüntüler için bk. Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014, s. 1-33; Alyılmaz, 2016, s. 324-341.

umay teg ögüm katun kutınga inim köl tigin er at bultu: *Umay'a benzeyen annem Hatun'un kutu sayesinde küçük kardeşim Köl Tigin erkeklik / yiğitlik adını elde etti* (Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü 31; Alyılmaz, 2000, s. 12-15; Alyılmaz, 2005, s. 11).

Eski Uygur Dönemi kağanlık ve kumandanlık yazıtlarında da kadının (katunun) adının kağanla birlikte anıldığı görülmektedir:

tengride bolmış el etmiş bilge kagan el bilge katun kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kidin uçınta tez başınta örgin [.....]: *Tanrı'nın (takdiriyle kağan) olmuş, (ve onun sayesinde) devlet kurmuş (olan ben) Bilge Kağan, (ve eşim) El Bilge Katun, kağan unvanını ve katun unvanı aldıktan sonra (ben) Ötüken'in batı tarafında, Tes (ırmağı) baş(lar)ında, taht(im)ı (kurdurdum)* (Tariat Yazıtı, Batı Yüzü I. Satır; metnin tamamı ve farklı yorumu için bk. Klyashoniy, 2006, s. 134, 136, 137).

Yenisey Yazıtları'nda ise adlarına yazıt dikilen hanların ve beylerin kendileri için önemli olan kimselerden bahsederken önce kadınlara yer verdikleri dikkati çekmekte; konuyla ilgili olarak USEEV de şunları belirtmektedir:

Yazıtların büyük ve önemli kısmını yazıt sahibinin kendisi için önemli, değerli olan varlık ve kimseleri birer birer sayarak onlardan ayrıldığını ya da onlara doymadığını dile getirdiği bölüm oluşturmaktadır. Bu bölümde verilen varlık ve kimseleri tespit etmekle Orta Çağ Türk erkeği için nelerin ve kimlerin değerli olduğunu anlayabiliriz. Örneğin: 'kuyda kunçuyımka, özde oğlumka bökmedim, esizime, teñri elimke, başda begimke bökmedim, esizime (*Evdaki eşime, vadideki oğullarıma doymadım, değerlilerime, kutsal devletime, baştaki begime doymadım değerlilerime*) (E 14, 2-3)' cümlesinde merhum evdeki eşine, vadideki oğullarına, kutsal devlete, yönetimdeki beyine doymadığını anlatmaktadır. Demek ki onun için kendi ailesinin fertleri olan eşi, oğulları ve devleti ile beyi gibi sosyal varlıklar değerlidir (Useev, 2012, s. 60).

Kaynak eserlerden ve bu eserlerde geçen konuyla ilgili söz varlığından anlaşıldığına göre eski Türklerin inanç sistemlerinde kadın, hem hayata getiren hem hayatın kendisi hem de hayatı idare edip çekip çeviren ve şekillendirendir. Çünkü yaratılışın, türeyişin, kutun, bahtın, mutluluğun ve huzurun kaynağı olan kadın, ailenin gerçek idare edeni, yöneteni, yönlendireni, eğiteni ve öğretendir. O, Tanrı tarafından yaratılan ilk iki insandan biri olsa da yaratılışın ve türeyişin özünde gerçekte o vardır; o, "ana"dır; "umay"dır; ilk "kam"dır; gizemli dünyaların ve görünmez güçlerin anahtarı ona verilmiştir. Dolayısıyla o, ana olmanın ötesinde özel bilgilerle donatılmış ilk kılavuz, ilk öğretmen ve eğitmendir. Bütün yaratılışın ve türeyişin sırları onda saklıdır. Tanrı ile gökyüzü ve yeryüzü, Tanrı ile doğa, Tanrı ile insan arasındaki bağı kuran gizemli varlık "kartal"la da onun arasında özel bir ilişki vardır. Yeryüzüyle gökyüzünün arasındaki gerçek sırları bilen de aslında odur. Onun mitlerde, efsanelerde konunun özünü oluşturmasının, ana kahramanlardan biri olmasının temelinde bu sır, bu inanç yatmaktadır.





Foto 1: Kartal - insan - şaman (kam) arasındaki ilişkinin stilize edilerek betimlendiği XIII. yüzyıla ait bir halıdan ayrıntılı görüntü (Niğde Müzesi, Foto: C. Alyılmaz)



Çok önceleri, ne hastalık ve ne de ölüm varmış. Fakat zamanla kötü ruhlar yeryüzüne çıkıp, insanlara kötülük getirmeğe başlamışlar. Bunun üzerine de Tanrı, insanlara yardım etsin diye, gökten bir kartal göndermiş. Kartal, yeryüzüne inmiş ve insanların arasına gelmiş. Onlarla anlaşıp, birleşmek istemiş fakat ne o insanların ve ne de insanlar onun dilini ve düşüncesini anlayabilmişler. Kartal bakmış ki olmayacak, çaresiz yine göğe dönmüş ve Tanrı'ya olduğu gibi her şeyi anlatmış. Tanrı, başka bir yol düşünmüş ve kartala şöyle bir tavsiyede bulunmuş. Demiş ki, in yeryüzüne ve karşına çıkacak ilk insanı, senin dilini anlayabilecek bir şaman yap. Bunun üzerine kartal, yine kanatlarını açmış ve inmiş yeryüzüne. Bakmış ki, bir ağacın altında bir kadın oturuyor. Bu kadını kocasından ayırmış ve onunla yaşamağa başlamış. Kadın böylece kartaldan gebe kalmış ve sonra da kocasına dönmüş. Yeryüzünün ilk kamı da bu kadın olmuş (Ögel, I, 1989, s. 596-597).



*Foto 2: Kartal - kadın - kam arasındaki gizemli ilişkiyi betimleyen bir tablonun görüntüsü
(Semra ALYILMAZ – Cengiz ALYILMAZ Arşivi, Foto: C. Alyılmaz)*

Eski Türk toplumunda hayatın her yerinde ve her aşamasında başrol oynayan kadın, ilerleyen tarihsel süreçte acımasız doğa koşullarıyla mücadelede erkeklerin yanında “doğurganlığın ve bedensel kırılmanın getirdiği zorunluluklar” yüzünden başrol yerine ikinci rolü üstlenerek bir anlamda yönetim ve kontrol görevini erkeklere bırakır. Bu aşamadan sonra hayat, daha çok içeride kadının; dışarıda adına “erkek” denilen eşinin, yoldaşının kontrolünde şekillenmeye başlar. Göz önünde bulunan ve hemcinsleriyle aynı role sahip olan erkek (eş, yoldaş) zamanla rolünün gereğini yaparak kontrolü eline geçirir; tıpkı sosyal hayata müdahale ettiği gibi kadının hayatına da karışmaya, onu yönetmeye, yönlendirmeye hatta onun adına da konuşmaya ve karar vermeye başlar. Bu durum önceleri doğa koşulları sebebiyle ortaya çıkmış gibi görünse de erkek kontrolünün ve egemenliğinin sonraları kalıcı ve sürekli hâle gelmesinde grup hâlinde yaşamının, iletişimin, toplumsal etkileşimin, ortak belleğin, en önemlisi de adlarına “gelenek”, “töre”, “kanon²”, “din”... denilen ve bir kısmı Tanrı ve Tanrı buyruklarıyla ilişkilendirilip desteklenen “bağlayıcı kurallar sistemi”nin de rolü büyüktür.

Geçmişten bugüne uzanan süreçte Türk kadınlarının (tıpkı diğer ülkelerdeki ve bölgelerdeki hemcinsleri gibi) bir yandan hayatta kalma mücadelesi verirken diğer yandan da erkeklerin

² “Kanon” kavramı, geleneğin en yüksek içeriksel bağlayıcılık ve en ileri düzeyde resmî belirlenmişlik kazandığı biçim olarak anlaşılmalıdır. “Kanon”da var olana artık hiçbir şey eklenemez, çıkarılamaz ve değiştirilemez. Kanon formülünün öyküsü çok farklı sosyal etkinlik alanlarını kapsar: bir olayın gerçeğe uygunluk içinde aktarılması, bir mesajın nesnel ve anlamsal sadakat içinde iletilmesi, bir metnin kelimesi kelimesine yazılması ve bir yasa ya da sözleşmeye harfiyen uyulması (Assman, 2000, s. 112-113).



egemenliğini ve kontrolünü kırmaya çalıştıkları; toplumsal hayatın her yerinde sorumluluklar üstlenmeye ve görev almaya çalıştıkları dikkati çekmektedir.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan kadınlar, büyük bölümü Cumhuriyet Dönemi'nde kendilerine sağlanan haklar sayesinde toplum ve iş hayatının her alanında çalışmakta; erkeklerin yaptıkları, gerçekleştirdikleri işleri büyük oranda yapabilmekte ve önemli başarılar imza atmaktadırlar. Şunu da açıkça belirtmek ve bilmek gerekir ki: Türkiye'de kadınlara (Avrupa'daki birçok ülkeden önce) Cumhuriyet Dönemi'nde pek çok hakkın sağlanmasında kadınların Kurtuluş Savaşı'nın başından sonuna kadar erkeklerle birlikte Millî Mücadele'nin içinde yer almalarının ve Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere kurucu ve yönetici kadrolarda bulunanların "kadına verdikleri değer"nin rolü büyüktür. Ancak bütün bunlara rağmen kadınların elde ettikleri başarılar erkeklerin egemen olduğu günümüz toplumunda çoğunlukla ya görmezden gelinmekte ve yok sayılmakta ya da küçümsenip önemsenmemektedir.

Kadınların erkeklere oranla daha düşük kas direncine sahip oldukları; fiziki güce dayanan bazı ağır işleri yapamadıkları, bu sebeple söz konusu işlerde erkeklerin daha başarılı oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu gerçek, kadınların üstün oldukları iş alanlarının varlığını göz ardı etmenin, kadınların başarılarını küçümseyip yok saymanın bahanesi asla olamaz. Kadınların her türlü engellemeye, yıldırma, direnç kırmaya, bezdiriye ("mobbing"e)³ ve ötekileştirmeye rağmen işlerinde başarılı olmaları, kendilerine reva görülen bütün kötülöklere karşı verdikleri en büyük cevap olabilmektedir.

³ Çalışma hayatında bireyleri en çok etkileyen faktörlerin başında "mobbing (bezdiri / yıldırı)" gelmektedir. Ancak nelerin bu kapsamda değerlendirilebileceği bilinmemektedir. Asena İlbilge Alyılmaz, Heinz Leymann'dan da yararlanarak "mobbing (bezdiri / yıldırı)" ve türlerini şöyle gruplandırmaktadır:

Kişinin kendini gösterme ve başkalarıyla iletişimine yönelik mobbing davranışları: Kişinin sürekli sözünün kesilmesi, kendini ifade etme olanaklarının kısıtlanması, bağırılma, azarlanma veya küçümsenme, yapılan işlerin sürekli eleştirilmesi, özel yaşamın sürekli eleştirilmesi, telefonla rahatsız edilme, sözlü tehditler alma, yazılı tehditler alma, uzaklaştırıcı bakışlar ve davranışlar ile iletişimin reddedilmesi, doğrudan bir şey söylenmeksizin, ima yoluyla iletişimin reddedilmesi;

Sosyal ilişkilere mobbing davranışları: Çevresindeki insanların kişiyle konuşmaması, çalışma arkadaşlarının kişiyle konuşmasının yasaklanması, kişinin başkalarıyla iletişim kurmasının engellenmesi, diğer insanlardan soyutlanmış / dışlanmış ortamda çalıştırılması, sanki orada yokmuş gibi davranılması,

Kişisel itibarına yönelik mobbing davranışları: Arkasından kötü konuşulması, asılsız söylentiler çıkarılması, gülünç duruma düşürölmek, siyasi veya dinî inançlara saldırılması, akıl hastası olduğuna dair kuşku yaratılması, psikiyatriste gidip muayene olması için ısrar edilmesi, herhangi bir özrü ile alay edilmesi, alay etmek amaçlı yürüyüşünün, mimiklerinin veya sesinin taklit edilmesi, özel yaşamıyla, milliyeti ile alay edilmesi, özgüvenini zedeleyecek işler yapmaya zorlanması, çabaların haksız bir biçimde değerlendirilmesi, aldığı kararlardan şüphe edilmesi, küçük düşürücü isimlerle anılmak, sözlü veya imalı cinsel talepler yöneltmesi,

Yaşam kalitesine ve mesleki konuma ilişkin mobbing davranışları: Kişiyi hiçbir özel / önemli görev verilmemesi, görev kısıtlanması, verilen işlerin geri alınması, anlamsız işler verilmesi, kapasitesinin altında işler yapmaya zorlanması, işin sürekli değiştirilmesi, özgüvenini zedeleyecek işler verilmesi, niteliğinin dışında işler verilmesi, mali zararlara sebep olunması, özel eşyalara zarar verilmesi.

Kişinin sağlığına mobbing davranışları: Fiziksel olarak ağır işler yapmaya zorlama, fiziksel şiddetle tehdit edilme, hafif şiddet uygulanması, fiziksel zarar verme, cinsel tacizde bulunma (Leymann; akt. Alyılmaz, 2020, s. 5-6). Bu davranışlar sürekli olarak ve değişik şekillerde sistemli bir şekilde yapıldığında mobbinge neden olmaktadır. Leymann'a göre bireye yönelmiş olumsuz davranışların mobbing kapsamında değerlendirilebilmesi için "haftada en az bir kez gerçekleşmesi" ve "en az 6 ay süregelmesi" gerekmektedir (Alyılmaz, 2000, s. 6).



• **Kadın araştırmacıların alan çalışmalarında karşılaştıkları sorunlar:**

Kadınlar günümüzde farklı iş alanlarında olduğu gibi bilimsel - akademik alanlarda da adlarından ve başarılı çalışmalarından söz ettirmektedirler. Nitekim birçok kadın araştırmacı (tıpkı geçmişte hemcinslerinin yaptıkları gibi) bugün de temsilcisi oldukları bilim dallarının öncüleri olmakta ve yol gösterici çalışmalarla kalıcı izler bırakmaktadır. Ancak her iş grubunun, her mesleğin sıkıntılı yanları, güçlükleri ve riskleri bulunmaktadır. Genel anlamda “Sosyal Bilimler Alanı” içinde değerlendirilen bilim dallarında çalışan bilim insanlarının da işlerini yaparken yaşadıkları sorunlar, karşılaştıkları güçlüklere katlanarak görev yaptıkları bir kısmının bireysel, bir kısmının kurumsal, bir kısmının ise sistemle ilgili olduğu bilinmektedir.

Bilim insanlarının dışarıdan bakıldığında özenilecek ve imrenilecek bir meslek hayatları olsa da gerçekte yaptıkları iş, (içinde olmadıkça anlaşılması ve anlatılması mümkün olmayacak kadar) yıpratıcıdır; sıkıntılarla, güçlüklere ve stresle doludur. Yeni bilgilere erişmek için araştırma ve incelemeler yapmak, erişilen bilgileri kitaplar, makaleler, bildiriler hâlinde yazarak ilgililerine ulaştırmak ve geleceğin akademisyenlerini, eğitimcilerini, öğretmenlerini yetiştirmek için dersler vermek bir akademisyenin hem görevi hem de öncelikli hedefidir. Bilim insanları bütün bunları adına “maaş” denilen “yetersiz aylık ekonomik gelir”le yaparlarken bir yandan da tıpkı diğer insanlar gibi hayatta kalabilmeye, kendilerinin ve bakmakla yükümlü oldukları eşlerinin, çocuklarının ve yakınlarının geçimlerini temin etmeye çalışmaktadır. Dünyanın farklı bölgelerinde ve ülkemizde çalışan yerli ve yabancı kadın araştırmacıların da belirtilen güçlüklere katlanarak görev yaptıkları, meslek edindikleri bilim dallarına önemli katkılarda buldukları bilinmektedir.

Yıllardan beri eğitim ve ğretim faaliyetlerinin içinde olan, akademik çalışmalarını büyük lde alanda araştırma ve incelemeler yaparak gerçekleştiren bilim insanları olarak geç araştırmacılara ve konunun diğer muhataplarına kılavuzluk etmesi, mevcut sorunların bilinip özümlenmesi ve gelecekte benzerlerinin yaşanmaması için karşılaşılan sorunları, güçlükleri ve üzüm yollarını ana çizgileriyle paylaşmak istedik.

Sosyal Bilimler Alanı’nda (zellikle de dil, tarih, epigrafi, halk bilimi, arkeoloji, sanat tarihi, coğrafya ve kültürel alanlarda) alışan kadın araştırmacıların alan çalışmalarında karşılaştıkları sorunları ana çizgileriyle şöyle gruplandırmak mümkündür:

- ✓ Bilgi, birikim ve deneyim eksikliğinden kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Mekn, zaman ve zamanlamadan kaynaklanan sorunlar (alışma alanlarında kadın çalışanların olduğu dikkate alınmaksızın kurgulanan çalışma meknlarından ve hazırlanan zaman çizelgesinden kaynaklanan sorunlar),
- ✓ Ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Farklı dil, din, etnik, kültürel ve bilimsel anlayışların doğurduğu sorunlar,
- ✓ Kadının toplumdaki (toplumsal ve bilimsel alanlardaki) yeriyle ilgili olumsuzluktan kaynaklanan sorunlar (Kadınların alan araştırması yapmalarının mümkün olamayacağından kaynaklanan sorunlar),
- ✓ Akademik rekabetten ve kıskançlıktan kaynaklanan sorunlar,
- ✓ “Bezdiri” / “yıldırı” (mobbing) nitelikli psikolojik şiddetten kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Yöneticilerin ve proje yürütücülerinin genelde erkek olmasından kaynaklanan sorunlar,
- ✓ İdari sorunlar (izin vb. alamamasından kaynaklanan sorunlar),



- ✓ Başvuru, kaynak ve kılavuz eserlerin genelde erkekler tarafından yazılmış olması sebebiyle kadınlarla ilgili bilgilere, önerilere ve uyarılara yer verilmemiş olmasından kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Kılavuz, rehber ve yardımcı personelin genelde erkeklerden oluşmasından kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Kadın araştırmacıların araç kullan(a)mamasından ve erkek personelle (şoförler vd.) çalışmak zorunda kalmalarından kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Kadın anatomisi ve fizyolojisi göz ardı edilerek kurgulanan çalışma planlarından kaynaklanan sorunlar,
- ✓ Özel durumlardan kaynaklanan sorunlar (eşlerin aynı bilim dalında çalışmamasından ve yapılan çalışmalara anlayış göstermemelerinden, küçük çocukların olmasından, hamilelik, özel günler vb. durumlardan kaynaklanan sorunlar).

• Sonuç ve öneriler:

✓ Dile, tarihe, coğrafyaya, arkeolojiye, sanat tarihine, epigrafiye, halk bilimine, kültüre... ait materyallerin belirlenmesine yönelik alanda araştırmalar ve incelemeler yapan kadın araştırmacıların karşılaştıkları sorunlar bütüncül olarak değerlendirildiğinde bunların “bireysel”, “toplumsal”, “kültürel” ve “idari”, boyutunun bulunduğu; “ekonomik koşullar”ın, “eğitim seviyesi”nin, “mesleki bilgi, birikim ve deneyimler”in, “amaç, ihtiyaç ve yöntemlerin önceden belirlenmemesi”nin, “olası sorunların ve karşılaşılabilecek güçlüklerin öngörülüp gerekli önlemlerin zamanında alınmaması”nın da bunda önemli rol oynadığı tespit edilmiştir.

✓ Alan araştırmaları sırasında yaşanan sorunların önemli bir kısmıyla erkek araştırmacılar da karşılaşmaktadırlar. Ancak erkek araştırmacıların yaşadıkları sorunların, karşılaştıkları güçlüklerin kaynağında da (tıpkı kadın araştırmacılar gibi) “genelde” erkeklerin başrol oynadıkları; bazı kadın araştırmacıların da yapılan çalışmalar sırasında hemcinslerine ve erkek araştırmacılara karşı farklı sebeplerle (mizaç, kıskançlık, kasıt, kendini gösterme, dikkat çekme, deneyimsizlik, bilimsel ve ideolojik görüş ayrılığı... yüzünden) hoşgörüsüz, anlayışsız ve kaba davrandıkları, zaman zaman temel ahlaki kuralları ve temel görgü kurallarını bile hiçe saydıkları bilinmelidir. Bu sebeple de “hastalıklı (ruh ve beden sağlığı yerinde olmayan)”, “ahlaki zafiyetleri bulunan”, “çok hesaplı”, “içten pazarlıklı”, “düzenbaz”, “kıskanç”, “uyumsuz”, “geçimsiz”, “kavgacı”, “hoşgörüsüz”, “anlayışsız”, “görgüsüz”, “tahammülsüz” “alınan”, “darılğan”, “küseğen”; “bilgisiz” ve “deneyimsiz” kimselerle mümkün olduğunca iş yapılmamalı ve belirtilen özelliklere sahip kimselerle “resmî görevlendirilme zorunlulukları dâhil” hiçbir şekilde alan araştırmalarına çıkılmamalıdır.⁴ Şurası unutulmamalıdır ki:

⁴ Erdoğan Boz, “Ağız Araştırmalarında Derleme ve Görüşme Yöntemleri İçin Saha Bilgisi” başlıklı yazısında ağız araştırmaları ile ilgili olarak bir araştırmacının sahip olması gereken özellikleri 20 madde hâlinde özetlemektedir. Bunların büyük kısmı, (başta dil ve epigrafi alanları olmak üzere) Sosyal Bilimler Alanı’nda gerçekleştirilecek çalışmalar için geçerlidir. Boz tarafından belirtilen bir araştırmacının sahip olması gereken özellikler şunlardır: *En az lisans ve lisansüstü düzeyde akademik bilgi sahibi olmak; araştırmayı seven ve bilimsel alandaki zorlukları aşabilecek kabiliyette olmak; araştırma yöresini çok iyi tanımak, mümkünse yörenin insanı olmak veya yöre hakkında çok donanımlı olmak; sosyal yönü çok kuvvetli, dışa açık ve pratik kişiliğe sahip olmak; zor seyahat şartlarına fiziken uyum sağlayabilmek; ciddi hastalığı bulunmamak; kılık, kıyafet ve görünümüne dikkat etmek; argo konuşmayan, düzgün telaffuz sahibi biri olmak; sabırlı ve anlayışlı olmak; kayıt araçlarını ve bilgisayarı ustalıkla kullanabilmek, ekip psikolojisini iyi bilmek ve liderlik yapabilmek; zor durumlarda çabuk ve isabetli karar verebilmek; cömert olmak ancak israf sınırını aşmamak; iletişim yönü çok kuvvetli ve pozitif biri olmak; güvenilir kişiliğe sahip olmak; yanlı ve etkilenmeye açık biri olmamak; empati yapabilmek ve hoşgörülü sahibi olmak; işleme ve görme kaybı olmamak; harita bilgisi olmak; sürücü ehliyeti sahibi olmak* (Boz, 2018, s. 84).

Epigrafi (Yazıt Bilimi) alanında araştırmacıların sahip olmaları gereken özellikler, bilmeleri gereken yöntem ve teknikler, uymaları gereken kurallar hakkında en özgün çalışmalar ise ülkemizde Cengiz Alyılmaz tarafından yapılmıştır. Alyılmaz tarafından yayımlanan “(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde” adlı eser alanın tek başvuru kitabı olma özelliği taşımaktadır. Belirtilen kitabın “Sonuç ve Öneriler” bölümünde (kadın araştırmacıların alanda karşılaştıkları sorunlara değinilmemiş olsa da) alanda araştırma yapacaklara kılavuzluk edecek nitelikte çok önemli bilgiler verilmektedir (Alyılmaz, 2007, s. 172-175).



“Denenmiş deneyip ağır sonuçlarına katlanmak, bu yüzden mutsuz ve başarısız olmak yalnızca zavalluların işidir!”

✓ Alan araştırmaları ve projeler, insanı maddi ve manevi bakımdan yorar, etkiler; fazladan emek ve özveri gerektirir. Alan araştırması yapan, alanda projeler gerçekleştiren bilim insanları, hak etmeyen kimseleri projelerine almamalı; emeklerinin sömürülmesine, haksız itibar ve kazanç elde edilmesine hiçbir şekilde fırsat vermemelidirler. Hak etmediği hâlde yalnızca hatır için alan araştırmalarında ve projelerde adlarına yer verilen bazı kimselerin “Yavuz hırsız ev sahibini bastırır.” atasözünü doğrularcasına dâhil edildikleri projeleri sahiplenebilecekleri, bunları her yerde ve her zaman kendi çıkarları için kullanabilecekleri; bu sayede haksız kazanç ve itibar elde edebilecekleri ihtimali hiçbir şekilde göz ardı edilmemelidir.⁵

✓ Alan araştırmalarında ve projelerde görev yapacak olan personelin (bilim insanlarının / akademisyenlerin, yöneticilerin, araştırmacıların, yardımcı personelin vd.) görevlerinin ve sorumluluklarının neler olduğu önceden belirlenmeli; çalışma öncesinde, sırasında ve sonrasında uyulması gereken kurallar ve olası yaptırımlar için uluslararası nitelikli resmî bir protokol hazırlanıp imzalanarak “büyük emek ve özveri ürünü çalışmalar ve projeler” garanti altına alınmalıdır. Aksi durum, çalışmanın her aşamasında hem karışıklık çıkmasına hem de yukarıda da belirtildiği gibi yetkisiz ve etkisiz bazı kimselerin kendilerini yapılan işin ve işi gerçekten yapanların üzerinde görmelerine sebebiyet verebilmektedir.⁶

✓ Muhataplarını kadınların oluşturduğu alan araştırmalarında kadın araştırmacıların daha başarılı oldukları unutulmamalı; kadın araştırmacıların görev alacakları alan araştırmalarında ve projelerde (birbirlerini anlamaları, birbirleriyle yardımlaşmaları ve dayanışmaları için) birden fazla

Halk Bilimi (Folklor) Alanı’nda yapılacak çalışmalar için de araştırmacılar da bulunması gereken özellikler temelde diğer alanlardakilerle benzerlikler göstermektedir. bk. Ekici, 2013, s. 54-57.

⁵ Yürütücülüğünü Semra Alyılmaz’ın Proje Danışmanlığı’nı Cengiz Alyılmaz’ın yaptığı 2013 yılında uygulanmaya başlanan “Türk Dünyası Vatandaşlığı” (Atatürk Üniversitesi BAP 2013/223) adlı uluslararası projeye proje ekibinde yer alan “birileri”nin hatırına ne yazık ki “birileri” de dâhil edilmiştir. Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında gerçekleştirdiğimiz ve tanıtımını 22-23 Ekim 2014 tarihleri arasında 8 ülkeden 80 bilim adamının katılımıyla Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesinde yaptığımız söz konusu projemiz hak etmediği hâlde “birileri”nin hatırına projemize dâhil ettiğimiz “birileri” tarafından sonraki yıllarda sahiplenilmiş; “Türk Dünyası Dijital Vatandaşlığı” adıyla uygulamaya konulmuştur. Türk Dünyası Vatandaşlığı Projesi’nin özgün şekli ve geçmişi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, C., 2015, s. 69-76; Alyılmaz, S., 2015, s. 77-85.

⁶ Dünya var olduğundan, üzerinde de adına “insan” denilen düşünen ve konuşan canlı varlık yaratıldığından bugüne kadar dünyanın şekillenmesinde, insanın değişmesinde ve gelişmesinde en büyük rolü hiç kuşkusuz ki (yine insanın kendi emeğinin, deneyimlerinin ve birikimlerinin eseri olan) “bilgi” oynamıştır. Bugün de insan hayatında bilgiden daha değerli hiçbir şey yoktur. Bu sebeple büyük emek ve özveri sonucunda elde edilen her bilgi değerlidir; onu üretene saygı duymak ve onu korumak da kendini “insan” sayan herkesin görevidir. Bir bilginin sahibi dışındaki bir başkasına mal edilmesi ise hem o bilgiyi üretene karşı yapılan en büyük haksızlıktır hem de insanlığa karşı işlenmiş ciddi bir suçtur. Kadın veya erkek (hiç fark etmez) bütün araştırmacılar, emeğe saygı göstermeli; izin almadan ve kaynak göstermeden hiçbir bilgiyi, belgeyi ve görüntüyü kullanmamalıdır. “Değerler ve cevherler bütüncesi olan bilgi”ye oldukça zor şartlarda ulaşanlar da kendilerinin ve ellerindeki bilgilerin farkında olmalı; hangi bilgiyi kime, niçin, nerede, ne zaman ve ne kadar vereceklerini çok iyi bilmelidirler. Özverili ve cömert olmak, iyi bir bilim insanı ve iyi bir hoca olmak, bütün bilgiyi ve birikimi herkese aktarmak demek değildir. Çünkü gerçek bilim insanları, tarihin her döneminde çoğunlukla hak ettikleri değeri görmemiş; emekleri sömürülmüş; üstelik de bilgileri yüzünden kıskanılmış; vefasızlığa uğramış; zaman zaman en yakınlarındakilerin bile hedefi hâline gelmişlerdir. Bu duruma Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lüğâti’t -Türk* adlı eserinde şu atasözünü dikkat çekmektedir: “Ata tonu oğulka yarasa [ogul] atasın tîlemes: Babanın elbisesi çocuğuna yakışır (çocuk) (artık) babasını (n yaşamasını) istemez!” (DLT; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 384). Araştırmacılar birlikte çalıştıkları kimseleri (özellikle de alanda çalıştıkları ekip arkadaşlarını) çok iyi tanımalı; onlara ilgi gösterirken de bilgi aktarırlarken de ölçülü davranmalıdırlar. Unutulmamalıdır ki: “Pirincin içindeki beyaz taşlar dış kırar!” “Her doğru her yerde söylenmez; her bilgi de herkesle paylaşılmaz!” Yine unutulmamalıdır ki “Kimi insanlıkta, iyilikte ve bilimde, kimi de kötülükte ve şeytanlıkta ustalaşır. Hayatın birçok alanında olduğu gibi akademik hayatta da bazen ne yazık ki iyiler (gerçek bilim insanları) değil; (her dönem rüzgârı arkasına almayı başarabilen) kötüler (ezikler, silikler, sinsiler, hokkabazlar, kurnazlar, riyakârlar, sahtekârlar, hainler, şeytanlar ve şeytanlıkta ustalaşanlar) kazanırlar!” Bilgileri, birikimleri, emekleri, eserleri, projeleri bu türden kimselere kaptırıp sonradan pişman olmamak için “Bozuk süt mayaya tutmaz!” “Yanlış adam(lar)la da doğru iş yapılmaz!” özdeyişleri akıldan çıkarılmamalı; belirtilen vasıfları taşıyanlara karşı çok dikkatli olunmalıdır.



kadın araştırmacının bulundurulmasına dikkat edilmeli; olası sorunlara ve karşılaşılabilecek güçlüklerle karşı da önceden önlemler alınmalıdır.

✓ Temel Bilimler Alanı'nda (Fizik, Kimya, Biyoloji alanlarında) çalışanlar için laboratuvarlar ne anlama geliyorsa ve ne kadar önem taşıyorsa Sosyal Bilimler Alanı'nda (özellikle de dil, tarih, epigrafi, arkeoloji, sanat tarihi, coğrafya ve kültürel alanlarda) çalışanlar için de "alan araştırmaları / yüzey araştırmaları" o kadar önem taşımaktadır. Sosyal Bilimler Alanı'nda yapılacak alan araştırmalarına ağırlık verilmeli; bu tür çalışmalar yapan bilim insanları (öncelikli olarak da kadın araştırmacılar) mutlaka desteklenmelidirler.

✓ Alan araştırmalarının ve alanda gerçekleştirilen projelerin uygulandıkları mekânlar kimi zaman yurt içindeki kimi zaman da yurt dışındaki bölgeler olabilmektedir. Yurt dışında araştırma ve incelemeler yapan, projeler gerçekleştiren bilim insanlarının uluslararası ilişkilerle ve diplomatik kurullarla ilgili bilgi sahibi olmaları gerekir. Nitekim araştırmacılar, hangi bilgiye nasıl ulaşılabileceği, hedeflenen bilgiye ulaşılmaya çalışılırken nelerin yapılıp nelerin yapılamayacağı, nerelerde belgeleme yapıp nerelerde yapamayacakları⁷, çalışmalar sırasında hangi araçlara ihtiyaç duyulacağı,⁸ hangi araçları kullanıp hangilerini kullanamayacakları,⁹ bilgi alışverişinde bulunulurken hangi bilgileri verip hangilerini veremeyecekleri... hususlarında dikkatli olmak zorundadırlar. Araştırmacıların yaptıkları hataların başında meslektaşlarına çalışma alanlarıyla ilgili bilgi verirken farkında olmadan "ölkeleri hakkında son derece hassas nitelik taşıyan bilgileri de (istihbarat içerikli bilgileri de) aktarmaları" gelmektedir.

✓ Alan araştırmalarında istenilen başarının sağlanması, yaşanan sorunların ve karşılaşılan güçlüklerin çözümlenebilmesi için konuyla ilgili herkesin (akademisyenlerin, yöneticilerin, yardımcı personelin vd.) mutlaka ortak eğitimden, bilgilendirme toplantılarından geçirilmeleri gerekir. Yapılacak bilgilendirme toplantılarına, verilecek eğitime kadın araştırmacılar da konuşmacı olarak davet edilmeli; onların bilgilerinden ve deneyimlerinden yararlanılmalıdır.

✓ Alan araştırmalarında kullanılacak çok dilli yazılı - basılı ve görsel - işitsel materyaller hazırlanmalı; ilgililerinin bu materyallere kolay erişimi sağlanmalıdır.

⁷ Uluslararası anlaşmalar gereğince askerî alanların, sanayi tesislerinin, enerji kaynaklarının, hastahanelerin, havaalanlarının, limanların, resmî kurum ve kuruluşların... görüntülemelerini ve belgelemelerini yapmak suçtur; bu suçların cezaları da oldukça ağırdır. Bunu ne yazık ki birçok araştırmacı bilmemekte; yaptıkları görüntülemeler yüzünden ciddi sorunlar yaşamakta ve casusluk yapma suçlamasıyla karşı karşıya kalmaktadırlar.

⁸ Alan araştırmalarında kullanılacak materyaller (araçlar ve gereçler) araştırmacıların eli, kolu, ayağı yani vücutlarının bir parçası gibidir. Eksik araç ve gereçle alana çıkmak, daha işin başındayken başarısızlığa ve huzursuzluğa davetiye çıkartmak demektir. Bu sebeple de alanda çalışacak olan araştırmacıların eksik malzemeyle alana çıkma lüksleri yoktur; olamaz da!.. Alanda çalışacak olan araştırmacılar, yurt dışındaki araştırmalarda kullanılacak olan bazı araçların kimi ölkelerde gümrük vergisine tabi tutulduklarını, her araç ve gerecin her ölkede bulunmadığını, bazı araçların ve gereçlerin (bilgisayar, fotoğraf makinesi, batarya, estampaj kâğıdı, estampaj mürekkebi, ölçüm aletleri vd.) yedeklerine ihtiyaç duyulduğunu, ederi yüksek araçların sigortalanmalarının gerektiğini de unutmamalıdırlar. Eksik malzeme alan araştırmalarında nasıl sıkıntı yaşanmasına sebebiyet veriyorsa, fazla malzeme de benzer sıkıntılar yaşanmasına neden olmaktadır. Yurt içinde ve yurt dışında hava yolu seyahatlerinde belirli miktarda yük taşınmasına izin verilmekte; belirtilen yük miktarının aşılması durumunda kg başına ücret ödenmektedir. Araştırmacılar hem bu durumu hem de arazi şartlarını göz önünde bulundurup gereksiz olan hiçbir şeyi yanlarına almamalıdırlar.

⁹ GPS (Global Positioning System / Küresel Konumlama Sistemi), alan araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Ancak günümüzde pek çok ölkede "güvenlik gerekçesi"yle GPS kullanımına izin verilmemekte; kullananlar, "casusluk yapmak"la suçlanmaktadırlar. Araştırmacıların yurt dışına çıkmadan önce araştırma için gidecekleri ölkelerin GPS kullanımına izin verip vermediklerini mutlaka öğrenmeleri gerekir. Ayrıca yurt dışında araştırmalarda kullanılacak olan bazı araçların kimi ölkelerde gümrük vergisine tabi tutuldukları, bazı araçların (bilgisayar, fotoğraf makinesi, batarya) yedeklerine ihtiyaç duyulduğunu, ederi yüksek araçların sigortalanmalarının gerektiği de unutulmamalıdır.



Kaynaklar

- Alyılmaz, A. İ. (2020). *Tıpta uzmanlık öğrencisi hekimlerde mobbing, ilişkili faktörler ve sonuçları; Bursa Uludağ Üniversitesi örneği*. Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi.
- Alyılmaz, C. (2000). Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet armasındaki hüma kuşu tasviri. *Orkun Dergisi*, 23, 12-15.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yay.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: KaraM Yay.
- Alyılmaz, C. (2015). "Türk dünyası vatandaşlığı"na doğru. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 69-76.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobu"stan'ın gizemi ("Kıpçaklar"a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2018). Yazıt bilimci kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, 117-126.
- Alyılmaz, S. (2015). Türk dünyası vatandaşlığı projesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 77-85.
- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Assmann, J. (2000). *Kültürel bellek: eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (çev. A. Çelik, yay. haz. T. Kurultay). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Boz, E. (2018). Ağız araştırmalarında derleme ve görüşme yöntemleri için saha bilgisi. *Ağız Atlası Kılavuzu: Türkiye Türkçesi Ağız Atlasına Hazırlık*, 83-106, (ed. L. Karahan). Ankara: TDK Yay.
- Divitçioğlu, S. (1987). *Kök Türkler (kut, küç ve ülüg)*. İstanbul.
- Ekici, M. (2013). *Halk bilgisi (folklor): derleme ve inceleme yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yay.
- Er, O. (2015). *Yabancılarla Türkçe öğretimi uygulamalarının kültürel farkındalık oluşturma açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kâşgarlı Mahmud, (2014). *Dîvânü Lügâti't- Türk: giriş - metin- çeviri - notlar - dizin*. (yay. haz. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu).
- Klyaştorıny, S. G. (2006). Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya tsentral'noy Azii. St. Peterburg: NAUKA.
- Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *Eur J Work Organ Psychol*, 5(2), 165-84.
- Ögel, B. (1989, 1995). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I-II*. Ankara.
- Useev, N. (2012). Köktürk harfli Yenisey Yazıtları'ndaki kadını bildiren kelimelerin anlamına göre eski Türklerde kadın imajı. *Dil Araştırmaları*, 11, 57-66.



III. BÖLÜM

ORHUN YAZITLARI İLE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN NUTUK ADLI ESERİNİN DİL VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA METİNLERARASILIK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öğr. Gör. İsmail EMİRŞAH

Millî Savunma Üniversitesi

Kara Harp Okulu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-4811-6235>

Ø. Giriş:

Sözlü ve yazılı olmak üzere kültürün iki farklı biçimi vardır. Kültürün anılan her iki şekline dair veriler toplanarak toplumların geçmişleri hakkında bilgi edinilirken geleceklere de tayin edilebilir. Toplumun çekirdeğini oluşturan bireylerin hem kalıtımın hem de fiziki şartların etkisiyle oluşan ortak bağları onları millet yapmaya yeterli değildir (Şen, 2022, s. 911). Kültürün taşıyıcısı dil ile nesilden nesile aktarılan kültürü nesillerin benimsemesi ya da reddetmesi yine nesillerin tercihidir (Mert vd., 2009, s. 280). *Türkçe Sözlük*'te kültür¹ “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2011, s. 1558).

Sanatçısı / yazarı tarafından oluşturulan bir sanat eseri kendinden önce yapılan bir sanat eserinden etkilenir ve ondan izler taşır. Yeni bir eser, etkilendiği bu eserlerin devamı niteliğindedir (Çoban, 2017, s. 2233); bir metin başka bir metnin bünyesinde yer alabilmektedir (Bulut, 2018, s. 16-17). Ortak kültürel değerlerin dil ile ifade edilmiş biçimi olan edebî eserlerde / yazınsal ürünlerde bu durum daha etkin olarak gözlemlenir. Bir metnin kendinden önce yazılan bir metinden etkilenmesi ve yazarın eserinde benzer unsurları işlemesi metinlerarasılık kavramıyla açıklanmaktadır.

Temeli Julia Kristeva (1972) tarafından 1960 yılların sonunda atılan ve hiçbir metnin daha önce yazılmış metinlerden bağımsız olarak yazılamayacağı görüşüne dayanan *metinlerarasılık*, hem edebî eser incelemelerinde hem de tarih, sosyoloji ve kültür araştırmalarında önemli bir metot hâline gelmiştir. Ayrıca metinlerarasılık kavramı sanatsal disiplinlerde de çözümlenebilir metod olarak kabul görmüştür. Okuyucuya geçmişten gelen bir kültürel birikim sunan bu anlayış, Türk kültüründe “Gök kubbe altında söylenmemiş hiçbir şey yoktur.” cümlesiyle açıklanabilir (Çetişli, 2016, s. 181). Bu bakımdan metinlerarasılıkta orijinal bir yapıt yoktur. Her eser kendinden daha önce yazılan bir eserden izler taşımaktadır (Şahin, 2014, s. 188). Bu çerçevede bir edebî eser; yazarın kendinden önce yazılmış eserlerden parçalar alması, başka eserlerden alınan bu parçaları kendi fikirleriyle sentezlemesi sonucu oluşmuş bir metin olarak tanımlanabilir.

Yazılış tarihleri arasında çok uzun bir zaman olsa da benzer kültür ortamında yazılmış iki eser kolektif bilinçdışının ürünüdür. Yüzyılımızın düşünce dünyasını en çok etkileyen bilim adamlarından biri olan Carl Gustav Jung tarafından ortaya atılan archetype / prototip kavramı bu fikri açıklar. Jung'a göre asıl önemli olan bireysel bilinçaltı değil bütün insanlıkta ortak bulunduğu düşünülen ortak bilinçdışıdır. Soyaçekim ile ortak atalardan gelen ve bütün geçmişini kapsayan bu ruh hâli, toplumun bir parçası olan birey / yazar tarafından düş, masal, dinî coşku gibi vesilelerle dışarı vurulur (Gürses,

¹ Kültür ile ilgili araştırmacılar tarafından yapılmış diğer tanımlar için bk. (Şen, 2022).

2017, s. 78-79). Bu dışı vurum bireyin / yazarın ruh hâlini yansıttığı gibi eserin yazıldığı dönemden çeşitli izler taşır.

“Metinlerarasılık, metinsel bir olgu / etki olmak yanında metnin göndergeselliğini etkileyen bir dizi dışı etkenin (toplumsal, tarihsel, siyasal vb. koşullar) bulundurulmasını da gerektirmektedir” (Aktulum, 2016, s. 237). Bu bağlamda incelendiğinde bir metnin alıcıya iletilen mesajı, yalnızca başka metinlere dayanmaz, etkilendiği dönem eserinde olduğu gibi içinde üretildiği dönemin de toplumsal yapısı, tarihî olayları ve siyasal dinamikleri gibi dışı etkenlerden de etkilenir. Bir eserde başka bir metne / döneme yapılan göndermeler olacağı gibi bu eser o dönemin toplumsal yapısına ve kültürel normlarına dair ipuçları da verebilir.

Tarihin ve onu oluşturan toplumun birer aynası olan edebî eserler, aslında sadece yazarın değil, ortak bir ruh hâlinin ürünüdür. Birey ve onun bir parçası olduğu toplumdaki bu ruh hâli, yukarıda bahsedilen metinlerarasılık ve kolektif bilinçdışının bir edebî eser oluşturulurken birbirini tamamlayan iki unsur olduğunu da göstermektedir.

Edebî metin okur tarafından farklı ölçütlerle değerlendirilebilir. Okuyucu bu değerlendirme esnasında yazarın siyasi ideolojisi ve düşüncesi, değerleri, kültürel birikimini ve eserin yazıldığı dönemin toplumsal fikir hayatını göz önünde bulundurur. Bununla birlikte okuyucunun ve yeni bir eser ortaya koyacak olan yazarın aynı kültürel mirasa sahip olması, eserin daha doğru değerlendirilmesini sağlar. “Çünkü her metin, kendinden önce oluşturulmuş metinlerle, atasözleriyle, vecizelerle, şarkılarla, türkülerle, şiirlerle, resimlerle, heykellerle ya da herhangi bir sanat eseriyle az veya çok ilgilidir” (Şahin, 2014, s. 187). Bir edebî eser bu anlamda kültürün aynadaki yansıması gibidir. Kültür ortamında ne varsa, bunların her parçası toplumdan soyutlanamayacak olan yazarın edebî eserinde bulunur. Bu açıdan bir edebî dil tamamıyla kültürel hazinedir (Kaplan, 2013, s. 11-12).

Her toplum, bir bütün olarak zaman içinde değişimler geçirir. Bu sosyolojik olaya toplumsal değişim denir (Burke, 2014, s. 62). Bu açıdan toplum, değişimle birlikte gelişir veya geriler. Bir toplumda sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel olarak birtakım hareketlilik yaşanır. Bu toplumsal hareketlilik kendiliğinden olabileceği gibi, çoğu zaman bu hareketliliği yöneten bir lider tarafından gerçekleşir (Batır, 1999, s. 333). “Bilindiği gibi, tarihî akışın siyasal ve kültürel bir varlık olarak şekillenip devam etmesinde türlü faktörler yer alır. Faktörler arasında toplumun kendine has özellikleri ile topluma yön verme durumunda olan liderler önemli yer tutar” (Korkmaz, 1992b, s. 244). Türk tarihine bakıldığında toplumsal hareketliliklerin genellikle bir lider tarafından gerçekleştirildiği görülür.

Millet olabilme erdemine ulaşmış halk kitlesinin bir lider tarafından yönetilmesi müşterek bir ruh hâlidir. Toplumda gerçekleşen değişimlerin bir parçası olan ve toplumu yönlendiren bir liderin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimleri gelecek nesillere aktarma ihtiyacı vardır. Türk edebiyatında Orhun Yazıtları ile başlayan bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir.



• Orhun Yazıtları ve Nutuk:

II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nin kağan ve kumandanları tarafından diktirilen ve Türk milletinin tarihi, yaşayışı ve inamışı hakkında değerli bilgileri içeren Orhun Yazıtları, Türk yazı dilinin ve hitabet sanatının en sağlam edebî eserlerindedir (Alyılmaz, 2005, s. 3). Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan oluşan Orhun Yazıtları; asıl değerini içinde bulunulan zaman, mekân ve toplumsal ruhtan almakta, bunları gelecek nesillere aktarmayı amaçlamaktadır. Orhun Yazıtları hakkında Alyılmaz (1996) görüşlerini şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın her üçünde de Türk kağan ve kumandanlarının hem kendilerinden öncesine, hem de kendi dönemlerine ait tarihi gerçekleri hem olumlu hem de bütün olumsuz yönleriyle ele alıp inceledikleri, değerlendirdikleri ve bunları taşlara kazdırmak/yazdırmak suretiyle geçmişten hâle, hâlden de istikbale mesaj vermeyi hedefledikleri görülür. Bu mesajların özünde ise “Türk Milleti'nin birlik ve bütünlüğü halinde her türlü zorluğa güçlüğe karşı koyabilecek manevî güce sahip olduğu, kıyamet kopmadıkça Türk Milleti'ni yok etmeye kimsenin gücünün yetmeyeceği gerçeği” anlatılmak, vurgulanmak istenir (s. 157).

Ercilasun (2016) yazıtların asıl öneminin en eski metinler olmalarından değil tarihî - karşılaştırmalı Türk dili çalışmalarının ilk ve ana kaynağı olmasından kaynaklandığı belirtmektedir (s. 339). Bu açıdan Türkçenin birçok lehçesinden örnekler sunan yazıtların, dönemine göre gelişmiş bir yazı dili olduğu da görülmektedir (Aksan, 2018, s. 88). Yazıtlarla ilgili genel bir değerlendirme yapan Ercilasun (2016) yazıtların önemiyle ilgili şunları aktarır:

Bengü taşlara oyulmuş bulunan metinler Türk dilinin, bilinen en eski yazılı eserleri, yazılı Türk Edebiyatı'nın en eski ürünleridir. Türklerin bizzat kendileri tarafından yazılan en eski tarih kaynaklarıdır ve Köktürk tarihinin birinci derecen kaynakları arasındadır. Türklerin dünyaya bakışlarını ve yönetim anlayışlarını yansıtan ilk eserlerdir (s. 339).

Orhun Yazıtları'ndan Köl Tigin Yazıtı 732 yılına aittir. Köl Tigin'in ölümünden sonra ağabeyi Bilge Kağan, kardeşinin adına bir yazıt diktirmiştir. Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde 40; güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır bulunur. Köl Tigin Yazıtı'nda metnin hazırlayıcısı ve konuşan Bilge Kağan'dır (Alyılmaz, 2005, s. 9). Bilge Kağan Yazıtı ise Bilge Kağan'ın ölümünden sonra oğlu Tengri Kağan tarafından 735 yılında dikilmiştir. Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzündeki satırlar ile Köl Tigin yazıtını kuzey yüzündeki ilk 8 satır aynıdır (Alyılmaz, 1996, s. 156). Köl Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi bu yazıtta da Türk milletine seslenen yine Bilge Kağan'dır. Bilge Tonyukuk Yazıtları ise büyük devlet adamı ve vezir Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş iki taştan ibarettir (Alyılmaz, 2005, s. 181). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yaklaşık 360 km uzakta olmasına rağmen bu yazıtların Orhun Yazıtları içerisinde anılmalarının sebebi, aynı dönemde dikilmiş olmaları ve muhteva bakımından ortak olmalarından dolayıdır (Alyılmaz, 2005, s. 179).

Mustafa Kemal Atatürk tarafından söylenen ve Samsun'a çıktığı gün ile 1927 yılına kadar geçen süreyi anlatan Nutuk²; Atatürk tarafından, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında gerçekleşen ikinci kurultayında okunan söylevdir. Bu eseri asıl değerli kılan unsur, siyasi ve millî tarihi birinci elden anlatan eser olmasıdır (Yücel, 1998, s. 382).

² Mustafa Kemal Atatürk ve Nutuk hakkında detaylı bilgi için bk. Alyılmaz, C. (2000). Atatürk, milliyetçilik ve Türk dünyası. *Türk Yurdu*, 20(152), 12-16.; Aktepe, M., Kaplan, M. ve Göyünç, N. (ed.) (1981). *Doğumunun 100. yılında Atatürk'e armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.; Güler, A. (1988). *Bir dâhinin hayatı: Atatürk'ün soyu, ailesi, öğrenim hayatı*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.; İğdemir, U. (1988). *Atatürk'ün yaşamı I. cilt 1981-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.; Borak, S. (2024). *Atatürk'ün İstanbul'daki çalışmaları*. İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayınları.; Bayur, Y. H. (1970). *Atatürk, hayatı ve eseri*. Ankara: Güven Basımevi.; Seyrek, A. (2023). *Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Olympia Yayınları.



Nutuk'un İstiklal Mücadelesi'ni en çarpıcı anlatan eser olmasının yanı sıra, dil ve üslup özellikleriyle de dikkat çeker. Börekçi (1995), Nutuk'un dil ve üslup özellikleriyle ilgili şunları aktarmıştır:

Nutuk, edebiyat türlerinden birçoğuna dâhil edilebilir veya hiçbir edebî türe sokulmayabilir. Tarih, roman, hikâye, deneme olup olmadığı tartışılabilir. Ancak değişmeyen bir özelliği vardır. O da, söylenmek için önce yazılmış, sonra da söylenmiş, hem de güzel söylenmiş; bütünlüğü olan bir eser olmasıdır. Yani, yapılacak bütün değerlendirmelere açık olmasının yanı sıra hitabet sanatının bütün inceliklerini taşıyan bir eserdir. Fakat bugün itibarı ile bir yazılı eserdir. Bunun için Nutuk'u bugün hitabet açısından değerlendirirken, ancak hitabet dili açısından değerlendirmek mümkün olabilmektedir (s. 34).

Yusuf Akçuraoğlu da (1929) Mustafa Kemal'in Nutuk'u bazen bir sanatkâr harareti ve heyecanı ile bazen de idealine dokunulmuş idealist ıstırap ve hiddeti ile aktardığını ifade etmektedir (Akçuraoğlu'ndan akt. Börekçi, 1995, s. 35).

İçinde anlatılan olaylar vesilesiyle sadece geçmişe değil bugüne bile ibret alınacak hikâyeler sunan Nutuk'un böyle yüksek bir değer taşıması, hiç şüphe yok ki onun etkilendiği temel kaynak olan Orhun Yazıtları'ndan ve Atatürk'ün bilgeliğinden gelir. Atatürk Nutuk'u yazmadan önce Necip Âsım³ tarafından yayımlanan Orhun Yazıtları'yla ilgili kitabı en ince ayrıntısına kadar okuduğu ve üzerine notlar aldığı bilinmektedir. Bu sebeple Nutuk ve Orhun Yazıtları'nın üslubu arasında büyük benzerlikler vardır (Alyılmaz, 2006, s. 81).

Nutuk'ta Osmanlı Devleti'nin yıkılışı, Kurtuluş Savaşı'na girilen sebepler ve yeni bir devlet kurma fikri; Orhun Yazıtları'nda ise Köktürk Devleti'nin yıkılışı, Çin esareti ve toplumsal düzenin tekrar nasıl sağlandığı ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

• Bulgular ve yorumlar:

Bu çalışmada Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk adlı eseriyle bu eserden yaklaşık 1200 sene önce yazılan Orhun Yazıtları, dil ve kültür bağlamında metinlerarasılık açısından değerlendirilmiştir. İncelenen bu iki eserde ortak ifadeler ve kültürel değerler olduğu tespit edilmiş, farklı yüzyıllarda yazılan bu iki eserdeki benzer konuların yorumlanmasına gidilmiştir.

Nutuk, "1919 senesi Mayıs'ının 19 günü Samsun'a çıktım." ifadesiyle başlamaktadır. Bir aksiyon adamı olarak Atatürk'ü ilgilendiren ilk hareket noktasından itibaren içinde bulunulan zamandır (Kaplan, 1981, s. 17). "Samsun'a Çıktığım Gün Umumi Durum ve Manzara" başlığı altında o tarihte içinde bulunulan mevcut durumun tasviriyle devam eder:

1919 yılı Mayıs'ının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Ülkenin genel durumu ve görünüşü şöyledir: Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı ordusu her tarafa zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Savaş'ın uzun yılları boyunca, millet yorgun ve fakir bir durumda. Milleti ve memleketi I. Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek memleketten kaçmışlar.

Ordunun elinden silahları ve cephanesi alınmış alınmakta...

İtilâf Devletleri, ateşkes anlaşmasının hükümlerine uymaya gerekli bulmuyorlar. Birer bahane ile İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş ve Ayıntap (Gaziantep) İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan askerî birlikleri, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta yabancı subay, memurlar ile özel ajanlar faaliyette. Nihayet, konuşmamıza başlangıç olarak aldığımız dört

³ "Türkiye'de Köktürk harflerini ve Orhun Yazıtları'nı ilk tanıtan kişi Necip Âsım'dır. Darülfünun Türk Lisanı Müderrisi Necip Âsım'ın 1925'te Maarif Vekâleti neşriyatı arasında yayımlanan Orhun Âbideleri adlı eserde Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarının metin ve tercümelemleri ile Orhun Türkçesinin grameri vardır" (Ercilasun, 2015, s. 152-153).



gün önce, 15 Mayıs 1919'da, İtilâf Devletleri'nin uygun bulması ile Yunan ordusu da İzmir'e çıkartılıyor (Nutuk, s. 1).

Dönem değerlendirilmesi, zamanın anlatımı ve yorumlanması ve geçmişe dönük değerlendirmeler Orhun Yazıtları'nda da görülmektedir. Köl Tigin Yazıtı'nda verici / hatip Bilge Kağan, alıcıyı (Türk milletini) kendisini dinlemeye davet ettikten sonra Nutuk'un başında olduğu gibi mevcut durumun değerlendirmesini yapmıştır.

tokuz oguz begleri bodunu, bu sabımın edgüti eşid katıgdı tuıla: ilgerü, kün togsıkka, birgerü kün ortusiñaru, kurıgaru kün batsıkiña yırgaru tün ortusiñaru, anta içreki bodun ko[p] m[añ]a kör[ür. bunç]a bodun kop itdim. ol amtı anyıg yok: ...*Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller* (KT G2-3; Tekin, 2003, s. 34-35; Alyılmaz, 2005, s. 30).

Bilge Kağan, Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde kendisinden önceki dönemde atalarının zor şartlara rağmen düzeni nasıl sağladıklarından bahseder. Bu kısımda Bilge Kağan tarafından yapılan durum tespiti şimdiki zaman değil geçmiş zamandır. Bilge Kağan atalarının devlet ve millet kavramına ulaşma yolundaki çabalarını aşağıdaki cümlelerle anlatır:

üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlı kılınmış. kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kağan, iştemi kagan olurmuş. olurupan, türük bodunuñ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş. dört buluñ kop yağı ermiş. sü sülepen, dört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. başlıgıg yüküntürmiş, tizliğığ sökürmüş. ilgerü kadirkan yıška tegi, kirü temir kapıgka tegi konturmuş. ekin ara idi oksuz kök türük <iti> ança olurur ermiş. bil<g>e kağan ermiş, alp kagan ermiş; buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. begleri yeme bodunu yeme tüz ermiş. anı üçün iliğ ança tutmuş erinç; ilig tutup törüg itmiş. *Üstte gökyüzü alтта (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkedererek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler* (KT D1-2-3; Tekin, 2003, s. 38-39; Alyılmaz, 2005, s. 43).

Nutuk'ta ve Orhun Yazıtları'nda durum tespitleri arasında metinlerarasılık açısından benzerlik kurulabilir. Nutuk'un özellikle girişinde, hasta adam olarak tabir edilen Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, ordunun dağıtılması, milletin yorgun ve fakir durumda olması anlatılmıştır. Orhun Yazıtları'nda ise mevcut durum tespiti geçmiş zamanla birlikte verilmiştir.

Bireylerin ve millet olmuş toplulukların zaman zaman belirsiz, karmaşık veya zorlu durumlarla karşılaşabileceği tarihî bir gerçektir. Her birey veya toplum bu durumu kendisine göre yorumlar ve bu yorumun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sonraki süreçlerde belli olur (Kaplan, 1981, s. 16). Bu tarihî gerçek, mevcut durumun yorumlanmasının anlatıcının ileri görüşlülüğe sahip olduğunu gösterir. Toplumsal hareketliliğin başında olan bir liderin bu şekilde bir durum tespiti, Orhun Yazıtları'nda ve Nutuk'ta olduğu gibi bir devrin tarihî belgeleri konumundadır.

Orhun Yazıtları'nda ve Nutuk'ta devleti ve milleti esarete, yokluğa götürecek durumlar verilmiştir. Devleti ve milleti esarete götürecek durumlardan biri de yeteneksiz, işini yapamayan, yanlış kararlar veren iktidar sahipleri ve komutanlardır. II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde "Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra (Kök)türk Devleti'nin başına geçen yöneticilerin (kağan ve



kumandanların) devlet içinde baş gösteren karışıklıkları önleyememeleri, dışarıdan gelen tehlikeleri de bertaraf edememeleri yüzünden önemli itibar ve toprak kayıpları yaşandığı” (Alyılmaz, 2015, s. 18) bilinmektedir. Bu durum Nutuk ve Orhun Yazıtları’nda benzer olarak şu şekilde aktarılmıştır:

anta kisre, inisi kağan bolmış erinç, oğliti kagan bolmış erinç. anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlu kañın teg kılınmaduk erinç. biligsiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. buyrukı yeme biligsiz <ermiş> erinç, yablak ermiş erinç. begleri bodunu tüzsüz üçün, tabgaç bodun tebligin kürlüg<in> üçün, armakçısın üçün, inili eçili kikşürtükün üçün, beğli bodunlîğ yoñaşurtukın üçün, türük bodun, illedük ilin içginu ıdmış: *Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz.(Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatici olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş* (KT D4-5-6; Tekin, 2003, s. 40-41; Alyılmaz, 2005, s. 43).

edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş bir kişi yangılsar oğuşı bodunu bişükinge tegi kıdmaz ermiş: *Çok akıllı (bilge) kimseleri ve çok yiğit (alp) kimseleri ilerletmezler imiş. Bir kişi suç işlediğinde onun soyunu sopunu (eşiğinden) beşiğine kadar öldürür imiş* (KT G6; Alyılmaz, 2005, s. 9).

Bütün bu şerâitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dâhilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlîlerin siyasî emelleriyle tevhid edebilirler. Millet, fakr ü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir (Nutuk, s. 607-608).

Tarih boyunca dünyanın farklı coğrafyalarında birçok devlet kuran Türk lider ve komutanlar, bu başarılarına zor zamanlarda aldıkları doğru kararlar sayesinde ulaşmıştır (Gülnaz, 2017, s. 12). Aldığı doğru kararlar sebebiyle dünya tarihine birçok Türk lider adını yazdırmıştır. Milleti yönetme kudretini elinde bulunduran lider ve komutanların aldığı kararlar sadece kendinin değil bir milletin kararıdır. Bu açıdan bir lider ve komutanın hata yapması milletin kaderini etkilemektedir.

Bazı sanat eserleri bir bütün olarak kendi içlerinde derin anlam taşıdıkları ve ahenkli bir yapıya sahip oldukları için değerli görülmektedir. Bazı sanat eserleri ise değerlerini çevrelerine, içinde bulunulan mekâna ve zamana, toplumsal ruha borçludurlar. Başka bir zaman diliminde sönük kalırlar (Kaplan, 2015, s. 168). Araştırmamıza konu olan Nutuk ve Orhun Yazıtları, içinde bulunduğu dönemi bütün teferruatıyla anlatırken bunu derin anlam dünyasıyla vermektedir. Bu derin anlam dünyasının temelinde ise istiklâl ruhu yatmaktadır.

Millet, tarihi oluşturur ve onun şekillenmesinde en büyük rolü millî şuur oynar (Turan, 1963, s. 5). Türk tarihinde her zaman devlet olarak kalma gayesi taşımış Türk milleti, istiklâl duygusunu ön planda tutmuştur. İstiklâli olmayan Türk boylarının istikbâli de olmamıştır.

Türk Edebiyatı’na bakıldığında istiklâl duygusunun yer aldığı şiir örneklerini görmek mümkündür:

*Her ferdimiz bu fikirde olmalı,
Gönüllere fedakârlık dolmalı,
Bağırarak: <<Ya hürriyet, ya ölüm! (Ziya Gökalp)*

*Dalgalar sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl:
Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;
Hakkıdır, Hakk'a tapan, milletimin istiklâl (Mehmet Âkif; Yetiş, 2006, s. 242).*



*Ne efsûnkâr imişsin âh ey didâr-ı hürriyyet
Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten* (Namık Kemal; Kaplan, 2015, s. 41).

Orhun Yazıları'nda ve Nutuk'ta bağımsızlığı ve özgürlüğü konu alan benzer ifadeler de bulunmaktadır. Mustafa Kemal Nutuk'ta "Ya İstiklâl Ya Ölüm" başlığından sonra Türk milleti için bağımsızlık duygusunun önemini şöyle açıklar:

Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklâlâle sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklâlden yoksun bir millet, medenî insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülemez.

Yabancı bir devletin koruyup kollayacağını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de bu seviyesizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başlarına yabancı bir efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Hâlbuki, Türk'ün haysiyeti, gururu ve kabiliyeti, çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa, yok olsun daha iyidir!..

O hâlde ya istiklal ya ölüm! (Nutuk, s. 9-10).

Türk yurdunun işgal edildiği günlerden başlayarak Türk tarihinde bir dönüm noktası olan İstiklâl Savaşı'nın hangi ruhla başlatıldığını en iyi açıklayan bu satırlar, sadece Mustafa Kemal Atatürk'ün değil bir milletin siyasi ve millî düşüncelerini yansıtan bir ruh hâlidir. "Bilge Kağan da Mustafa Kemal Atatürk de yıkılmış ve istiklâllerini kaybetmiş olan birer devleti, istiklâl savaşı safhasından geçirerek yendiren kurma ve teşkilatlandırma gibi çok ağır birer görevle karşı karşıya kalmış olan önderlerdir" (Korkmaz, 1992b, s. 244).

İnsan toplumsal ve sosyal bir varlıktır. İnsan toplum içinde değer kazanır ve toplum içinde değer anlamını öğrenir. Toplumsal değer neler olduğunu öğrendikçe onunla bütünleşmek ister. Yani insanın gerçek anlamda kimliğinin oluşması toplumla birlikte olmasıyla mümkündür. Toplumla bütünleşen birey topluma ait olan her şeyi benimser, kendinden bir parça olarak görür. Dar anlamda topluma, geniş anlamda ise millete ait en önemli değerler ölüm, doğum, kahramanlık, vatan ve ailedir. Bu değerler, milletin bir parçası olan insanın da kendisiyle ilişkili olduğu için, insan bu değerleri kutsallaştırır.

Durkheim, topluma ait olanı kutsal, topluma ait olmayanı (bireyseli) ise kutsal olmayan olarak nitelendirir. Bireyin bir parçası olduğu topluma ait kutsala "kolektif bilinçüstü" denir (Akpolat, 2013, s. 122). Kutsal olan bir değeri sevmek kadar korumak da önemlidir. Korumak beraberinde ölüm riskini getirir. Topluma ait unsurlar için ölüm duygusu kutsallaştırılabilir. Ölüm Türkler tarafından ikinci bir hayat / ebedî hayat olarak da kabul edilir (Tryjarski, 2012; Roux, 1999). Bu açıdan Türk milleti için değerli bir şey uğruna ölmek, yok olmak değil asıl olana ulaşmaktır. Bu hem Türk milletinin töresinden hem de dinlerinden gelen bir inançtır.

Mustafa Kemal Atatürk 1925'te yaptığı bir konuşmada "Türk, esaret kabul etmeyen bir millettir. Türk milleti esir olmamıştır." der (Kocatürk, 1999, s. 21). Bu da gösteriyor ki Türk milletinde kolektif bilinçdışı olan bağımsızlık duygusu ve bu olgu toplumsal bir düşüncedir. "Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir." diyen ve milleti adına bir önder olarak konuşan Mustafa Kemal bağımsızlık mücadelesini nasıl vereceklerini de şu şekilde aktarmıştır:

Türk ata yurduna ve Türk'ün istiklâline saldıranlar kimler olursa olsun, onlara bütün milletçe silâhla karşı koymak ve onlarla çarpışmak geliyordu. Bu önemli kararın bütün gerek ve zaruretlerini daha ilk gününde açığa vurup ifade etmek, elbette isabetli olamazdı. Uygulamayı birtakım safhalara ayırmak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmaya çalışmak gerekiyordu (Nutuk, s. 10-11).



Mustafa Kemal Atatürk'ün kullandığı kavram dünyası incelendiğinde onun mücadele, bağımsızlık, istiklâl vb. kavramları çok sık vurguladığı açıkça görülmektedir. Atatürk'ün yukarıda bahsedilen kavramları çok sık tekrar etmesi ve vurgulaması, onun bağımsız millet inancına olan bağlılık duygusunu yansıtmaktadır. Zülfikar (2021) Atatürk'ün en sık kullandığı sözlerle ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'ta ve diğer demeçlerinde, vecize değerindeki sözlerinde sıkça kullandığı, *irade, millet, mücadele, istiklal, teşkilat, milli, seciye, vahdet, vazife, efkâr* gibi soyut kelimeler ile gene bu tür sözlerin yer aldığı Farsça tamlama kuralına göre kurulmuş *irade-i milliye, âmal-i milliye* (millî emeller), *hâkimiyet-i milliye, harekât-ı milliye* gibi pek çok kelime grupları, onun hayatı boyunca ülkesi için yaptığı mücadelelerin ifadesi olan metinlerde geçen sözlerdir. (s. 229)

Savaş, millet için ölümü göze almaktır. Bu bakımdan millet olabilmiş toplumlarda çok değerli görülen istiklâl duygusunu elde etmek ve korumak için ölümü göze almak gerekir (Kaplan, 1981, s. 23). *Nutuk*'ta geçen istiklâl ve bunun uğruna ölme duygusu Orhun Yazıtları'nda önemli hususlardan biridir. Orhun Yazıtları'nda bu konuyu en güzel ifade eden cümleler Bilge Tonyukuk tarafından şöyle ifade edilmiştir:

(Ben) Bilge Tonyukuk. Ben kendim Çin ülkesinde doğdum. [Çünkü ben doğduğumda] Türk halkı Çin'e itaat ediyordu. [Sonraki yıllarda] Türk halkı hanımı bul[a]mayınca (hansızlığın / kağansızlığın ne demek olduğunu) Çin'den ayrıldı [ve] han sahibi oldu. [Ancak sonra] hanımı bırakıp (hanına başkaldırıp) yine Çin'in egemenliği altına girdi. [İşte o zaman] Tanrı şöyle demiştir: “[Sana] han verdim; (sen hanımı bırakıp) tutsak oldun”. (Sen) tutsak olmayı seçtiğin için [de Tanrı, sana “Öyleyse şimdi öl!” demiştir. [Tanrı böyle buyurduğu için de] Türk halkı [âdeta] öldü; bitti; yok oldu. Türk [ve] Sir halk[larının] yerinde [yurdunda] [Tanrı'nın buyruğundan etkilenmeyen hiçbir] boy / halk kalmadı (BT I- B1-2-3-4; Alyılmaz, 2021, s. 309-310-311-312).

Türk tarihinin her döneminde olduğu gibi yazıtlarda da istiklâle olan inanç ifade edilmiştir. Köl Tigin Yazıtı'nda Bilge Kağan, Türk milletine şöyle seslenir:

türük oguz begleri bodun bunı işiding üze tengri basmasar asra yir telinmeser türük bodun ilingin törüngin kim artatı udaçı erti türk bodun ertün ökün: *Türk Oğuz beyleri milleti işitin: Üstte gök çökmedikçe, alta yer delinmedikçe, ey Türk milleti, senin ilini töreni (devletini düzenini) kim bozabilecekti? Türk milleti aklını başına topla, aslına dön!* (KT D22-23; Alyılmaz, 2005, s. 11).

İstiklâlini kaybeden Türk milletinin durumunu Bilge Kağan şöyle aktarır:

türük bodun, illedük ilin içgını ıdmış, kaganladuk kaganın yitürü ıdmış tabgaç bodunka, beglik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küñ boltı. türük begler türük âtin ıttı; tabgaçgı begler, tabgaç âtin tutupan tabgaç kaganka körmiş: *Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyük kız evlâdı (da) carıye oldu. Türk beyleri Türk ünvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin ünvanları alarak Çin hakanına tâbi olmuşlar* (KT D6-7-8; Tekin, 2003, s. 40-41; Alyılmaz, 2005, s. 43).

Bilge Kağan tarafından istiklâlini kaybetmiş bir milletin durumunun anlatıldığı bu cümlelerle benzer cümleler *Nutuk*'ta da verilmiştir. Mustafa Kemal, eserinin sonunda (dikkat edilmediği ve gerekli tedbirler alınmadığı takdirde) istiklâl ve cumhuriyetin kaybedilmesi durumunda neler olacağını şöyle anlatır:

İstiklâl ve Cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir (*Nutuk*, s. 543).

İstiklâline sahip çıkmış bir milletin durumu ise şöyle aktarılır:



Şu farkla ki, istiklâli için ölümü göze alan bir millet, insanlık haysiyet ve şerefine gereği olan bütün fedakârlığı yapmakla teselli bulur ve hiç şüphesiz, esirlik zincirini kendi eliyle boynuna geçiren miskin, haysiyetsiz bir millete bakarak dost ve düşman gözündeki yeri bambaşka olur (Nutuk, s. 10).

Türk milletindeki istiklâl duygusunun temeli Türk kültüründe yatmaktadır. Böyle bir kolektif şuur Türk topluluk ve devletlerinde daima bulunur. Bununla birlikte, bir millette istiklâl olgusu sadece bir liderin arzusuyla değil bu duygunun bütün ortak arzu olarak yer almasıyla ortaya çıkar (Kafesoğlu, 1997, s. 233). Bağımsızlık duygusu milletlerde kültürel miras olarak gelecek nesillere aktarılır. Bu kültürel mirasın gelecek nesiller tarafından korunması için bilinçli önderler önemli rol oynar. Orhun Yazıtları'nda kağanlık, Nutuk'ta ise cumhuriyet sözleri ile temsilen ifade edilen bağımsızlık, devlet kurma fikrini vermesi açısından ortaktır.

Nutuk'un sonuç bölümünü oluşturan "Gençliğe Hitabe" Türk hitabet sanatının en güzel örneklerinden biridir (Alyılmaz, 2006, s. 81). Mustafa Kemal Atatürk bu kısımda Nutuk'taki ana düşünceleri verir ve Nutuk'ta Türk milletinin dikkat etmesi gereken hususlar olduğunu belirtir. Buna göre Nutuk'ta iki temel düşünce vardır: Bunlar Millî Mücadele dönemine ait askerî / siyasî olaylar ve istiklâlini kaybetmiş sanılan bir milletin ilim ve fen ile yurdun tekrar inşa edilmesine ait düşüncelerdir (Kaplan, 1981, s. 16).

Muhterem Efendiler; sizi, günlerce işgal eden uzun ve teferruatlı nutkum, nihayet geçmişe karışmış bir devrin hikâyesidir. Bunda milletim için ve gelecekteki evlâtlarımız için dikkat ve uyanıklık sağlayabilecek bazı noktaları belirtebilmiş isem kendimi bahtiyar sayacağım.

Efendiler, bu nutkumla, millî varlığı sona ermiş sanılan büyük bir milletin, istiklâlini nasıl kazandığını, ilim ve tekniğin en son esaslarına dayanan millî ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım (Nutuk, s. 543).

Orhun Yazıtları'nda da yazıtların yazılma amacı verilmiş ve Türk milletinin bunları görüp bilmesi, anlatılanlardan ders çıkarması istenmiştir. Bilge Kağan, Köl Tigin Yazıtı'nı herkesin görebilmesi için merkezî bir yere inşa ettirdiğini söyler (Alyılmaz, 2005, s. 13). Yazıtta anlatılan olayları herkesin bilmesini ve bunlardan ders çıkarması gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir:

bengü taş tikdim tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm bedizettim mening sabımın sımadı tabgaç kaganıng içreki bedizçig itti adınçig bark yaraturtum için taşın adınçig bediz urturdum taş tokıtdım köngülteki sabımın urturtum: *Ben edebi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltraş getirttim, (Köl Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırtdım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum... (Edebi) taş hâkettirdim. Gönlümdeki sözlerimi (buraya) kazıttım* (KT G11-12; Alyılmaz, 2005, s. 12).

on ok oğlinga tatinga teği bunı körü biling bengü taş tokıtdım...ser ... taka erig yerte irser ança erig yerte bengü taş tokıtdım bititdim anı körüp ança biling: *On-Ok oğullarına ve yabancılarına kadar (herkes) şunu iyice bilin görün: Edebi taş hâkettirdim. (Burası) ... (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde edebî taş hâkettirdim, yazdurttum. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin)* (KT G12-13; Alyılmaz, 2005, s. 13).

Hitabetin gayesi insanları ikna etmek, bir düşünceyi veya anlayışı alıcıya aşlamaktır. Bunun için sözün etkili bir biçimde söylenmesi gerekir (Eraslan, 2006, s. 559). Bununla birlikte, Mustafa Kemal Atatürk bütün ömrü boyunca gelecek için umudun Türk gençliğinde olduğunu bilmiş ve gençliğe telkinlerde bulunmuştur. Bundan dolayıdır ki Mustafa Kemal Gençliğe Hitabe'ye "Ey Türk Gençliği" diyerek etkili bir şekilde başlamış, alıcının / Türk gençliğinin şahsında asıl hedef kitlesini Türk milleti olarak belirlemiştir (Orhan vd., 2012, s. 911).



Nutuk'ta olduğu gibi Orhun Yazıtları'nda hitaplar çok sık kullanılmıştır. Yazıtlarda hitap blokları cümleyi, anlam kazanabilmeleri için duruma bağlamıştır (Alyılmaz, 1994, s. 252). Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan Türk milletine telkinlerde bulunurken "Türk bodun" diye seslenir.

türük bodun tok arkuk sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen antağınğın üçün igidmiş kaganınğın sabın almatın yir sayu bardıg: *Türk milleti, tokluğa alışsın. Açlık tokluk düşünmezsin. Bir kez karnın doydu mu (artık) açlığı düşünmezsin. Böyle olduğun için seni besleyen kağanın sözünü dinlemeden her yere gittin* (KT G8; Alyılmaz, 2005, s. 10).

A. B. Ercilasun, "Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni midir?" başlıklı makalesinde nutuk metinlerinin belirleyicilerinin "doğrudan doğruya hitaplar", "hitap cümleleri", "soru cümleleri", "cümleye önceki cümlenin son kelimesiyle başlama", "toparlama cümleleri", "tekrarlı cümleler" olduğunu; temelini Bilge Kağan'ın sözlerinin teşkil ettiği Kök Tigin Yazıtı'nın ve Bilge Kağan Yazıtı'nın metinlerinin nutuk metinlerinden oluştuğunu kaydetmektedir (2007, s. 99).

Buna göre Mustafa Kemal'in, Nutuk'ta Türk gençliğinin şahsında Türk milletine seslenmesi Orhun Yazıtları'nda⁴ Bilge Kağan'ın Türk milletine seslenmesi gibidir. Nutuk dışında da Mustafa Kemal Atatürk, hitap bloklarını çok sık kullanmıştır:

Muallimler Birliği'nin Dördüncü Büyük Kongresi'nde

Meslektaşlar!

Benden evvel söz elen arkadaşlarım harf inkılabından mütevellit meserretlerini, hazlarını ifade ettiler. Onlar heyecanla bu harflerin memlekette bir an evvel intişar ve temimi neticesinde vücuda gelecek büyük inkılâptan bahsederlerken kendi kendime bu başlanan işin muvaffakiyetle bitmek üzere olduğuna kanaat eltim. **Arkadaşlar**, Türk milleti tarihin her devrinde kendi kuvveti ile mevcudiyetini müdafaa ederek kurtarmış, yaşamış azimkâr bir millettir... (Korkmaz, 1992a, s. 64-65).

Ziya Gökalp'in 1911'de yazmış olduğu Turan şiirinde "Damarlarımda yaşar şan ü ihtişamıyla Oğuz Han işte budur gönlümü eden mülhem" mısraları, tarihî süreklilik ve Türk milliyetçiliği düşüncesini duygusal bir şekilde ifade ettiği bölümlerden biridir. Bu dizelerde Oğuz Han figürü üzerinden Türk tarihinin şanlı geçmişine duyduğu bağlılığı ve bahsedilen geçmişin onun milli kimliğinde nasıl bir ilham olduğu vurgulanır. Buna göre ferdin içinde yaşayan hisler tarihten gelir ve onu milletin bir parçası yapar. Gençliğinden itibaren Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi yazarları okuyan ve onlardan etkilenen Mustafa Kemal Atatürk (Taş, 2010), millî ruhun bireylerin benliğinde yer alacağını ve bunun, kültürel bir birikim sonucunda duygu ve düşünce yoluyla kavranabileceğini vurgular.

Atatürk Nutuk'u şu cümlelerle bitirir:

Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şerâit içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur (Nutuk, s. 608).

Bu cümlelerde Türk gençliğine ve onun şahsında Türk milletine güven duygusu saklıdır. Bu güven duygusunun sebebi binlerce yıldır devam eden bir kültürel aktarımın temelindedir. Son cümlede verilen *damar* kelimesiyle kültürel birikim ve millî benlik ifade edilmiştir (Orhan vd., 2012, s. 910). Türk milleti ihtiyaç duyduğunda bu gücü millî kültüründe ve benliğinde bulacaktır. Bireylerin ve milletlerin içinde buldukları vahim durumlardan kurtuluşun anahtarı, yine milletin kendi içindedir. Mustafa Kemal "Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur." cümlesiyle, "Ne mutlu Türk'üm diyene." cümlesinde olduğu gibi millî benliğe ve Türklük bilincine dikkat çekmektedir.

⁴ Orhun Yazıtları'nda kullanılan hitap blokları için bk. Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının söz dizimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.



Nutuk'un son cümlesinde ifade edilen Türk milletine güven ve millî benlik duygusu, Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan tarafından aşağıdaki cümlelerle ifade edilmiştir:

türük oguz begleri bodun bunı işiding üze tengri basmasar asra yir telinmeser türük bodun ilingin törüingin kim artatı udaçı erti türk bodun ertın ökün: *Türk Oğuz beyleri milleti işitin: Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe, ey Türk milleti, senin ilini töreni (devletini düzenini) kim bozabilecekti? Türk milleti aklını başına topla, aslına dön!* (KT D22-23; Alyılmaz, 2005, s. 11; Tekin, 2003, s. 44-45).

Bilge Kağan tarafından ifade edilen bu cümlelere göre asırlar öncesinin kolektif ruhu, bugünün insanların içinde devam eder. Aynı hedefle bir araya gelmiş ve ortak kültür etrafında kümelenmiş bir millette bu devamlılığın sürmesi olağandır, bu devamlılık ancak -Orhun Yazıtları ve Nutuk'ta olduğu gibi- dilin gücü ile ifade edilebilir. Bir liderin yanlış kararlarıyla veya bir toplumsal olay sonucunda ortaya çıkan muhtemel sorunlar, milletin fertleri arasındaki dilsel ve kültürel bağları zayıflattığında, bireylerin geçmişleriyle olan bağlantıları kopar. Bu kopuş, milletin ortak kültürüne zarar vererek, toplumdaki tarih bilincinin kaybedilmesine neden olur. Dil ve kültürün bozulması, Türk milletinin temelini oluşturan tarihî ve kültürel mirasın kaybedilmesine de yol açarak, millet olma özelliğini tehlikeye atar. Eğer bu bağlar tamamen yok olursa, milletin varlığı, kimliği ve bütünlüğü ciddi bir şekilde etkilenebilir (Gemalmaz, 2010, s. 38).

Gemalmaz (2010), millet olmanın koşulunu belli bir halk arasındaki ortak kültür şartlanmasının sonucunda olacağını düşünür ve bu şartlanmayı sağlarken temel görevin dile düştüğünü ifade eder (s. 36). "Bir toplumu ulus yapan bağların en güçlüsü, dildir. Bireyleri ulusuna, yurduna, geçmişine sıkı sıkıya bağlar; kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen dil, bireyi geçmişle gelecek arasındaki zincirin bir halkası durumuna getirir" (Aksan, 2015, s. 13).

• Sonuç ve öneriler:

Bu çalışmada, II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde devlet adamı ve komutanlar tarafından diktirilen Orhun Yazıtları ile Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazılan Nutuk arasında ortak değerlerin bulunduğu ve Mustafa Kemal Atatürk'ün eserini yazarken Orhun Yazıtları'ndan faydalandığı tespit edilmiştir. Buna göre Orhun Yazıtları ve Nutuk; farklı yüzyıllarda yaşamış devlet adamı ve komutanların Türk ulusuna hitaplarını içeren, tarihsel zaferlerini ve bağımsız devlet kurma fikirlerinin bulunduğu iki önemli nutuk metnidir.

Nutuk ve Orhun Yazıtları'nda farklı yüzyıllarda gerçekleşmiş olsa da benzer iki toplumsal hareketliliğin olduğu görülür. Bu toplumsal hareketliliklerin genel olarak Türk milletinin istiklâl duygusunu ölüm ile eşdeğer kabul etmesinden ortaya çıktığı düşünülmektedir. Her iki eserde; gelecek nesillere verilmesi gereken bilginin komutan veya devlet adamları tarafından aktarıldığı, bu doğrultuda Türk milletine öğütler veren komutan ve devlet adamlarının sağlam iradeli ve ileri görüşlü olduğu görülür.

Bulgular bölümünde örneklendirilen ve değerlendirilmesi yapılan ortaklıklar bize gösteriyor ki millî, sosyal ve kültürel durumların işlendiği eserlerde benzerlik bulunması kaçınılmazdır. Bu sebeple, farklı yüzyıllarda yazılmış olsalar bile, aynı ruhla yazılmış metinlerin karşılaştırılması olarak incelenmesi ve araştırılması gerekmektedir. Tarihi ve kültürel bağların, farklı eserlerde yer alması; değişen zamana rağmen benzer izler taşınması; kültür devamlılığının korunması; iki metnin ortak özelliklerini ortaya çıkarmak açısından önemli bir metottur.

Kültürün devamlılığını sağlamak amacıyla tarihî metinlerle modern metinleri metinlerarasılık yoluyla karşılaştırmak metinlerin taşıdığı değerleri kaydetmek ve aktarmak açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple Türk dilinin ilk yazılı metinlerden başlayarak hem Türkiye hem de Türk dünyasında meydana getirilen her türden edebî eser karşılaştırmalı olarak incelenmeli; tespit edilen benzerlikler, ortaklıklar ve değerler ilgililerin dikkatine sunulmalıdır.



Kaynaklar

- Akçuraoğlu, Y. (1929). Türkiye Cumhuriyeti tarihinin asli menbaalarından Nutuk. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1(1), İstanbul: Gutenberg Matbaası.
- Akpolat, Y. (2013). Ölüm sosyolojisi'ne dair: Ölüm ideolojisi ya da ölümün toplumsallaştırması olarak Eshab-ı Kehf miti. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51(Aralık), 121-134.
- Aksan, D. (2018). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aktepe, M., Kaplan, M. ve Göyünç, N. (ed.) (1981). *Doğumunun 100. yılında Atatürk'e armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Aktulum, K. (2018). Metinlerarasılık görüngüsünde gerçeklik ya da metnin göndergeselliği. *Bilig*, (85), 233-256.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının söz dizimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alyılmaz, C. (1996). Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında atlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (4), 155-164.
- Alyılmaz, C. (2000). Atatürk, milliyetçilik ve Türk dünyası. *Türk Yurdu*, 20(152), 12-16.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alyılmaz, S. (2006). Atatürk ve Türk dili. *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), 80-83.
- Atatürk, K. (2014). *Nutuk 1919-1927*. (ed. Zeynep Korkmaz). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Batır, B. (1999). Cumhuriyetin oluşumunda Atatürk ve sonrası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(43), 333-360.
- Bayur, Y. H. (1970). *Atatürk, hayatı ve eseri*. Ankara: Güven Basımevi.
- Borak, S. (2024). *Atatürk'ün İstanbul'daki çalışmaları*. İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayınları.
- Bulut, F. (2018). 'Metinlerarasılık' kavramının kuramsal çerçevesi. *Edebî Eleştiri Dergisi*, 2(1), 1-19.
- Burke, P. (2014). *Tarih ve toplumsal kuram*. (çev. Mete Tunçay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetişli, İ. (2016). *Batı edebiyatında edebî akımlar*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Çoban, İ. (2017). İslam Türkay'ın "Türk Oğlu Türkmen Men" başlıklı şiirinin Orhun Yazıtları ile metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2232-2255.
- Eraslan, H. (2006). Türk hitabet sanatı. *Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 559-563.
- Ercilasun, A. B. (2007). Köl Tigin Yazıtı bir nutuk metni midir? *Makaleler: dil - destan - tarih - edebiyat*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. (yay. haz. E. Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. (ed. Cengiz Alyılmaz, Osman Mert). Ankara: Belen Yayıncılık.
- Güler, A. (1988). *Bir dâhinin hayatı: Atatürk'ün soyu, ailesi, öğrenim hayatı*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Gürses, İ. (2017). Jung'u Arketip teorisi bağlamında tasavvufî öykülerin değerlendirilmesi: Sîmurg örneği. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 77-96.
- İğdemir, U. (1988). *Atatürk'ün yaşamı I. cilt 1981-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaplan, M. (1981). Atatürk'ün başarısını sağlayan sebepler: durum, yorum, hedef, inanç ve hareket. *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 15-24.



- Kaplan, M. (2013). *Kültür ve dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, M. (2015). *Şiir tahlilleri I "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar"*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kılıç Özkaynar, G. (2017). Tarihte öne çıkan Türk lider örnekleri üzerine bir inceleme. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, 1(1), 10-31.
- Kocatürk, U. (1999). *Atatürk'ün fikir ve düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992a). *Atatürk ve Türk dili belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992b). Türk devlet kurucuları olarak Bilge Kağan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. 35(1987), 243-256.
- Kristeva, J. (1972). Bachtin, das Wort der Dialog und der Roman. Jens Ihwe (Hrsg.) Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Bd.3. Athenäum, Frankfurt.
- Mert, O. vd. (2009). Orhun Yazıtları'ndaki toplumsal değerlerin öğretmen adayları tarafından algılanma düzeyi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Salih, O., Gedik, M. ve Bulut, M. (2012). Orhun Abideleri ile Gençliğe Hitabe'nin sundukları mesajlar açısından mukayesesi üzerine bir inceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(8), 907-915.
- Seyrek, A. (2023). *Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Olympia Yayınları.
- Şahin, N. (2014). Fazıl Ahmet Bahadır'ın "Tarih Türkçe Konuşur" adlı şiirinin metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 185-195.
- Şen, N. (2022). Eski Türk dili ve kültürü açısından BUGU Dil ve Eğitim Dergisi'ne bir bakış. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 910-930.
- Taş, S. (2010). Atatürk'ün düşünce yapısına etki eden unsurlar (öğretmenleri-okudukları). *UTBD*, 2(2), 72-84.
- Tekin, T. (2013). *Orhon Yazıtları Kök Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. (haz. M. Ölmez). İstanbul: Yıldız Yayınları
- Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve ölüm*. (çev. Hafize Er). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Turan, Ş. (1963). Tarih ve millî oluş. *Türk Kültürü Dergisi*, 1(6).
- Yetiş, K. (2006). *Bir mustarip Mehmet Akif Ersoy*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yücel, A. S. (1998). Nutuk'ta Atatürk'ün millî şuur ile ilgili görüşleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 371-382.
- Zülfikar, H. (2021). *Atatürk'ten bugüne dil ve alfabe*. Ankara: TDK Yayınları.





*Foto 04: Kök Tigin Yazıtı'nın Türk Bayrağı ile buluştuğu anın görüntüsü
(Höşöö Tsaidam, Moğolistan; Foto: C. Alyılmaz)*

IV. BÖLÜM

SUCİ YAZITI'NDA DİL VE KÜLTÜR*

Doktora Öğrencisi Ümmü Gülsüm SUYER

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-0430-4170>

erde marımınça bol¹

• Dil ve kültür:

Tarihin uzun ve macera yüklü serüvenini bugüne taşıyan dil, kültürün önemli bir parçasıdır. Dil ile kültürün ilişkisi parça-bütün ilişkisinin ötesinde olmakla beraber dil; kültürün hamisi / koruyucusu, taşıyıcısı olmak bakımından en önemli parçasıdır. Kültür “bir milletin dinî, ahlaki, akli, estetik, lisani, iktisadi ve fennî hayatlarının ahenkli bir bütünüdür” (Gökalp, 1975, s. 27). Yaşamın tüm alanlarına dair bilgilerin kodlandığı bir hafıza olan kültür, bir miras olarak çağlar boyu aktarılagelmiştir (Göçer, 2012, s. 50).

Etkileşim ile başlayan, birikim ile genişleyen ve derinleşen kültür kavramı; edinilen, öğrenilen ve paylaşılan bir niteliğe sahiptir. Toplumlara özgü bir kavram olması nedeniyle milletleri birbirinden ayıran en ayırt edici özellik olarak değerlendirilebilen kültür, “millî”dir (Gökalp, 1975). Diğer toplumlardan ayırt edici olmasının yanında kendi toplumu içindeki bireylere aidiyet kazandırması, birlik ve bütünlüğü sağlayarak bireyleri birbirine kenetlemesi de şüphesiz kültürün önemli özellikleri arasındadır. “Kültür, bir topluluğu, bir cemiyeti, bir milleti millet yapan ve onu diğer milletlerden farklı kılan hayat tezahürlerinin tümüdür” (Kaplan, 2010).

Değişken ve dinamik oluşuyla bireyin ve toplumun ihtiyaçları / istekleri doğrultusunda dönüşebilme esnekliğine sahip; çağlar boyu taşıdığı birikimi bu değişim içerisinde sürdürebilecek kadar istikrarlı ve muhafazakâr olan kültür, bir yaşam standardını yansıtmasıyla medeniyetleri oluşturan en önemli kaynaktır (Kafesoğlu, 1998, s. 16). Bu bakımdan kültür bir “sosyal süreçler bileşkesi”dir (Güvenç, 1994).

Nesilden nesile aktarılmak için dile muhtaç olan kültür; aynı zamanda dilin de en ciddi ihtiyacıdır. Denebilir ki her iki kavram da varlığını sürdürmek için birbirine en hayati şekilde bağlıdır. Dil ve kültür tüm bunlardan önce bir yaşam biçiminin ifadesidir. Çalışmada Türk kültürüne dair pek çok unsurun hamiliğini ve taşıyıcılığını üstlenmiş olan Suci Yazıtı'nın Türklerin yaşam biçimine dair içerdiği kültürel öğeler ve Türkçenin yazıtın dikildiği dönemde sahip olduğu dil özellikleri incelenmiştir.

* Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programı kapsamında alınan Kültürel Değerler Dersi dönem sonu çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ *Yiğitlikte hocalarınız gibi olun!* (Suci Yazıtı, 9)

Değerli Hocam Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a cömert destek ve yardımları için teşekkürlerimi sunuyorum.

• **Suci Yazıtı:**

• **Yazıtın adı ve yazıtlar içindeki yeri:**

“Boyla Kutlug Yargan Bengüsi” adıyla da bilinmekte olan yazıt; Suci / Suuc / Suuci / Sugeci / Yenisey Yazıtları E 47 olmak üzere pek çok ad ile anılmaktadır. Suci Yazıtı, kimi araştırmacılar tarafından Yenisey Yazıtları², kimileri tarafından ise Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi yazıtları içinde değerlendirilmektedir. Yazıtın ilk satırında “uygur yirinte yaglakar kanta keltim: *Uygur ülkesinden, Yaglakar Han’dan geldim.*” ifadesine dayanarak Uygurlara ait olduğu kaydedilmiştir. Bu düşünceyi savunan bilim insanları Yaglakar Han’ın 745-780 yılları arasında Ötüken’de hüküm süren üç Uygur hanedanından biri olarak kendi ülkesindeki bir Kırgız’ı Kırgız kavmine elçi olarak gönderdiği ihtimali üzerine yoğunlaşmıştır (Sertkaya, 2001).

• **Yazıtın dikildiği tarih:**

Yazıtın tarihlendirmesine dair görüşler ortaya atılırken araştırmacıların çıkış noktasının yazıtın 2. cümlesindeki “Kırkız oğlu men: *Kırgız oğluyum.*” ifadesi olduğu görülmektedir. Bu ifadeye dayanarak çoğu Türkolog bu yazıtın Kırgız devrine ait olduğu fikrini ortaya atmışlardır. Yazıtın Kırgızların Uygurları mağlup ederek Ötüken merkezli bağımsız bir devlet kurdukları 840 yılından sonra dikildiği görüşü kabul görmüştür. Bu konuda Bazin (1991) şu yargıya varır: “Öyleyse Suci Yazıtı 840’tan sonraki yıllara aittir ve IX. yüzyılın ortalarına veya ikinci yarısına tarihlendirilebilir” (akt. Sertkaya, 2001).

Sertkaya (2001) ise yazıtın Kırgız devrine değil, Uygur devrine ait olduğunu ve Bazin’in verdiği tarihten öncesine ait olduğunu ifade eder:

Yaglakar Han yani 745 ile 780 arasında hüküm süren üç handan birisi Ötüken havalisinde oturmaktadır. Kırgızlar ise Uygurların kuzeyinde bulunmaktadır. Uygur Hanı Yaglakar’ın kendi ülkesindeki bir Kırgız’ı kuzeyde oturan Kırgız kavmine elçi gönderdiğini düşünürsek, metnin yazılma tarihini 780 yılından daha önceki bir tarihe taşımış oluruz. O zaman Suci Yazıtı Kırgız devri yazıtı olmaktan çıkar ve Tes, Taryat, Şine-usu Yazıtlarından sonra Uygur devrinde yazılan Uygur Yazıtları’nın yanında yer alır (s. 309).

Nurdin Useev (2010) de Yaglakar hanedanlığının 795’te devrilmesiyle yerine Edizlerin geçtiğini (Hudyakov, 1993, s. 198), dolayısıyla Yaglakar Han Dönemi’ne ait olan Suci Yazıtı’nın 795 yılından önce yazıldığını tahmin etmektedir (s. 1518).

• **Yazıtın bulunduğu yer ve önemi:**

Suci Yazıtı, 1900 yılında³ Ulan Batur / Ulan-Bator (Urga) ile Handu-Wang Manastırı arasında kalan Moğolistan’ın kuzeyindeki Ar-Ashatu dağı, Dolon Huduk çevresinde, Sudcin-Dava’da Finlandiyalı Türkolog G. J. Ramstedt⁴ tarafından bulunmuştur (Orkun, 1987; Aydın 2012; Sertkaya, 2001). 1909 yılında G. J. Ramstedt ile Sakari Pälisi’nin Suci Yazıtı’nı tekrar inceledikleri kaydedilmiştir (Ramstedt, 1913, s. 3 akt. Orkun, 1987, s. 155). 1913 yılında *Journal de la Société Finno-Ougrienne*’nin XXX. cildinde yayımlanan⁵ ve bugün kayıp durumda olan yazıtın Ramstedt tarafından 1900 yılında bulunduğu yer aşağıdaki haritada gösterilmiştir:

² Yenisey Yazıtları’nın kırgızlar açısından önemi hakkında bk. (Alyılmaz, 2013a, s. 7-10).

³ Nurdin Useev (2010), Suci Yazıtı’nın Ramstedt tarafından 1909 yılında Balgan bölgesindeki Suuciyn Sayhan geçidi civarında bulunduğunu belirtmektedir.

⁴ Yazıtı; hakkında ilk çalışmayı yapan Ramstedt’ten sonra Malov (1926; 1951; 1952), Orkun (1936), Batmanov (1959), Aydarov (1971), Tekin (2000), Sertkaya (2001), Berta (2004), Şirin User (2009) de yayımlamıştır.

⁵ bk. (Ramstedt, 1913, s. 1-9).





Foto 1: Ulanbator'un komşu Asya ülkelerine olan konumunu gösteren harita



Foto 2: Suci Yazıtı'nın kaybolmadan önce keşfedildiği yerin konumunu gösteren harita⁶

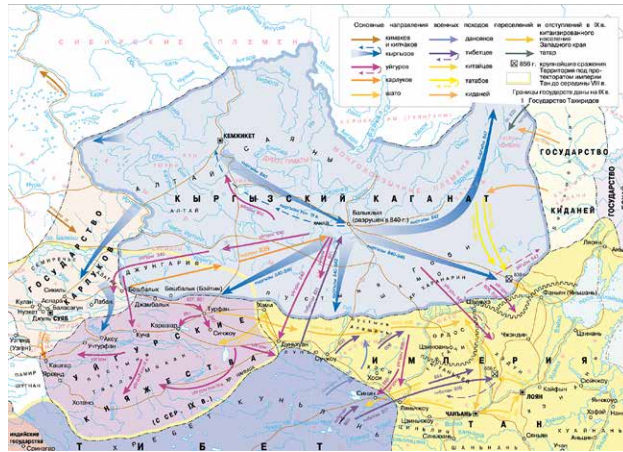


Foto 3: IX. Yüzyılda Kırğız Kağanlığı (Kaynak: Карты - Империя тюрков - BestofHistory.ru)

⁶ Suci Yazıtı'nın keşfedildiği coğrafi koordinatlar şu şekilde verilmiştir: 48° 1/2 K, 105 D (Sertkaya, 2001).



• **Yazıtın görünümü:**

Yazıtın ilk dokuz satırı aşağıdan yukarıya doğru, son iki satırı ise sağdan sola doğru yazılmıştır. Yazıtın baş kısmında bir damga dikkat çekmektedir (Orkun, 1987; Aydın, 2012).



Foto 4: Suci Yazıtı (Orkun, 1987)

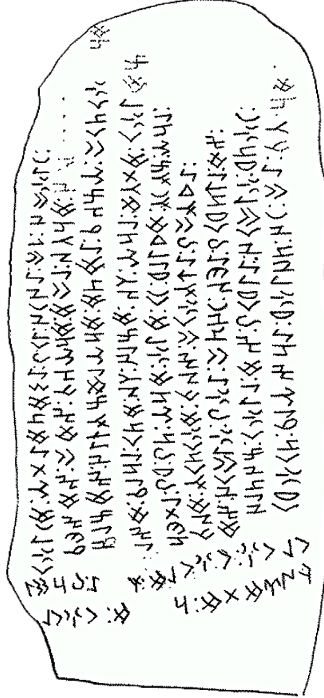


Foto 5: Suci Yazıtı (Malov, 1959)



• **Yazıtta kullanılan alfabe:**

Suci Yazıtı (Kök)türk yazısıyla yazılmıştır. Yazıtta kullanılan işaretler ve ses değerleri ise şöyledir:⁷

Tablo 1. Ünlüleri Karşılaman Karakterler ve Ses Değerleri

Yuvarlak				Düz				
	Geniş		Dar		Geniş		Dar	
Kalın	ɔ	o	ɔ	u	ɔ	a	ɔ	ı
İnce	ɔ	ö	ɔ	ü	ɔ	e	ɔ	i

Tablo 2. Ünsüzleri Karşılaman Karakterler ve Ses Değerleri

İnce	Harf çevirimi	Kalın	Harf çevirimi
ɔ	b	ɔ	ɓ
ɔ	d	-	-
ɔ	g	ɔ	g
ɔ	k	ɔ	ɔ
ɔ	l	ɔ	ɔ
ɔ	n	ɔ	ɔ
ɔ	r	ɔ	ɔ
-	-	ɔ	ɔ
ɔ	t	ɔ, ɔ	ɔ
ɔ	y	ɔ	ɔ

⁷ Suci Yazıtı'nda kullanılan alfabe sistemi gösterilirken Osman Mert (2009) tarafından hazırlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us* başlıklı çalışmadaki alfabe gösterim sisteminden yararlanılmıştır.



Tablo 3. Tek Karakterler Karşılana Ünsüzler ve Ses Değerleri

Ortak karakterler	Harf Çevirimi
λ	ç
1	p
ϣ	m
4	z
Υ	ş

Tablo 4. Çift Sesleri Karşılana Karakterler ve Ses Değerleri

Çift sesler	Harf çevirimi
ξ	nç
†	ng
◁	ık / kı
↓	uk

• Suci Yazıtı'nın orijinal metni, yorumlu yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı:

Suci Yazıtı 11 satırdan oluşmaktadır. Yazıtın ilk dokuz satırı aşağıdan yukarıya, son iki satırı ise sağdan sola doğru yazılmıştır (Orkun, 1987, s. 155; Aydın, 2012, s. 309). Yazıttan edinilen bilgilere göre yazıt Boyla Kutlug Yargan'ın ölümü üzerine, kendi ağzından yazılmıştır. Giriş bölümünde yazıtın sahibi hakkında çeşitli bilgilere yer verilmiş, gelişme bölümünde Boyla Kutlug Yargan'ın sahip olduğu şöhretten ve zenginlikten bahsedilmiş, sonuç bölümünde ise yakınlarına ve halkına öğüt cümlelerine yer verilmiştir.

Ortak inanışın ve yaşayışın ürünü olarak yazıtlar, pek çok kültürel unsuru bünyesine barındıran bengu eserlerdir. Bu eserlerden biri olan Suci Yazıtı'nın Türk devlet teşkilatına dair pek çok ünvan adı, boy adı, akrabalık adı; sayı sistemine ilişkin örnekler, kalıp sözler ve kalıng / başlık parası geleneğine dair bilgiler içerdiği görülmektedir. Suci Yazıtı'nın (Kök)türk harfli metni ve yorumlu yazı çevirimi aşağıda yer almaktadır.



[ḥk]Yḡ : ḡ : ḡH: 4HJYD : ḡHḡTḡ : 4YḡDY	1
ḡYḡD : YḡḡH : ḡDḡḡ : ḡḡ : ḡYḡ : 4HḡH	2
ḡḡ : ḡḡDḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡ	3
ḡḡḡḡ : ḡḡYḡḡ : ḡḡḡ : ḡYḡYḡYḡ : ḡḡḡ	4
ḡḡ : 4YḡYḡ : ḡḡḡḡ : ḡḡ : ḡḡYḡ : ḡḡḡ : 4ḡ : Dḡ : ḡḡḡ	5
ḡḡḡYḡ : ḡḡYḡ : ḡḡḡ : ḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡ : ḡḡYḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡ	6
ḡḡ..ḡ : YḡYḡḡ : ḡḡḡḡ : ḡḡḡḡ : ḡḡḡḡ : 4Yḡḡḡ : ḡḡḡḡ	7
[ḡḡḡ]ḡ : ḡḡYḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡḡḡ	8
ḡḡḡḡ : ḡḡ : ḡḡḡḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡḡḡḡḡ : ḡḡḡYḡ	9
ḡḡḡḡ : ḡ..Yḡ : ḡḡḡYḡ : Yḡḡḡ	10
ḡḡYḡ : ḡ..Yḡ : ḡḡḡḡḡḡ	11

• **Yazıtın yorumlu yazı çevirimi:**

1. uygur yir(i)nte y(a)gl(a)k(a)r k(a)nta k(e)l[t(i)m]⁸
2. kırk(ı)z oğlu m(e)n boyla kutl(u)g y(a)rg(a)n
3. m(e)n kutl(u)g b(a)ga t(a)rk(a)n öge buyrukı m(e)n
4. küm surug(i)m kün togsuk[k]a b(a)tsık[k]a
5. t(e)gdi b(a)y b(a)r (e)rt(i)m (a)g(i)l(i)m on yıl(k)i m s(a)ns(i)z (e)rti
6. in(i)m yiti ur(i)m üç kız(i)m üç (e)rti (e)bl(e)d(i)m og(u)l(i)m(i)n
7. kız(i)m(i)n k(a)l(i)ngs(i)z birt(i)m m(a)r(ı)ma yüz(e)r torug birt(i)m
8. y(e)g(e)n(i)m(i)n (a)t(i)m(i)n kört(i)m (a)mtı ölt(i)m k[ott(i)m]
9. ogl(a)n(i)m (e)rde m(a)r(ı)m(i)nça bol k(a)nka tap k(a)t(i)gl(a)n
10. ulug og(u)l(u)m (a)şuka b(a)rdı
11. körm(e)d(i)m (a)rsl(a)n(i)m ogul

(Sertkaya, 2001, s. 307-312; Tekin, 2008, s. 229)

• **Yazıtın Türkiye Türkçesine aktarımı:**

11 satırdan oluşan Suci Yazıtı, aşağıda cümle sınırları belirlenmiş olarak 20 cümle hâlinde verilmiştir.⁹ Yazıtın Türkiye Türkçesine aktarımı ise şöyledir:

1. uygur yirinte yağlakar kanta keltim: *(Ben) Uygur ülkesinden (yurdundan, toprağından) Yağlakar Han'dan geldim.*
2. kırkız oğlu men: *Kırkız oğluyum.*
3. boyla kutlug yargan men: *(Ben) Boyla Kutlug Yargan'im.*
4. kutlug бага tarkan öge buyrukı men: *Kutlug Baga Tarkan Öge'nin komutanıyım.*

⁸ Suci Yazıtı'nın ilk satırı üzerinde araştırmacılar tarafından üç farklı okuma denemesi yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Sertkaya, 2001, s. 306-312).

⁹ Çalışmada yer alan cümle sınırları ve giriş, gelişme, sonuç bölümleri Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz tarafından belirlenmiştir. bk. Alyılmaz, 2004b, s. 18-19.



5. küm surugım kün togsukka batsıkka tegdi: *Şanım, şöhetim gün doğusundan gün batısına kadar ulaştı.*
6. bay bar ertim: *Zengin, varlıklı idim (Zengin bir hayat sürüyordum).*
7. agılım on yilkım sansız erti: *Ağılım on; at sürülerim sayısız idi.*
8. inim yiti urım üç kızım üç erti: *Küçük kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi (Yedi küçük kardeşim, üç oğlum, üç kızım var idi).*
9. ebledim: *(Onları) evlendirdim.*
10. oğlumın kızımın kalıngsız birtim: *Oğlumu kızımı başlıksız verdim (evlendirdim).*
11. marıma yüz er turug birtim: *Üstadıma, hocama yüz er (ve) çadır verdim.*
12. yegenimin atımın körtüm: *Kızlarımın ve oğullarımın çocuklarını gördüm.*
13. amtı öltim: *Şimdi öldüm.*
14. kottım: *[Onları dünyada] koydum / bıraktım.*
15. oğlanım erde marımınça bol: *Çocuk(lar)ım! Yiğitlikte üstadlarınız, hocalarınız gibi olun.*
16. kanka tap: *Han(ımız)a itaat edin!*
17. katıgılan: *(Sıkıntılara) katlanın!*
18. ulug oğlum aşuka (?) bardı: *Büyük oğlum erken gitti (öldü).*
19. körmedim: *(Onu bir daha) görmedim.*
20. arslanıım oğul: *Arslan(ım) oğul!*

(Sertkaya, 2001, s. 307-312; Alyılmaz, 2004b, s. 18-19).

• Yazıtın şekil ve dil özellikleri:

“Türk kağan ve kumandanları tarafından taşlara kazınan ve ‘ait oldukları dönemin resmî tarihleri’ olma özelliği taşıyan yazıtlar ‘giriş’, ‘gelişme’, ‘sonuç’ bölümleri”nden oluşmaktadır (Alyılmaz, 2004b, s. 9)

Suci Yazıtı, Türk yazıtlarının hemen hepsinde olduğu gibi giriş gelişme ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. İlk dört cümle yazıtın giriş bölümünü oluşturur. Yazıtı yazan kişi konuya; nereden geldiğini, hangi boya mensup olduğunu, ismini ve mesleğini söyleyerek giriş yapar:

1. uygur yirinte yağlakar kanta keltim: *(Ben) Uygur ülkesinden (yurdundan, toprağından) Yağlakar Han’dan geldim.*
2. kırkız oğlı men: *Kırgız oğluyum.*
3. boyla kutlug yargan men: *(Ben) Boyla Kutlug Yargan’ım.*
4. kutlug бага tarkan öge buyrukı men: *Kutlug Baga Tarkan Öge’nin komutanıyım.*

Yazıtın 5-14. cümleleri ise gelişme bölümüdür. Yazıtın yazarı Boyla Kutlug Yargan, gelişme bölümünde; sahip olduğu şöhretten, zenginlikten ve refahtan bahseder. Bu zenginliğe bir parçası olan kardeşlerinden, çocuklarından bahseder ve onların çokluğuyla övünür. Onları evlendirip çocuklarına görece kadar yaşadığını ve sonunda öldüğünü ifade eder:

5. küm surugım kün togsukka batsıkka tegdi: *Şanım, şöhetim gün doğusundan gün batısına kadar ulaştı.*
6. bay bar ertim: *Zengin, varlıklı idim (Zengin bir hayat sürüyordum).*
7. agılım on yilkım sansız erti: *Ağılım on; at sürülerim sayısız idi.*
8. inim yiti urım üç kızım üç erti: *Küçük kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi (Yedi küçük kardeşim, üç oğlum, üç kızım var idi).*



9. ebledim: *(Onları) evlendirdim.*
10. oğlumun kızımın kalıngsız birtim: *Oğlumu kızımı başlıksız verdim (evlendirdim).*
11. marıma yüz er turuğ birtim: *Üstadıma, hocama yüz er (ve) çadır verdim.*
12. yegenimin atımın körtüm: *Kızlarımın ve oğullarımın çocuklarını gördüm.*
13. amtı öltim: *Şimdi öldüm.*
14. kottım: *[Onları dünyada] koydum / bıraktım.*

Boyla Kutlug Yargan, yazıtın sonuç bölümü olan 15-20. cümlelerde geride bıraktığı çocuklarına hocalarını örnek almalarını, kağana itaat etmelerini, sıkıntılara katlanmalarını öğütler. Büyük oğlunun kendisinden önce öldüğünü söyler ve üzüntüsünü dile getirir:

15. oğlanım erde marımınça bol: *Çocuk(lar)ım! Yiğitlikte üstadlarınız, hocalarınız gibi olun.*
16. kanka tap: *Han(ınız)a itaat edin!*
17. katıgılan: *(Sıkıntılara) katlanın!*
18. ulug oğlum aşuka (?) bardı: *Büyük oğlum erken gitti (öldü).*
19. körmedim: *(Onu bir daha) görmedim.*
20. arslanım ogul: *Arslan(ım) oğul!*

Birinci şahsın bakış açısıyla yazılan yazıtta çoğunlukla görülen / bilinen geçmiş zaman ekinin /-TI/ kullanıldığı görülmektedir. Yazarın öğütlerini içeren sonuç bölümünde ise genelde üçüncü şahsa hitaben emir kipi kullanılmıştır.

Suci Yazıtı; Ötüken Uygur Dönemi yazıtları içerisinde değerlendirilmeye birlikte, şekil ve içerik bakımından Yenisey Yazıtları ile büyük benzerlik göstermektedir. Farklı Türk boyları tarafından vücuda getirilen 350'ye yakın Yenisey Yazıtı'nın büyük bölümü dağlarda kayalara yazılmış, üzerine damgalar işlenmiş, kendinden sonrakilere salık veren, içten bir dil ile genelde ölen kişinin ağzından mensup olduğu boyun adı belirtilerek yazılmış; uzunluğu en fazla 20 satır olan kısa, yalın ve gösterişsiz yazıtlardır (Alyılmaz, 2007, s. 16-25). Suci Yazıtı da 11 satırdan oluşan kısa bir yazıt olması, ölen kişinin bakış açısıyla yazılması, mensup olduğu boyu belirtmesi, gelecek nesillere öğütler içermesi, baş kısmında bulunan damgası, içten dili ve sadeliği ile Yenisey Yazıtları'nın bu özelliklerine birebir uymaktadır.

• Yazıtın içerdiği kültürel değerler:

Türklerin yaşayışına, inanışına dair pek çok bilgi içeren bengü taşlardan (Alyılmaz, 2003, s. 15) biri olan Suci Yazıtı, Türk kumandanlarına ait çeşitli ünvanlar, akrabalık adları, kalıp sözler barındırmaktadır. Bunun yanı sıra ait olduğu boyun adını vermesi, Türklerde başlık parası geleneğinden bahsetmesi, Türk sayı sistemine dair örnekler içermesi dolayısıyla kültürel açıdan zengin bir yazıt olduğu görülmektedir. Suci Yazıtı'nda yer alan kültürel öğeler şu şekilde sıralanabilir:

• Ünvanlar:

yaglakar: Yaglakar boyu. / Seçkin, saygın.

kan: Kağan, han, hükümdar.

uygur yirinte **yaglakar kanta** keltim: *(Ben) Uygur ülkesinden (yurdundan, toprağından)*

Yaglakar Han 'dan geldim (Sü 1; Sertkaya, 2001).

Yaglakar Han Uygurların kahramanı olmanın yanında aynı zamanda Dokuz Uygur boyundan birinin adıdır. Ötüken / Orhun Uygur Kağanlığı Kutlug Bilge Kağan'ın ölümüne kadar (795) Dokuz Uygurların Yaglakar boyuna mensup kağanlarca yönetildiği bilinmektedir (Alyılmaz, 2013b, s. 31).



Yaglakar adının ilk kez Karı Çor Tigin Yazıtı'nda geçtiğini belirten Lui XIN (2013, s. 74), Yaglakar adıyla ilgili şunları kaydetmektedir:

Yaglakar Han'ın adına tarihte rastlanmaz fakat tarihte Dokuz Uygur Bodunu olarak geçer. "Yaglakar dersin, kağanın soyadıdır". Gustav John Ramstedt, Moğolistan'da Tula Nehri ve Orhun Nehri'nin kesiştiği yerin güneyinde runik yazılı Suci Yazıtı'nı bulmuştur. Yazıtın ilk cümlesine dair yapılan birçok farklı interpretasyonlar (okuma) bulunsa da metin içerisinde geçen Yaglakar Han'ın, genelde Uygur kağanı ailesinden olduğu düşünülür. Herhangi bir başka kağan değildir. Uygur rejimi içerisinde, Yaglakar isminde aristokrat kişiler olsa da birçok kez Yaglakar adıyla Uygur Kağanlığı ailesinin soyadı işaret edilir. (...) Orta Çağ kuzey milletlerinde soy ismi alınması (boyların isim alması)na bakılacak olursa, bu kabilenin / boyun tarihteki kahramanlık ünvanı Yaglakar'dır. Daha sonra da bu ünvan boyun veya kabilenin adı hâline gelmiştir. Uygurların tarihî efsanelerinde geçen kahramanın adı Yaglakar'dır. Yaglakar, han ailesinin atasıdır (s. 73-74).

Cengiz Alyılmaz (2013, s. 31), "Yaglakar" adının seçkinlik, saygınlık, cesaret ve kahramanlık sembolü olarak Yaglakar boyuna mensup olmayan kağanlar tarafından da kullanıldığını belirtir. Alyılmaz (2008) han kavram işaretini hakkında ise şunları söylemektedir:

Yagl(a)k(a)r kavram işaretinin belirtilen ögesini oluşturan; eski Türk boy ve topluluklarının en üst seviyedeki yöneticilerinin ünvanlarından biri olan ve han, kağan, sultan, hükümdar, bey, başkan, reis... anlamlarına gelen kan sözcüğü de eski Türk yazılı belgelerinde kullanım sıklığı en fazla olan kavram işaretleri arasında yer almaktadır. Aralarında anlam farkı bulunmasına karşın kan sözcüğü ile k(a)g(a)n kavram işaretleri (ünvanları) eski Türk yazıtlarında zaman zaman birbirinin yerine de kullanılmıştır (s. 49-60).

boyla: Yüksek bir rütbe.

kutlug: Kut sahibi.

yargan: Yargıç.

boyla kutlug yargan men: (*Ben*) **Boyla Kutlug Yargan** 'ım (Sü 2; Sertkaya, 2001).

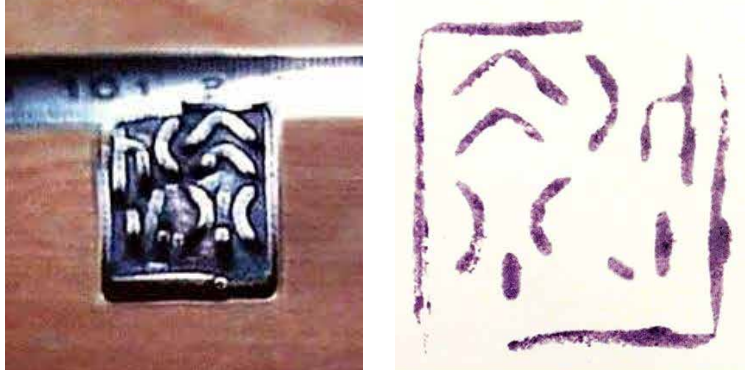


Foto 6-7: Mutrin Temdeg Yazıtı¹⁰

Clauson (1972), boyla ünvanının Hunlardan kalan bir ünvan olduğunu ve kağana yakın bir rütbe olduğu yönünde görüş bildirir (s. 385). Tezcan (1977) ise buyla¹¹ sözcüğünün boğa / develerin

¹⁰ Cengiz Alyılmaz'a ait olan bu fotoğraflar, Osman Mert'in (2009) *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us* adlı eserinden alınmıştır.

¹¹ Boyla ünvanı Macar ve Hazar devlet teşkilatında "yula" şeklinde askerî işler dışındaki sorunlarla ilgilenen görevlinin ünvanıdır. bk. (Armanatov, 2004).



burnuna takılan çubuk anlamından yola çıkarak “boyla”nın ordunun hareketlerini düzenleyen kişinin ünvanı olduğunu kaydeder (s. 68-69). Gömeç (2010) “boyla” sözcüğünü *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde destan sonunda sık geçen bir ifade olan “boy boylamak, soy soylamak” kullanımıyla ilişkilendirir ve boyla¹² ünvanının halkı tarafından sayılan, sevilen birine san olmakla birlikte; boyların da üzerinde yüksek bir rütbeye işaret ettiğini belirtir (s. 77).

Türklerin büyük komutanı, danışmanı, baş veziri Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk’un da ünvanlarından biri olan ve diğer yazıtlarda da sıkça rastlanan “boyla” ünvanı, Suci Yazıtı’nın yazıcısının da ünvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Boyla ünvanı “halkı, boyu, boyları bir yerden bir yere güvenli bir şekilde götüren, nakleden görevlileri / öncüleri / liderleri bildiren bir ünvan” olarak kullanılmaktadır (Alyılmaz, 2021, s. 61). Yargan ise “yargıç” anlamında bir rütbeyi ifade eder (Clauson, 1972, s. 963).

Kutlug ünvanı Uygur kağanlarının sıkça kullandığı ünvanlardan biridir (Clauson, 1972, s. 601). Cengiz Alyılmaz (2004) tarafından “Kutlugun Mührü” olarak adlandırılan Mutrin Temdeg Yazıtı, Uygur kağanlarının Kutlug ünvanını sık kullanımlarına örnek teşkil etmektedir. (Alyılmaz, 2004, s. 5-6; akt. Mert, 2009, s. 105)

baga: Komutan.

tarkan: Askerî bir rütbe.

öge: Danışman, vezir.

kutlug baga tarkan öge buyruku men: *Kutlug Baga Tarkan Öge’nin komutanıyım* (Sü 3; Sertkaya, 2001).

Baga ünvanını Rasonyi Macar kralı komutasında Hırvatistan’ı yöneten valiler için kullanılan bir ünvan olarak ifade ederken Clauson ve Tezcan (1977) kurbağa (<kuru-baga) ve kaplumbağa (<kaplı-baga) sözcüklerindeki “baga” ile ilişkilendirir.

Yong Song Li sözcük hakkında genel bir değerlendirmede bulunduktan sonra sözcüğün - kurbağa, karga sözcüklerinde olduğu gibi- yansıma kaynaklı olabileceğini ifade eder (Li, 1997, s. 250-259).

Baga ünvanının boyladan daha sık geçtiğini söyleyen Sadettin Yağmur Gömeç (2010), bagayı Altı Bag Bodun’daki bag ile ilişki kurarak değerlendirir (s. 78). Altı Bag Bodun; 603 yılında On Okların başına geçen Çor Alp (Ch’u-lo) Yabgu’nun bazı başbuğları öldürmesiyle ayaklanan Uygur, Bayırku, Tongra, Ediz, Bugu ve Apa İsi adındaki altı Tölös boyudur (Gömeç, 1993). Altı Bag Bodun’daki “bag”ın bir siyasi birliği ifade ettiğini düşünen Gömeç (2002b), “bag”ı Türkiye Türkçesindeki *bağla-* fiili ile ilişkilendirir ve ulus oluşturan boyların komutanları için kullanıldığını kaydeder (s. 931).

Baga sözcüğünü bir ünvan olarak değerlendiren araştırmacılar (Nadalyaev vd., 1969, s. 77, Donuk, 1988, s. 4, Giraud, 1999, s. 119; Karatay, 2006, s. 80-81) da bulunmaktadır. Alyılmaz (2013c), “Türk Kültüründe Kaplumbağa” başlıklı yazısında “büyük kahraman” anlamındaki bagatır / bagatur sözcüğünü “büyük, ulu, yüce” anlamındaki бага sözcüğü ile ilişkilendirir (s.141-142).

Hem askerî hem de idari bir ünvan olarak değerlendirilen *tarkan* rütbe sıralamasında бага ünvanından sonra gelmektedir. Yani, бага daha yüksek bir rütbeyi ifade ederken tarkan daha alt bir

¹² Kül Bilge Kağan’ın adı Karabalgasun Yazıtı’nın Çince metninde Kutlug Boyla şeklinde (KB 3) kaydedilmiştir. Çin kaynaklarına dayanarak pek çok Türk kağanının adını onarmış olan Lev N. Gumilyov (2002) bu kağanın adını “peylo” şeklinde gösterir. Amanoğlu (2001) ise *peylo* sözcüğünün “boyla” ünvanının fonetik bir varyantı olabileceğini kaydeder (s. 152).



rütbeyi ifade etmektedir. Şu örneklerde de *tarkan* ünvanının her zaman bagadan sonra kullanıldığı görülür: Boyla Baga Tarkan, Bıla Baga Tarkan, İnancu Baga Tarkan...

Clauson (1972), *öge* sözcüğünün danışman anlamında yüksek bir rütbe ifade ettiğini ve İslamiyet'in kabulünün ardından Türk devlet teşkilatında yüksek bir makam olan vezirlik makamına denk bir rütbe olduğunu kaydetmektedir (s. 101).

• **Boy adları:**

kırkız: Kırgız

kırkız oğlu men: *Kırgız oğluyum* (Sü 2; Sertkaya, 2001).

779 yılında Böğü Kağan'ın ölümünden sonra sarsıntılı bir dönem geçiren Uygurları, Kutlug Bilge ve Küçlüg Bilge Kağan tekrar toparlamayı başarmıştır. Ancak bu kağanların da ölümüyle şiddetlenen iç karışıklıkların sonunda iyice zayıflayan Uygurlar, 840 yılında 100.000 kişilik kalabalık Kırgız ordusu tarafından tarih sahnesinden silinirler (Orkun, 1938, s. 40-44; Caferoğlu, 1958, s. 146-147; Tekin, 1976, s. 12-17; Kafesoğlu, 1996, s. 123-126; Çandarlıoğlu, 2002, s. 11-31; Ercilasun, 2013, s. 222). Göç Destanı'na da konu olan Uygurların güneybatıya göçü bu gelişmenin ardından başlar (Ercilasun, 2011, s. 220-222).

Suci Yazıtı'nı yazan Boyla Kutlug Yargan'ın Kırgız olduğunu belirtmesi yazıtın ya Kırgızlara ait olduğunu ya da Uygur kağanının bir Kırgız'ı yazıtın dikildiği bölgeye elçi olarak göndermiş olabileceğini düşündürür. Bununla birlikte yazıt metninde yazıtı diktiren kişinin hangi boya mensup olduğu bilgisinin yer alması da Yenisey Yazıtları'nın ayırt edici özelliklerinden biridir.

• **Akrabalık adları:**

ini: *Küçük kardeş.*

urı: *Erkek çocuk.*

kız: *Kız çocuk.*

inim yiti **urım** üç **kızım** üç erti: *Küçük kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi (Yedi küçük kardeşim, üç oğlum, üç kızım var idi)* (Sü 6; Sertkaya, 2001).

Eski Türkçe Dönemi yazıtlarında “küçük erkek kardeş” anlamıyla verilen *ini* sözcüğü *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde “küçük erkek kardeş” (Caferoğlu, 2015), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde “kayınbirader” anlamında (Gülensoy, 2007) yer almaktadır.

“Erkek çocuğu” anlamına gelen *urı* (Clauson, 1972, s. 197; Gemalmaz ve Alyılmaz, 1988; Şirin User, 2008), Uygur Dönemi metinlerinde ise “oğul, genç, delikanlı” anlamında kullanılmaktadır (Caferoğlu, 2015). Yenisey Yazıtları'nda genelde “erkek çocuk” anlamına gelirken bazen ünvan olarak da kullanıldığı görülür (Yıldırım, 2020, s. 1773).

Clauson (1972), “kız çocuğu” anlamında bugün de kullanılan *kız* sözcüğünü “evlenmemiş kadın” olarak verirken sonraları anlam daralmasıyla “kız çocuğu, köle, cariye” anlamlarına geldiğini ifade eder (s. 679-680). Kaşgarlı ise “pahalı, değerli şey” anlamının yanında “gelin, kız, kadın, cariye” anlamlarını da ilave eder (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014, s. 717-718).

Boyla Kutlug Yargan Suci Yazıtı'nda zenginliğinden bahsettiği kısımda; yedi erkek kardeşi, üç erkek çocuğu ve üç kız çocuğu olduğunu belirterek onların çokluğuyla övünür. Bu durum aynı zamanda Türklerde zenginlik algısına dair fikir vermesi açısından dikkate değerdir.

ogul: *Oğul.*

oglumın **kızım**ın kalıngsız birtim: *Oğlumu kızımı başlıksız verdim (evlendirdim)* (Sü 6-7; Sertkaya, 2001).



Eski Türkçede cinsiyet ayırt etmeksizin *ogul* sözcüğünün “çocuk” anlamında kullanıldığı (Caferoğlu, 2015) fakat daha çok erkek çocuğu ifade ettiği belirtilir ve kız çocukları için genelde *ogul kız* ifadesinin daha yaygın bir kullanım olduğu kaydedilir (Clauson, 1972, s. 83-84). Sözcük zamanla anlam daralmasına uğramış ve yalnızca erkek çocukları ifade eden bir sözcük hâline gelmiştir. Suci Yazıtı’nda da “ogul” sözcüğü ile yalnızca erkek çocukların kastedildiği “oğlum ve kızım” şeklinde iki cinsiyete de seslenilmesinden anlaşılmaktadır.

yegen: *Kızımın çocuğu / kız kardeşin çocuğu.*

atı: *Oğlunun çocuğu.*

yegenimin atımın körtüm: *Kızlarımın ve oğullarımın çocuklarını gördüm* (Sü 8; Sertkaya, 2001).

Eski Türkçede *yegen* sözcüğü kişinin kız kardeşlerinin ya da kızlarının çocuğunu ifade etmektedir (Clauson, 1972, s. 912). *Atı* ise erkek kardeşlerinin ya da oğullarının çocuğunu ifade etmektedir (Alyılmaz, 2004, s. 135).

oglan: *Çocuk(lar).*

oglanım erde marımınca bol: *Çocuk(lar)ım! Yiğitlikte üstadlarınız, hocalarınız gibi olun* (Sü 9; Sertkaya, 2001).

EDPT’de *oglan* sözcüğü “çocuk, evlat” anlamındaki *oğul* sözcüğünün çoğulu olarak yer almaktadır. Ancak zamanla bu çoğulluk anlamının unutulduğu ve bir çocuğu ifade ederken de *oglan* dendiği belirtilmektedir (Clauson, 1972, s. 84).

• **Başlık parası geleneği:**

kaling: *Başlık parası.*

oglumun kızımın kalınsız birtim: *Oğlumu kızımı başlıksız verdim (evlendirdim)* (Sü 7; Sertkaya, 2001).

Tüm Türk boyları arasında yaygın bir gelenek olan *kaling / kalın / başlık parası*, erkeğin istediği kızla evlenebilmek için kızın ailesine verdiği mal / paradır (Şeşen, 1975; İnan, 1998). “Kaling”ın genelde bir deveden ve diğer büyükbaş hayvanlardan dokuzar tane verilmesi uygun kabul edilmiş, zamanla bu miktarın para karşılığı verilmeye başlanmıştır (Gölgeci Kalfa, 2002). Bugün Anadolu coğrafyasında da görülen başlık parası; süt hakkı, ana hakkı, *kaling*, *kalın* gibi adlarla da anılmaktadır.



Tablo 5. Kırgızlarda Yaygın Olan Evlilik Türleri

Evlilik Türü	İşleyişi	Kalın
Bel Kuda ¹³	Henüz doğmamış çocuklar üzerine yapılan evlilik antlaşmasıdır. Her iki taraf da söz kesilen yerde “ok tiştöö” (tüfek okunu dişlemek) ve “şikeş alışuu” (ağız suyu değiştirmek) gibi geleneklerle sözleşmeyi bozmamaya yemin eder ve çocuklar büyüdüğünde de onları evlendirip dünür olurlar (Keleş, 2017).	Alınır / verilir.
Beşik Kuda	Beşikteki çocuklar için söz kesme geleneğidir. Kız büyüdüğünde görücüler “cuuu tüşüü” denen “kızdın kolun surap” (kızın elini isteme) için gelirler. Kızın nişanlı olup olmadığını sorar eğer “kızdın başıboş” ise hitabeti güzel olan bir heyet kızın evine gelip “cuucubuz, kuldugubuz bar” (kızın elini istiyoruz, önünüzde köle gibiyiz) derler. Kızın babası müsaade ederse erkek tarafı hediyelerini sunar ve kızın kulağına “söyke saluu” (küpe takma) âdetini yerine getirir. Bu resmî nişan töreni sayılır (Polat, 2008).	Alınır / verilir.
Kayçı Kuda	Yakın akrabaların iki kızı ve iki oğlu arasında yapılan çapraz nikâhtır. Aileler kendi oğullarına gelin alırken aynı zamanda gelin aldıkları aileye de kızlarını verirler. Orta sınıf aileler arasında yaygın görülen bu evlilik türü pek çok millette görülmektedir (Yıldırım, 1996).	Alınmaz / verilmez.
Küç Küyöö	İç güveyi olarak da bilinen bu evlilik türü Kırgızlarda hoş karşılanmasa da ailenin öz erkek çocuğu olmadığı durumlarda ve fakir gençlere başlık parası konusunda kolaylık sağlayabilmek adına yapılan evlilik şeklidir (Polat, 2008).	Alınır / verilir.

Akrabalık bağı kurmak niyetiyle yapılan bu evliliklerin çoğunda kalın alındığı / verildiği görülmektedir (Ünal, 2021). Suci Yazıtı’nda ise Boyla Kutlug Yargan oğlunu da kızını da başlık parası almadan ve vermeden evlendirdiğini söylemektedir. Türklerin evlilik uygulamalarında zaman zaman kalın alınıp verilmemesi belli başlı sebeplere dayanmaktadır. Bu sebepler arasında her iki ailenin birbirini çok iyi derecede tanıyıp tanımadığı, “kayçı kuda” adı verilen çapraz evlilikler ile yakın akraba evliliklerinin yapılması, insanların aşırı derecede yoksul olması ya da aksine ailelerin oldukça zengin olması sayılabilir. Bu durumlarda kalın alınmaz / verilmez, hatta bu konuda konuşmak bile hoş karşılanmaz (Polat, 2008). Çocuklarını kalınsız evlendiren Boyla Kutlug Yargan’ın yazıtın 5-8. cümlelerinde zengin bir hayat sürdüğünden bahsetmesi, aynı zamanda neden kalın almadığının / vermediğinin sebebi olarak da yorumlanabilir.

• **Sayı sistemi:**

agılım **on** yilkim sansız erti: *Ağılım on; at sürülerim sayısız idi* (Sü 5; Sertkaya, 2001).

inim **yiti** urım **üç** kızım **üç** erti: *Küçük kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi (Yedi küçük kardeşim, üç oğlum, üç kızım var idi)* (Sü 6; Sertkaya, 2001).

marıma **yüz** er turug birtim: *Üstadıma, hocama yüz er (ve) çadır verdim* (Sü 7; Sertkaya, 2001).

Alyılmaz (2023), “Türk, Türkçe, Türk Dili Kavram İşaretleri Üzerine” başlıklı yazısında Türk kavram işaretini açıklarken “şanlı mazisi / tarihi, dili, edebiyatı, kendine ait yazısı, sayısı, yerleşik kültür ve medeniyeti olan köklü bir milletin adı” olduğunu ifade etmekte ve Türklerin kendilerine ait bir sayı sisteminin bulunması hakkında şu sözleri kaydetmektedir: Millet olma iddiasında bulunanların kendine ait bir sayı sistemi olur. Nitekim sayı sistemleri milletlerin yaşayış ve inanışlarının, soyut ve

¹³ Manas Destanı’nda da Manas ile Akun, henüz doğmamış olan çocukları Semetey ve Ayçürök’ü bel kuda olarak evlendirmiştir.

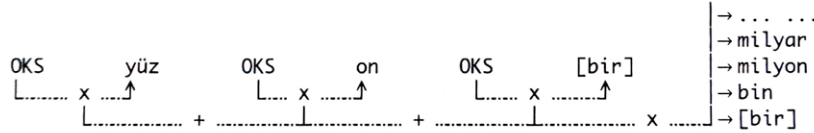


somut; maddi ve manevi bütün değerlerinin kristalize olmuş şekilleridir. Türkler, tarihin çok erken dönemlerinde kendine ait sayı sistemi olan nadir milletlerden biridir. (s. 6)

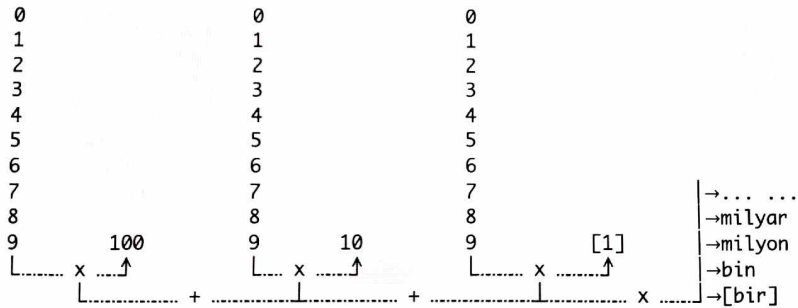
Türkçenin sayı sistemi¹⁴, bugün çoğu kültür diliyle büyük benzerlikler gösteren *onluk taban ve onlu kat sayı sistemidir*. (Kök)türkçe Dönemi'nde ise eşsiz bir sayı sistemi olan *bir sonraki onluk taban / üst onluk sistemi* kullanılmıştır. Türkçede üst onluk sistemden başka, *ilaveli / eksilteli sayı sistemi ve alt onluk sistemden* de yararlanmıştır. Eski Türkçe Dönemi'nde otuzdan sonraki sayılar *ondalık sayı + artukı / ve / takı / dahu / hem + sayı* şeklinde ifade edilerek sayı grubu oluşturulmuştur: kırk artukı tokuz (= 49) vb. Bu sayı sistemine ilaveli sayı sistemi denmiştir (Bayrak, 2022, s. 63).

Bugün STT'de kullanılan sayı sistemi Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde şekillenmiştir (Kaymaz, 1991, s. 10). Efrasiyap Gemalmaz (2010) Türkçedeki bugünkü sayı sisteminin derin yapısı hakkında şunları kaydeder:

Türkçe, bilinen tarihi boyunca yaygın olarak sentaktik, morfolojik (krş. üç yigirmi, on artukı üç, on üç vb.), fonetik ve grafik değişikliklere bakılmaksızın, kemiyet ve kemiyete bağlı ifadelerinde onlu (decimal) sistemi kullanmıştır. (...) Yani, her basamakta "on" değeri adlandırıp bir üst basamağa geçmiştir. Buna göre sayı sisteminin Türkçedeki derin yapısının görünümü şöyledir: (s. 328)



OKS (= Onluk Kat Sayı): Her basamakta yer alan 0-10 arası 10 değeri ifade etmektedir. Gemalmaz'ın bu formülünü Muharrem Daşdemir (2013) şöyle izah etmiştir:



Yalnızca basit sayı örneklerine rastlanan Suci Yazıtı'nda, söz dizimindeki yerine bakılacak olursa sayıların isimlerden sonra geldikleri görülür: *ağılım on, inim yiti, urım üç, kızım üç...* STT'de ise sayılar isimlerden önce kullanılarak sıfat tamlaması grubu / isim grubu oluşturmaktadır.

¹⁴ Çağdaş Türk lehçelerinde farklı sayı sistemlerinin kullanıldığı da görülür. Örneğin *Dede Korkut Kitabı*'nda da rastlanan otuzluk ve kırklık taban sistemi, bugün Halaççanın sayı sistemini oluşturmaktadır. Bundan başka; Karaçay-Malkar Türkçesinde yirmilik, Salarcada ise ellilik sayı tabanı kullanılmaktadır. bk. (Daşdemir, 2013, s. 309-336).



• Kalıp sözler:

küm surugım **kün togsukka batsikka tegdi**: *Şanıım, şöhetim gün doğusundan gün batısına kadar ulaştı* (Sü 4-5; Sertkaya, 2001).

Suci Yazıtı'nda yer alan bu ifade Türklerin en eski yazılı belgeleri sayılan (Kök)türk Yazıtları'nda da geçer. Költigin Yazıtı'nın güney yüzünde Bilge Kağan şöyle demektedir:

tokuz og(u)z: b(e)gl(e)ri bod(u)nı: bu s(a)b(i)m(i)n: (e)dgüti : (e)şid : k(a)t(i)gdı : tıngla : ilg(e)rü : kün : togs(i)k(k)a : bir(i)g(e)rü : kün: ortusing(a)ru : kuurıg(a)ru : kün: b(a)tsıkınga : yır(i)g(a)ru : tün : ortusing(a)ru : (a)nta: içr(e)ki : bo[d(u)n koo[p] m[ang]la kör[ür bunç]a bod(u)n] (Alyılmaz, 2005; Ergin, 2006).

Eski Türklerde dünya hükümdarlığının sınırları doğuda gün doğusuna batıda gün batısına kadar çizilmiştir. Bu hâkimiyetin kaynağı olan *Oğuz Kağan Destanı*'nda Vezir Uluğ Türk, rüyasını Oğuz Kağan'a anlatırken gördüğü altın bir yayın gün doğusundan gün batısına gittiğini söyler:

kene çaşkarun kalmasun kim bellüg bolsun kim oguz kagannung çanıda ak sakallug moz saçlug uzun uslug bir kart kişi turur bar irdi ukgulug, tüzün bir yir irdi tüşimel irdi anung atı ulug türük irdi künlerde bir kün uykuda bir altun ya kördi takı üç kümüş ok kördi bu altun ya kün toğısıdın ta kün batuşıgaça tegan ırdı takı bu üç kümüş ok tün yanggakka kite turur irdi: *Yine söylenmeden kalmasın ve belli olsun ki, Oğuz Kağan'ın yanında ak sakallı, kır saçlı, uzun tecrübeli bir ihtiyar vardı. O, anlayışlı ve asil bir adamdı. Oğuz Kağan'ın nazırı idi. Adı Uluğ Türk idi. Günlerden bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan ta gün batısına kadar ulaşmıştı ve üç gümüş ok da şimale doğru gidiyordu* (Bang ve Arat, 1970, s. 12-27).

Büyük bir imparatorluk kurulurken, devletin kuruluş felsefesini böyle bir rüyaya dayandırma ve böylece manevi bir güç kazanma Türk devletlerinde sıkça görülen bir gelenektir (Ögel, 1989, s. 23). Gelenek olmanın yanında “gün doğusundan gün batısına” ifadesi genişlik, büyüklük, uçsuz bucaksızlık, sınırsızlık ifade eden bir anlatım olarak da değerlendirilebilir. Nitekim Suci Yazıtı'nda Boyla Kutlug Yargan zenginliğinin büyüklüğünü, mal varlığının çokluğu anlatmak için bu kalıp sözü kullanmıştır.

• Süryanice “mar” sözcüğü:

marıma yüz er turug birtim: *Üstadıma, hocama yüz er (ve) çadır verdim* (Sü 7; Sertkaya, 2001).

oglanım erde **marımın**ça bol: *Çocuk(lar)ım! Yiğitlikte üstadlarımız, hocalarımız gibi olun* (Sü 9; Sertkaya, 2001).

G. J. Ramstedt Suci Yazıtı'nı bulduğunda V. Thomsen'a bir mektup göndererek yazıtın yukarıda yer alan 7. ve 9. satırındaki RM / MR¹ runalarının nasıl okunması gerektiğini sorar. Thomsen bu sözcüğü *m(a)r* şeklinde okuyup anlamını “üstad / hoca” olarak vermiştir. Bunun üzerine Ramstedt'in 1913 yılında yayımladığı “Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei” başlıklı çalışmasının ardından pek çok Türkolog¹⁵ da bu sözcüğü *m(a)r* olarak okumaya devam etmiştir. Clauson (1972) EDPT'de *marım* maddesinde Suci Yazıtı'nın yukarıda yer alan 7. ve 9. satırlarını örnek vermiş, bu sözcüğün Süryanice “öğretmen” anlamında olduğunu belirtmiştir (s. 772).

L. Bazin 1988 yılında “L'Inscription Kirghize de Sûji (essai d'une nouvelle lecture)” başlıklı çalışmasında bu sözcüğü ön ünlülü olarak *(a)m(a)r / (a)m(i)r* şeklinde okumuştur¹⁶ (s. 135-144). Bazin ile aynı görüşü paylaştan Osman Fikri Sertkaya (2012) runik harfli metinlerde *mar* sözcüğünün

¹⁵ Hüseyin Namık Orkun (1936), Sergey Malov (1951;1952), Yury Zuev (1956), Sergey Gregoryeviç Klyaştorıny (1959), Sir Gerard Clauson (1972), Hatice Şirin User (2009) vd.

¹⁶ Louis Bazin'in bu okunuş hakkındaki geniş izahı için bk. (Bazin, 1988).



geçmediğini belirtmekte ve doğru okuyuş olduğunu düşündüğü *amır* sözcüğünün izahını şöyle yapmaktadır:

Amır kelimesi runik metinlerde isim olarak “barış, huzur, sakin yaşama, sakinlik” anlamlarında olmak üzere Suci Yazıtı’nda RM MR1 runalarıyla (a)m(1)r şeklinde geçer. (...) Türkçeden Moğolcaya geçen fakat Moğolcaya geçerken ek alarak genişleyen dolayısıyla Türkçe ve Moğolcada müşterek olarak kullanılan kelimelerden biri de Türkçe *am- “sakin olmak, barış sevmek” = Moğolca amu- “sakin olmak, barış sevmek” filidir. Moğ. amu- “sakin olmak, barış sevmek” fiilinden -r ile yapılmış isim. amur. Dolayısıyla Türkçe (a)m(1)r =Moğolca amur kelime denkliliğini söyleyebiliriz. (...) Suci Yazıtı’nda (a)m(1)r(1)ma okunan kelimenin sonundaki -a eki Eski Türkçede iyelik ekinden sonra gelen lokatif fonksiyonundaki datif ekidir ve kelimenin anlamı “sağlık-ı-m-da, hayat-ı-m-da, =hayatta iken” şeklinde, (a)m(1)r(1)m(1)nça kelimesinin anlamı da “(benim) sağ =hayatta olduğum zamanki gibi” şeklinde anlaşılmalıdır (s. 443-444).

Amır sözcüğü *Radloff Sözlüğü*’nde (1889) “sakinlik, barış, rahatlık, dinlenme vb.” anlamlarıyla yer almakta ve Teleüt şivesinde “Sakin ol.” anlamındaki “*Amır pol.*” cümlesiyle örneklenmektedir (s. 647). Sertkaya (2012) *Radloff Sözlüğü*’nde verilen bu örnek ile Suci Yazıtı’nın 9. satırındaki -Bazin’in okuyuşuna göre- (a)m(1)r(1)m(1)nça bol olan ifadenin benzerliğine de dikkat çekmektedir (s. 443).

Suci Yazıtı’nda Türkologlarca nasıl okunması gerektiği hakkında birlik olmayan (a)m(1)r / m(a)r(1)m sözcüğü, bu çalışmada *m(a)r(1)m* olarak ele alınmış ve Süryanice bir sözcük olarak Suci Yazıtı’nın kültürel söz varlığı arasında değerlendirilmiştir.

• Sonuç:

Şekil ve içerik bakımından Yenisey Yazıtları içerisinde değerlendirilen Suci Yazıtı, bugün kayıp olmakla birlikte 1900 yılında Ramstedt tarafından Moğolistan’ın Dolon Huduk dolaylarına bulunmuş 11 satırlık bir yazıttır.

Giriş bölümünde yazıtın yazıcısının adı, boyu, mesleği ve nereden geldiği bilgisi yer almaktadır. Yazıt Boyla Kutlug Yargan adına ve onun ölümü üzerine dikilmiştir. Ölen kişinin ağzından birinci tekil şahıs kullanılarak yazılmış yazıtın gelişme bölümünde merhum Boyla Kutlug Yargan’ın zenginliğinden, şanıdan, şöhretinden; kardeşlerinin, çocuklarının çokluğundan bahsedilmiş, çocuklarının çocuklarını görece kadar uzun yaşadığı ve sonunda dünyaya veda ettiği ifade edilmiştir. Yazıtın sonuç bölümünde ise ardında bıraktıklarına, çocuklarına, halkına seslenerek Boyla Kutlug Yargan’ın ağzından öğütlere yer verilmiştir.

Türk kültürüne dair pek çok izler taşıyan Suci Yazıtı’nda Türk askerî ve idari teşkilatında kullanılan Boyla, Baga, Tarkan, Kutlug, Yargan, Öge gibi ünvanlara; Türklerin sayı sistemine, başlık parası / kalıng geleneğine; ini, urı, kız, ogul, yegen, atı gibi akrabalık adlarına, kalıp sözlere ve boy adına rastlanmıştır. Elde edilen bu bulgular Türk kültürünün geçmişten taşıdığı birikimi gözler önüne sermesi, bugün Türk halkları arasında yaşayan bazı gelenek ve kullanımların geçmişin kültürel kalıntıları olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.



Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2004a). Kutlugun mührü (Mutrıın Temdeg Yazıtı). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23, 1-7.
- Alyılmaz, C. (2004b). Türk Tengri dini edebî çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi). *Türk Dünyası ortak edebiyatı Türk Dünyası edebiyat tarihi*, 4, 1-24.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtları'nın bugünkü durumu*. Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2008). Moğolistan'da bulunmuş (Kök)türk harfli bir yazıt parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, 18, 49-60.
- Alyılmaz, C. (2013a). (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 1-26.
- Alyılmaz, C. (2013b). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2013c). Türk kültüründe kaplumbağa, *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, 141-164.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Alyılmaz, C. (2023). “Türk”, “Türkçe”, “Türk dili” kavram işaretleri üzerine, *Türkçe eğitiminin güncel sorunları*, 1-44.
- Amanoğlu, E. K. (2001). Uygur devletinin ilk kağanlarının (744-840) ad ve ünvanları üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, 151-155.
- Aydın, E. (2012). Suci Yazıtı'nın ilk satırıyla ilgili yeni bir öneri. *Turkish Studies*, 7(4), 309-314.
- Bang, W. ve Arat, R. R. (1970). *Oğuz Kağan Destanı*. MEB.
- Bayrak, S. (2022). Eski Uygur Türkçesinde eksilteli sayı sistemi üzerine. *Türk Kültürü*, 15(1), 61-71.
- Bazin, L. (1988). L'Inscription Kirghize de Sûji (essai d'une nouvelle lecture). *Documents et Archives Provenant de L'Asie Centrale*, Actes du Colloque Franco-Japonais, Kyoto, 4-8, 135-144.
- Bazin, L. (1991). *Les systemes chronologiques dans le Monde Turc Ancien*. Budapest.
- Caferoğlu, A. (1958). *Türk dili tarihi 1*. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. The Clarendon Press.
- Çandarlıoğlu, G. (2002). Uygur devletleri tarihi ve kültürü, *Genel Türk Tarihi II*. Yeni Türkiye Yayınları.
- Daşdemir, M. (2013). Türkçede miktar kavramı ve sayı sistemi. *Turkish Studies*, 8(13), 309-336.
- Ercilasun, A. B. (2013). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü lügâti't Türk*. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2006). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı* (Haz. C. Alyılmaz, O. Mert). Belen Yayıncılık.
- Gemalmaz, E. ve Alyılmaz, C. (1988). *Eski Türkçenin lügati*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Giraud, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin hükümdarlıkları (680-734)*. İstanbul.
- Gölgeci Kalfa, M. (2002). Kırgız kültürünün bazı özellikleri ve Manas Destanı, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, 19.
- Gömeç, S. Y. (1993). Altı bag bodun. *Türk Kültürü*, 31(358).
- Gömeç, S. Y. (2002b). Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan ünvanlar. *Erdem*, 12(36), 929-945.
- Gömeç, S. Y. (2010). Boyla ve бага ünvanı. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 73-80.
- Gumilyov, L. N. (2002). *Drevnie Tyurki*. Ayris Press.



- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Hudyakov, Y. (1993). VI-VIII Kılımdağı Sayan-Altay Kalaymanı, *Kırgızdar I*. Bişkek, 191-200.
- İnan, A. (1998). Türk düğünlerinde exogamie izleri. *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1996). *Türk millî kültürü*. Boğaziçi Yayınları.
- Karatay, O. (2006). *Bey ile büyücü / Avrasya'da tanrı, hükümdar, devlet ve iktisat*, İstanbul.
- Kaymaz, Z. (1991). Eski Anadolu Türkçesinde sayı adları ve kullanılışları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 9-17.
- Keleş, B. (2017). Kırgızlarda nişan ve düğün geleneği (toy). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116(229), 159-170.
- Kuzubaş, M. (2007). İlkellere ait anlatılarda rüya motifi. *Turkish Studies*.
- Li, Y. S. (1997). On the origin of baqa “frog, toad; tortoise”, *Central Asiatic Journal*, 41(2), 250-269.
- Malov, S. Y. (1959). *Moğolistan ve Kırgızistan'da Eski Türk Yazıtları*. Moskova-Leningrad.
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.
- Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. TDK.
- Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi II*. Türk Tarih Kurumu.
- Polat, K. (2008). *Beşikten mezara Kırgız Türklerinde gelenek ve inanışlar*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Radloff, V. (1889). *Opit slovaryu Tyurkskih nareçiy versuch eines wörterbuches der Türk-Dialecte*. Dritte Lieferung.
- Ramstedt, G. J. (1913). Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Jurnal de Sociéte Finno-Ougrienne*, XXX, 1-9.
- Sertkaya, O. F. (2001). Suuci<Sugeci / (Bel) Yazıtı ne zaman yazıldı? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 48(2000), ss. 306-312.
- Sertkaya, O. F. (2012), Kelime dağarcığımızdan (18): Erzurumlu Emrah ile Yunus Emre'nin isimlerinin kökeni nedir? Veya Süryani kökenli Mar “öğretmen, üstad” kelimesi Göktürkçede geçer mi? *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 726, 442-446.
- Şeşen, R. (1975). *İbn-i Fazlan seyahatnamesi*. Bedir.
- Şirin User, H. (2008). Kan ağla- ve baş bağla- deyimlerinin Bilge Kağan ve Suci Yazıtları temelinde açıklaması. *Türkbilim*, 16, 137-145.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II, Maytrısimit*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1977). Eski Türkçe Buyla ve Baga sanları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*.
- Useev, N. (2010). Sahiplerinin boyu belirtilen Köktürk harfli yazıtlar. *Turkish Studies*, 5(4), 1516-1521.
- Ünal, A. (2021). Kırgız toplumunda geçmişten günümüze kalın (başlık parası) geleneği. *Millî Folklor*, 17(131), 47-61.
- Xin, L. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı'nın Çincesi ve Karı Çor Tigin'in şeceresi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 62-78.
- Yıldırım, A. (2020). Yenisey Yazıtlarında akrabalık adları. *Journal of History School*, 46, 1763-1783.
- Yıldırım, H. (1996). *Kırgızistan'ın sosyo-kültürel yapısı (XX. yüzyıl)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Kısaltmalar

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

STT: Standart / Ölçünlü Türkiye Türkçesi

Sü: Suci Yazıtı





Foto 05: Kırgız bir savaşçıyı betimleyen heykelin görüntüsü (İznik, Bursa; Foto: C. Alyılmaz)

V. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DÖNEMİ ŞAIRLERİNDEN APRİN ÇOR TİĞİN'İN “AMRAK” BAŞLIKLİ ŞİİRİ ÜZERİNE*

Yüksek Lisans Öğrencisi Simge BİLBEY

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID No: <https://orcid.org/0009-0006-1780-4138>

Eski Türkçe Dönemi, kendi içerisinde (Kök)türk¹ ve Uygur Dönemi olarak iki ana kola ayrılır. (Kök)türk Devleti'nden bugüne ulaşan ve genel olarak taş kazınan eserler diğer dönemlere kıyasla sayıca az olmakla birlikte hacimce küçüktür ve manzum değil, mensur eserlerdir. Uygur Devleti Dönemi'ne gelindiğinde ise taş kazıma ve yazıt dikme geleneği devam etse de büyük bir kültür dilini oluşturan Uygurlar, sosyal ve kültürel hayattaki gelişmelere bağlı olarak bu geleneği sonlandırmışlar ve kâğıdın kullanımının yaygınlaşmasından sonra duygu ve düşüncelerini kâğıda dökmüşler; alacak verecek hesaplarını kâğıt üzerinde belgelemişler ve ağaçtan kalıplar elde ederek kâğıda baskılar yapmışlardır (Alyılmaz, 2015, s. 182). Meydana getirilen bu eserlerin icra alanları farklılaşmış ve bu farklılaşmanın getirdiği etkenlerle edebî yönden de eksiklikler yavaş yavaş doldurulmaya başlanmıştır.

(Kök)türk Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi her ne kadar ayrı dönemler olarak ele alınsa da aslında birbirlerinin devamıdır. Sadece Eski Uygur Türkçesi, (Kök)türk Türkçesine göre daha gelişmiş bir dil olarak kabul edilir (Gürbüz, 2023, s. 84). Aradan geçen zaman, değişen coğrafi konum ve kabul edilen farklı dinlerin etkisi; tabii olarak dilin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

(Kök)türk ve Uygur Türkçesi arasındaki asli farklar, genel olarak mekân ve zaman faktörüyle ilgili olmakla birlikte ait oldukları kültür çevreleri ile çeşitli Türk boylarının ağız değişikliğinin ortaya çıkardığı ses ve biçim farklılıklarıyla ve söz dağarcığı ile ilgilidir (Gürbüz, 2023, s. 97). Zaten Eski Uygur Türkçesi; Uygurların yaşamları doğrultusunda şekillenmiş, dinlerinin tesiriyle tercümeyle dayalı bir dil dönemi olmuştur (Besli, 2021, s. 88; Zengin ve Yaman, 2018, s. 179). Uygurlar, bu dönem içerisinde Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık, Müslümanlık gibi birçok dini kabul etmiş ve o dinin etkisinde eserlerini meydana getirmişlerdir.

Uygurlar, (Kök)türk Devleti içinde Dokuz Oğuz adıyla yaşamış, kimi zaman isyan etmiş kimi zaman itaat etmiş ve yazıtlarda da adları *toğuz oğuz begleri kentü bodunum erti tengri yer bulğakın için ödinge küni tegdük için yağı boltı bir yılğa tört yolu süngüşdümüz* (BK D 29-30; Alyılmaz, 2005, s. 130; Ergin, 2011, s. 46; Tekin, 2020, s. 60) şeklinde geçen bir Türk topluluğudur. (Kök)türk hükümdarı Bilge Kağan'ın ölümünden sonra iyice zayıflamaya ve taht kavgaları yaşamaya başlayan devlete karşı Uygurlar da boş durmamış, büyük isyanlar çıkarmışlardır. 742 yılında (Kök)türk kağanı Kutlug'u öldürerek işin başına geçmişlerdir. En büyük darbeyi de 744 yılında onları tarih sahnesinden silcek şekilde vurmuşlardır:

...en son darbe Kök Türkler gibi “Aşına” soyundan gelen bir hükümdara sahip olan Basmıllar tarafından vurulur. Basmıl Kağanı Ozmış Kağan'ın başını keserek Çin sarayına yollar. O zamana kadar Uygurların hâkimiyetinde olan Basmıllar bu başarılarından dolayı bağımsızlıklarını ilan ederler ve hükümdarları Ötüken'de kağan olarak başa geçer. Fakat

* Bu makale / yazı Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı kapsamında alınan Seminer Dersi dönem sonu çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Yazıtlarda hep *Türk bodun* (Türk milleti) olarak geçer. Sadece bir yerde geçen (KT D 3) *Kök Türk* ibaresinden dolayı bu milletin adı hep Kök Türk olarak süregelmiştir. Detaylı bilgi için bk. (Alyılmaz, 2007).

Çalışmamın fikir hocası olan ve çalışma süresince yardımlarını esirgemeyen Hocam, Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a teşekkürü bir borç bilirim.

Uygurlar bu kağanı tanımazlar ve Uygur yabgusu Karlukların yardımıyla da Basmıl kağanını yener ve kendisini öldürür. Böylece Ötüken bölgesinde yeni bir kağanlık kurulmuş olur (Emet, 2002, s. 234).

Basmıl ve Karlukları da yenerek başa geçen Kutlug Bilge Köl Kağan ve oğlu Moyun Çor'un doğru politikaları sayesinde doğuda Szuwei'e, batıda Altın Dağları'na, güneyde Gobi Çölü'ne kadar olan coğrafya kontrol altına alınmıştır (Alyılmaz, 2015, s. 20). Bu kadar geniş bir coğrafyaya hâkim olan Uygurlar, Çin'i de etkisi altına almış, onları vergiye bağlayıp iç işlerine dahi karışmaya başlamışlardır.

745 yılından 840 yılına kadar geçen yaklaşık bir asırlık dönem içerisinde on üç kağan değiştiren Uygurlar; çıkan taht kavgaları, Çin entrikaları ve kıtlık yüzünden 840 yılında Kırgızlar tarafından 100.000 kişilik atlı orduyla kılıçtan geçirilmiştir. Bu katliamdan kaçan Uygurlar ise dört bir tarafa dağılarak tutunmaya çalışmışlardır (Ercilasun, 2017, s. 220-222).

VII. yüzyılda Moğolistan'da ve IX. yüzyılda Doğu Türkistan'da devlet kuran Uygurlar, şehirli medeniyetin ilk temsilcileridir. XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Doğu Türkistan'da eski Uygur şehirlerine yapılan çalışmalar sonucunda bu medeniyetin önemi hakkında bilgi sahibi olunmuştur (Banguoğlu, 1958, s. 88).

• Manihaizm ve Uygurlar tarafından kabulü:

Uygurların üçüncü kağanı olan Böğü Kağan vasıtasıyla 762 yılında kabul ettikleri Manihaizm, MS III. yüzyılda Babil'de dine de adını veren Mani tarafından kurulmuştur:

MS III. yüzyılda Babil'de Mani (216-276) tarafından kurulan Manihaizm, İran dinlerine has düalistik yapısının ve agnostik niteliğinin yanı sıra Hristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlük dinlerinin prensiplerinin bir sentezi olarak dinler tarihindeki önemli ve sıra dışı yerini almıştır. İyi ve kötü, ışık ve karanlık, dünya ve ışık ülkesi gibi karşıt unsurları temel prensip olarak ele alan Manihaizm'de Işık âleminin hâkimi Yüce Işık Tanrısı; karanlık âleminin hâkimi ise ondan daha aşağı seviyede konumlanan Karanlık Tanrısı'dır ve ikisi devamlı mücadele hâlinindedir. Karanlık Tanrısı tarafından yaratılan insan maddi bedeni yüzünden menfi kabul edilir ve kurtuluş için maddi dünya ve bedeninin istek ve arzularından uzak durması gerekir (Zeren, 2017, s. 139).

Büyük bir düalizm örneği olan Manihaizm'deki bu ikilikler, Orhun Yazıtları'ndaki *üze kök tengri aşra yağız yer kılintuğda* (KT D 1; Alyılmaz, 2005, s. 43; Ergin, 2011, s. 8; Tekin, 2020, s. 24) ifadesinde olduğu gibi birbirinin tamamlayıcısı ve bir bütün olan evren anlayışı gibi değil, birbirine düşman iki prensipten meydana gelir (Karakaş, 2010, s. 100-101).

(Kök)türkler, özellikle güneyde bulunan hâkim dinlere karşı kendilerini korumuş, toplumun savaşçı ruhunu yok edeceği düşüncesi ile herhangi bir başka dini kabul etmemişlerdir (Güngör, 1988, s. 150). Uygur Devleti'nin ikinci hükümdarı Moyun Çor Dönemi'ne kadar Kök Tengri / Gök Tanrı / Tengricilik dini devam etmiştir. Ancak Böğü Kağan tahta geçip Çin'deki isyanı bastırdıktan sonra atalarının uygulamış olduğu politikayı terk ederek dinini değiştirmiş ve Manihaizm'i kabul etmiştir.

694 yılında Çin'de yayılmaya başlayan Manihaizm, 732 yılında yayımlanan fermanla resmîyet kazanmıştır (Tokyürek, 2019, s. 6). Resmî bir din potansiyeline Çin'deyken henüz sahip olamayan Manihaizm, Uygurlar zamanında devletin bütünü tarafından kabul edilmiş resmî bir din olarak kendine dinler tarihi arasında yer bulmuştur. Uygurların bozkır inanışlarını, âdetlerini bırakıp medeni olma arzusu taşıyan Böğü Kağan, Çin'deyken oradaki ruhani havaya hayran kalmasıyla birlikte Çin seferinden dönerken yanında getirdiği Mani rahipleriyle yaptığı iki günlük münakaşada, rahiplerin anlattıklarından etkilenmiş ve medeni olma yolunda Manihaizm'in büyük etkisi olacağını düşünerek bu dini kabul etmiştir.



Uygur Devleti tarafından Manihaizm'in resmî din olarak kabul edilmesi üzerine bu dinin koruyuculuğunu ve yayılmasını, Uygurlar üstlenmiştir (Tokyürek, 2019, s. 6). Böğü Kağan Dönemi'nde kabul edilmesinden sonra Kutlug Bilge Kağan zamanında Uygur sarayında Manihaizm'in yayılışı kuvvetlenmiş; Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan zamanında ise en yüksek ve en yaygın devirlerini yaşamıştır (Ögel, 1955, s. 366-367). Uygur Devleti'nin 840 yılında yıkılması üzerine Çin, Manihaizm taraftarlarına zulmetmiştir. Artık kendine çok fazla yer bulamayan Manihaizm de yerini yavaş yavaş Budizm'e bırakmaya başlamıştır. Budizm'e geçiş Uygurlar tarafından çok zor olmamıştır. Çünkü zaten kabul edilmiş olan Manihaizm, saf bir Manihaizm değildir. Güngör (1988), Uygurlar tarafından kabul edilmiş olan Manihaizm'in Budizmo-Manihaizm olarak adlandırılmasının doğru olabileceğini söylemiştir (s. 152). Çünkü Manihaizm, kendine geniş bir yayılma sahası bulabilmek için Budizm'den çok fazla etkilenmiş dinî terminolojiyi oluştururken dahi Budizm'den yararlanmıştır.

Dinin savaşmayı, insan öldürmeyi reddeden emirleri; tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren kendilerini savaşarak var eden Türkler için talihsiz bir kabul olsa da sonraki devirlerden anlaşılacağı üzere sadece kendi dönemlerinde savaşçı ruhlarını törpülemiş ama sonuçta kanlarında dolaşan bu savaş isteğini yitirmelerine sebep olamamıştır. İşte bu Manihaizm her ne kadar Uygurların savaşçılık ruhlarını köreltmiş olsa da birçok yönden de katkı sağlamıştır: İlim, sanat, edebiyat alanında oldukça büyük ilerlemeler kateden Uygurlar, önemli bir kültürel birikime sahip olmuşlardır.

• Manihaist Uygur kültür ve edebiyatı:

Böğü Kağan Dönemi'ne kadar Kök Tengri dinine inanan Türkler, dillerini de (Kök)türk alfabesi ile oluşturmuşlardır. Kök Tengri inancıyla oluşturulan bu eserlerde Tanrıdan alınan kutla savaştıklarından bahsederlerken adlarına mezar taşı diktirdikleri kağanı da yâd ederler. Bu sebeple yazıtlardaki hâkim duygu savaşçılık ve ölümdür. Fakat Manihaizm'in etkisiyle savaşa karşı artık mesafeli olan Uygurlar, başka duyguları da eserlerine sokmaya başlamışlar; ilk aşk şiirini dahi bu dinin etkisi altında meydana getirmişlerdir.

Uygurların Manihaizm'i kabulüyle birlikte Türk kültüründe ilk kez dinî bir literatür oluşturulmaya başlanmıştır. Bu sebeple ilk kez bir ibadethane dini öğretmek, yaymak, cemaate yazı ve resimle din kurallarını anlatmak üzere sanatsal bir rol üstlenmiştir (Zeren, 2015, s. 156). Manihaizm'de kağanların kendilerini dinin koruyucusu ve yayıcısı olarak görmelerinden dolayı bunu en rahat şekilde gerçekleştirebilecekleri alan olan yazıyı kullanma istekleri ve dinin yerleşik hayata elverişli bir ortam sağlamasıyla yazma imkânları çoğalmıştır. Çoğalan imkânları ve istekleri onların bugüne büyük bir edebî miras bırakmalarına yol açmıştır.

Yabancı oldukları bir dini kabul eden Uygurlar, dini iyice öğrenmek ve öğretmek amacıyla başka dillerden kendi dillerine çeviriler yapmışlardır. Millî bir din olma özelliğine sahip olmayan Manihaizm ve bunun yanında Budizm, Hristiyanlık ve Müslümanlık için yapılan bu çevirilerle dinlerini öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Uygur Edebiyatı da tercümeyle dayalı bir edebiyat hâline gelmiştir. Çeviriler sayesinde öğrenilen dinden hareketle de özgün eserler yaratılmaya başlanmıştır.

Manihaist Uygur Edebiyatı'na ait eserler, diğer dinî muhitlerde yazılan eserlere göre hacim olarak daha küçük olmasına rağmen Tekin (1963), bu eserlerin daha büyük bir özentiyle yazıldığını ve anlatış tarzı bakımından daha canlı ve renkli olduğunu söylemektedir (s. 4).

Manihaist edebî çevresinde yaratılmış olan eserler diğer dinî çevrelere göre daha az yer kaplar. Tövbe duaları, vaazlar, masal ve fabllar, fâl kitapları gibi hacimce küçük olan eserler dışında şu ana kadar ortaya çıkarılan malzemeler içerisinde 8 adet manzum parça, şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerin 7'si Reşit Rahmeti Arat tarafından *Eski Türk Şiiri* adında eserinde, diğeri ise Peter Zieme tarafından *Ein manichäisch-türkisches Gedicht* adlı makalesinde işlenmiştir.



Sayılarının az olmasına rağmen tercüme veya telif yoluyla ortaya konulmuş Eski Uygurca manzum eserler, Uygurların VIII. ve XIV. yüzyıllar arasındaki dönemin en önemli edebî mirasını temsil ederler. Bunların büyük bir çoğunluğu, Batı Uygur Kağanlığı (IX.-XIII. yüzyıl) ve Moğol yönetimi (XIII.-XIV. yüzyıl) süresince eski Dunhuang ve Turfan'da yaratılmışlardır (Yakup, 2006, s. 130).

Hemen her ulusun kültüründe ya en eski yazılı kaynaklarla ya da dilden dile yayılarak bugüne aktardıkları şiir örnekleri bulunmaktadır. Şiir, insanın sevgisini, acılarını, özlem ve hayat tecrübelerini dile getirdiği bir sanat ürünüdür (Aksan, 2005, s. 15). Böylesine duygu yüklü bir sanat ürünü olan şiir, Türk Edebiyatı için de önemli bir yer teşkil eder. Tekin (1965); Türkler farklı kültür unsurlarını yabancıardan almış olmalarına rağmen şiir sanatının malzemelerini kendilerinin yaratmış olduğu düşüncesindedir (1965, s. 39). Sözlü kültür / sözlü edebiyat döneminden itibaren duygularını belli bir sistem içinde aktaran Türkler, bu nedenle de millî bir şiirsel üsluba sahip olmuşlardır. Bu üslubun ilk olarak görüldüğü şiir örnekleri ile Manihaist Uygur Edebiyatı'nda karşılaşılmaktadır.

Çalışmanın konusu olan Amrak şiiri, Manihaist muhitte yaratılan ve Türk şiirinin ilk örneklerinden olan bir aşk şiiridir ve yazının devamında bu şiir üzerinde durulacaktır.

• İlk aşk şiiri “Amrak”:

Kendisi hakkında çok bir bilgi sahibi olunamayan Aprin Çor Tigin², Mani kültür muhiti içerisinde alınan aynı zamanda şimdiye kadar adı bilinmiş olan en eski Türk şairidir ve iki adet şiiri günümüze kadar gelmiştir (Arat, 1991, s. XX). Bu iki şiir, I. Turfan kazılarında Murttuk'ta bulunmuş ve T. M. 419 işaretiyle nitelendirilmiştir. 24 x 15,5 cm büyüklüğündeki bir kâğıt üzerine Uygur harfleri ile yazılmıştır. İlk olarak Albert August von Le Coq³ tarafından transkripsiyon ve tercüme ile yayımlanmışlardır. Türkiye'de ise ilk defa Reşit Rahmeti Arat⁴ tarafından işlenmiştir (Sertkaya, 1986, s. 60-61).

Şiir, *Eski Türk Şiiri* kitabında “Şiir (Aprinçur Tigin)” olarak başlıklandırılmıştır (Arat, 1991, s. 18). Şiirin baş kısmı kurt yeniklerinden dolayı eksik olduğundan adlandırılma konusunda çekinceler olmuştur. Fakat şiirin içeriğinden yola çıkılarak üçlüklerin başında yazan “Adınçığ amrak... / amrak öz-kiem...” mısralarından dolayı şiir Amrak olarak isimlendirilmiş ve bu şekilde tanınmıştır.

Eski Türk şiirleri içerisinde yer alan manzum metinlerin takşut, küg, baş / başık, şlok gibi adlandırmaları mevcuttur. Baş / başık ilahiler için kullanılırken, şlok ise Budist şiirleri ifade etmede kullanılmıştır. Takşut ve küg ise genelde birlikte kullanılmışlar ve şiir, nazım, beyit gibi anlamları üstlenmişlerdir Aprin Çor Tigin'in her iki şiiri de küg olarak nitelendirilmiştir. Fakat şiirlerin bulunduğu kâğıdın başında her ne kadar kurt yeniklerinden dolayı okunamasa da [...başlantı] aprinçur [tigin t]aşutları bitiuda; sonunda ise [t]ükeki [a]prinçur tigin kügi şeklinde yazım mevcuttur (Arat, 1991, s. XIII-XIX).

Eski Türk Şiiri adlı eserde Uygur Türkçesi Dönemi'nde Manihaist, Budist ve İslami etki altında meydana getirilen şiirler yer almaktadır. Amrak şiiri ise bu kitapta Mani muhiti altında yazılmış eserler altında alınmış ve 4 numaralı şiir olarak 20-21 arasında bulunmaktadır:

² Makalede Aprin Çor Tigin şeklinde yazılan isim, Reşit Rahmeti Arat tarafından Aprinçur Tigin ya da Adrinçur Tigin bk. (1991), Osman Fikri Sertkaya tarafından Afrinçor Tigin ya da Aprinçor Tigin olarak okunmuştur bk. (1986).

³ bk. (Le Coq, 1919).

⁴ bk. (Arat, 1960).



A...	A...
Adınçığı amrak...	Emsalsiz sevgili...
Amrak öz-kiem...	Sevgili canım...
Ƙasınçığımmın ö[yü] Ƙadğurar men	Yavuklumu düşünüp hasret çekiyorum;
ƘadğurduƘ-[ça] Ƙaşı Ƙörtlem	Hasret çektikçe Ƙaşı güzelim,
Ƙavışığısayur men.	Kavuşmak istiyorum.
Öz amrakımın öyür men	Öz sevgilimi düşünüyorum;
Öyü evirür men ödü ... / çün	Düşünüp düşünüp ... durdukça,
Öz amrak[ımın] öpügseyür men.	Sevgilimi öpmek istiyorum!
Barayın tiser baç amrakım	Gideyim desem, güzel sevgilim,
Baru yime umaz men	Gidemiyorum da;
Bağırsağım.	Merhametlim.
Kireyin tiser Ƙiçigkiem	Gireyim desem, küçücüğüm,
Kirü yime umaz men	Giremiyorum da;
Kin yıpar yıdlığım.	Amber, misk kokulum.
Yaruğ tengriler yarlıƘaz-ın	Nurlu tanrılar buyursun;
Yavaşım birle	Yumuşak huylum ile
Yağışıpan adrılmalım.	Birleşerek bir daha ayrılmayalım.
Küçlüğ priştiler küç birz-ün	Kudretli melekler kuvvet versin;
Köz-i Ƙaram birle	Gözü karam ile
Külüşügin oluralım	Güle güle oturalım
(Arat, 1991, s. 20).	(Arat, 1991, s. 21).

Arat, bu şiiri Türk Edebiyatı'nın ilk numunesi olarak gördüğü üçlükler hâlinde gruplandırmıştır. Fakat Tekin (1965), Arat ile aynı görüşte olmamış; Uygurca manzumelerde noktalama işaretlerinin mısraları kesin olarak belirlememesinin yanında “.. ..” biçiminde yerleştirilen noktaların şiirdeki ayrımı belli ettiğini söyleyerek şiiri, Türk Edebiyatı'nın asıl nazım birimi olan dörtlükler şeklinde tanzim etmiş ve manzumelerin o devirde birkaç istisnai durum haricinde herhangi bir şekilde birliklere ayrılmadan yazıldığını belirtmiştir (s. 42-43). Aynı zamanda şiire adını veren ve eksik olup devamı okunamayan ilk mısraları almayıp şiirin bütününe sağlamak amacıyla tam olan kısımdan başlatmayı tercih etmiştir ve bu sayede Arat⁵ üçlüklerle oluşturulmuş 7 bent elde ederken Tekin, dörtlüklerle oluşturulmuş 6 bent elde etmiştir:

Ƙasınçığımmın öyü Ƙadğurar men
 ƘadğurduƘça
 Ƙaşı Ƙörtlem
 Ƙavışığısayur men
 Öz amrakımın öyür men
 Öyü evirür men ödü ... / çün
 Öz amrakımın
 Öpügseyür men
 Barayın tiser
 Baç amrakım
 Baru yime umaz men
 Bağırsağım
 Kireyin tiser
 Ƙiçigkiyem
 Kirü yime umaz men

⁵ Bu çalışmada Reşit Rahmeti Arat'ın tanzimi tercih edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. (Tekin, 1965, s. 43; 1976, s. 62).



Kin yıpar yıdlığım
Yaruk tengriler
Yarlıkazunun
Yavaşım birle
Yaşışpan adrılmalım
Küçlüg priştiler
Küç birzünün
Közi kıaram birle
Külüşüpen külüşügin oluralım (s. 62-63).

Arat ve Tekin'in tanzimlerine bakıldığında şiirin son beytinde yer alan külüşügin külüşüpen ifadelerinin seçiminde bir ayırım olduğu da görülmektedir. Arat, *külüşügin* şeklinde okuma yaparken Tekin ise *külüşügin külüşüpen* şeklinde ikileme olarak okumuştur. Sertkaya (1979), bu okumanın mümkün olmadığını, *külüşügin* olarak da okunmaması gerektiğini, bunun yerine bir önceki üçlükke paralel olarak *külüşüpen* şeklinde bir okumanın yapılması gerektiğini söylemiştir (s. 210).

Şiirde kullanılmış olan tekniklere bakıldığında ilk başta Eski Türk şiirinin ana ahenk unsuru olan *mısra başı aliterasyonu / kıta aliterasyonu / Altay aliterasyonu* gibi farklı adlandırmaları olan edebî teknik görülmektedir. Bu teknikte iki veya dört mısra bir araya gelerek aliterasyon oluşturur. Eğer baş kafiye bir vokal olursa bu ses *a / a / a / a, i / i / i / i* gibi aynen tekrarlanır. Konsonant ile başlarsa o zaman konsonanttan sonra gelen vokal de aynı şekilde tekrarlanır: *ba / ba / ba / ba, çu / çu / çu / çu* gibi. *A-e, ı-i, o-u, ö-ü* değişiklikleri çok önemli değildir (Sertkaya, 1986, s. 43; Özönder, 1991, s. 76; Yakup, 2006, s. 131; Besli, 2021, s. 93). Uygur yazı sisteminde vokalleri ayırt edici bir özellik bulunmadığından vokallerin nasıl okunacağı biraz da şahsi bir görüş teşkil eder. Aynı zamanda Uygur alfabesinde 4 sesle temsil edilen vokaller, mısra başı aliterasyon sisteminde göz için kafiye anlayışına hizmet ederler.

Arat'ın yaptığı tanzime bakıldığında üçlükler şeklinde ayrılmış olan şiirde her üçlükte yeni bir aliterasyon kullanıldığı görülmektedir. İlk üçlükte *a* aliterasyonu kullanılırken ikinci üçlükte *ka*, üçüncü üçlükte *ö*, dördüncü üçlükte *ba*, beşinci üçlükte *ki*, altıncı üçlükte *ya* ve en sonunda yedinci üçlükte ise *kö / kü* aliterasyonu kullanılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Uygur alfabesinde vokal sisteminde ayırıcı bir özellik bulunmadığından *ö-ü* kullanımı aliterasyonu bozmamaktadır.

Mecburi bir kullanım teşkil etmese de Eski Türk şiirinde kullanıldığı görülen ve *gramer aliterasyonu* şeklinde adlandırılan son kafiye de bu şiirde yararlanılmıştır: *kağğurar men / kaşışğaysayur men* arasında, *öyür men / öpügseyür men* arasında, *amrakım / bağırsakım* arasında; *özkiem / körtlem* arasında, *yıdlığım / adrılmalım / oluralım* arasında, *yavaşım birle / kıaram birle* arasında *gramer aliterasyonu / son kafiye* bulunmaktadır. Tam veya zengin kafiye olarak görülen bu kullanım, Eski Türk şiirinin vazgeçilmez bir unsuru olmamakla birlikte şiirin ahengini kuvvetlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Daha sonra mısra başı aliterasyonu o eski gücünü kaybedip, yok olmaya başlayınca o zaman artık son kafiye kalıcı olarak varlığını hissettirmeye başlamış ve Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'na kadar vazgeçilmez bir unsur olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Gramer aliterasyonu gibi mecburi bir kullanım taşımayan ve her ne kadar millî bir sistem olma özelliği taşısa da mısra başı aliterasyonundan daha geride bir kullanım tercihi dâhilinde olan *hece*⁶, bu şiirde dağınık ve sistemsiz bir şekilde de olsa kendisini göstermektedir. En az kullanım olarak *bağırsakım* mısrasında 4'lü, en fazla *kaşınçığımın ö[yü] kağğurar men* mısrasında 11'li hece

⁶ Detaylı bilgi için bk. (Melikov, 1991, s. 149-153)



kullanılırken şiirin geneline hâkim olan hece sayısı ise 5’li ve 8’lidir. Fakat Tekin’in yapmış olduğu tanzim göz önüne alınırsa o zaman hece sayısının daha düzenli kullanıldığı görülür.

Eski Türk şiirinin yapı taşlarından biri olan koşutluklar, çok sık olarak benzer bir düşünce çok benzer kelimelerle tekrarlanmış veya ilk satırdaki düşünce ikinci satırda bir antitezle ifade edilerek verilmiştir (Yakup, 2006, s. 132). Bunun en güzel örneklerinden biri, bu makalenin konusu olan Amrak şiirinin de yazarı olan Aprin Çor Tigin tarafından Mani’ye övgü olarak yazılmış şiirdir:

[bizing tengrimiz ed]güsi redni tiyür
[bizing tengrimiz ed]güsi redni tiyür
[redni]de yig mening edgü [tengr]im alpım bekrekim
rednide yig mening tengrim alpım bekrekim

bilegüsüz yiti vaj[ır ti]yür
bilegüsüz yiti vajı[r tiyür]
vajırda ötvi biligligim tüzünüm yaruğum
vajırda ötvi biligligim bilgem yangam

kün tengri yaruğın teg köküzlügüm bilgem
kün tengri yaruğın teg köküzlügüm bilgem
körtle tüzün tengrim külügüm küzünçüm
körtle tüzün tengrim burğanım bulunçuzum

(Arat, 1991, s. 16).

Mani’ye olan bağlılığı en iyi şekilde ifade edebilmek amacıyla seslenme tümleçlerinden yararlanarak şiirini kuran Aprin Çor Tigin, seslenmek tümleçlerini kullanarak oluşturduğu koşutluklar sayesinde de Eski Türk şiirinin karakteristik özellikleriyle karşılaşmaktadır. Şiirde de görüldüğü gibi birinci dizedeki ifadeler ikinci dizede de aynı şekilde devam etmiş; üçüncü ve dördüncü dizelerde ise çok ufak değişikliklerle bu koşutluk sağlanmıştır.

Koşutluklar, aynı şekilde Amrak şiirinde de kendine yer bulmuştur. Hem zıtlıkların kullanılması hem de bir üst mısradaki düşünceyi destekleyecek şekilde ifadelerin kullanılması şiirin yapısını zenginleştirmektedir. *barayın tiser* “gitsem” / *baru yime umaz men* “gidemiyorum da” / *kireyin tiser* “gireyim” / *kirü yime umaz men* “giremiyorum da” mısralarındaki koşutluk zıtlıklarla sağlanmıştır. Bir üst mısrasında verilen ifadeye karşılık olarak bir alt mısra da antitez kullanılarak koşut ifadeler oluşturulmuştur. *Yaruğ tengriler yarlıqazın* “nurlu tanrılar buyursun” / *adrılmalım* “ayrılmayalım” ve *küçlüg priştiler küç birzün* “güçlü melekler güç versin” / *oluralım* “oturalım” mısralarındaki koşutluk ise bir üst mısrasında verilen ifadenin gerçekleşmesi durumunda bir alt mısranın olması isteği şeklinde kullanılmıştır. “Eğer nurlu tanrılar buyurursa biz ayrılmayız.” ve “Eğer güçlü melekler güç verirse biz otururuz.” anlamlarına gelecek şekilde kullanılan bir koşutluktan söz edilebilir.

Eski Türk şiirinin en önemli özellikleri arasında yer alan bu koşutluklar aslında Uygar Türkçesi Dönemi’nden daha önce, Orhun Yazıtları’nda kendini göstermektedir. Yazıtlarda *körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg* (KT K 10; Alyılmaz, 2005, s. 55; Ergin, 2011, s. 26; Tekin, 2020, s. 38) ya da *başlıgıg yüküntürmüş tizligig sökürmüş* (KT D 2; Alyılmaz, 2005, s. 43; Ergin, 2011, s. 8; Tekin, 2020, s. 24) ifadelerinde ve daha birçok örnekte olduğu gibi antitezlerle kurulmuş olan bu koşutluklar Eski Türkçenin mensur eserlerinde de kullanılmıştır. Kaldı ki Orhun Yazıtları’nın manzum olarak neşredildiğini söyleyen araştırmacılar da vardır: Stebleva, 1965 ve 1976 yılında yazdığı her iki eserinde de eski Türk yazıtlarının büyük bir bölümünün şiir olarak yazıldığını ve önemli bir kısmının bestelenmek üzere meydana getirildiğini belirterek, bu metinleri üçlükler, dörtlükler bazen de sekizlikler hâlinde yazıp cümleler arasındaki koşutluklara, ses benzerliklerine dayanan ahenk unsurlarını ve secili yapıları göstermektedir (1965, s. 85-94; 1976, s. 189-197; akt. Alyılmaz, 2021, s. 69; Tekin, 1986, s. 4-5).



Eski Türk şiirinin ilk örneklerinin verildiği muhit olarak Manihaist Dönem'in gösterilmesi, sadece neşredildiği alanda şiirsel özelliklere uygun, açıkça yazılmış hâlde olmasından kaynaklanır. Fakat araştırmacıların yazıtlar üzerinde yaptığı çalışmalardan anlaşılıyor ki bu eserler manzum-mensur olarak karışık biçimde meydana getirilmişlerdir. Bu da yazıtların eski Türk şiirinin ilk örnekleri arasında gösterilebilmesine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda bu yazıtların sadece manzum-mensur karışık eserler olduğuyla kalmamışlar yazıtlardaki diğer ahenk unsurlarını da araştırmacılar göstermişlerdir.

Eski Türk dilcilerinden René Giraud, kitabının *Ritmik İnceleme* bölümünde yazıtların metninin ritimli, ölçülü, duraklı, uyaklı mensur şiir tarzında olduğunu; olayların gelişimine göre manzum ve mensur olarak karışık yazıldığını ve bunlar yazılırken de deyimlerden, vecizelerden, dilin sanatlı kullanımlarından yararlandığını belirtmiştir (1961, s. 123-136; akt. Alyılmaz, 2021, s. 69).

Orhun Yazıtları'nda da çok ciddi şekilde söz sanatlarının, atasözlerinin, vecizelerin, ikilemelerin, koşutlukların kullanılmış olması, bu sanatlı ifadelerden yararlanarak halka hem bilgi verme hem de onları birlik ve beraberlik hâlinde olmaya yönlendirme amacı taşımaktadır (Alyılmaz, 2004, s. 1-24; 2021, s. 67).

Orhun Yazıtları'ndan itibaren kullanılmaya başlanan edebî sanatlar, Uygur Türkçesi Dönemi'ne geldiğinde çok büyük ilerlemeler ve yenilikler katılarak kullanılmıştır. Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan'ın kardeşinin ölümü üzerine söylediği sanatlı söyleyişler, Uygur Dönemi eserlerinde hem Mani, Buda için hem de sevgili için övgüler sıralamak için kullanılmıştır.

Manihaist şiirde seslenme unsurlarına yer verildiği de görülmektedir. Hitap edilen kişiye olan inancı, bağlılığı ve sahiplenmeyi göstermek amacıyla kullanılan seslenme sözcükleri, I. tekil veya I. çoğul kişi iyelik eklerini alarak (Tüngüç, 2023, s. 238) oluşturulur ve bu şiirde de görülmektedir. *Amrak öz-kiem, kaşı körtlem, amrakım, kasınçığım⁷, bağırsakım, kişigkiem, kin yıpar yıldığım* ifadelerinde görülen I. tekil şahıs iyelik eklerinin geldiği kelimeler, şairin sevgiliye seslendiği, seslenirken de sevgilisini ne olarak gördüğüne dair açıklamalar veren kelimelerdir. Seslenme sözcükleri şeklinde kullanılan bu ifadeler aynı zamanda sevgiliyi benzetmek için tercih edilen unsurlardır. Sonraki dönemlerde kalıplaşmış ifadeler olarak sıklıkla karşılaşılan sevgiliyi benzetmek için kullanılan unsurlar, ilk aşk şiirinde dahi görülmektedir.

Sevgili bir çiçektir: *kin yıpar yıldığım* “amber, misk kokulum”. Zamanın her evresinde nadir bulunan ve çok değerli olan misk kokusuyla çiçeğe has olan özellikler sevgiliyle nitelendirilmiştir. Klasik Türk Edebiyatı şairlerinden Muhibbî'de de görülen bu amber, misk kokulu sevgili kullanımı köklerini Eski Türk şiirine borçludur. “Abirüm anberüm varum habibüm mah-ı tabanum / Enisüm mahremüm varum güzeller içre sultanum” (Ak, 1977, s. 11).

Sevgilinin kaşı güzeldir: *kaşı körtlem* “kaşı güzelim”. Sevgilinin gözü güzeldir: *közi karam* “kara gözlüm”. Şiirde sevgili yerine sevgilinin bir kısmından bahsedilmiş ve ad aktarması yoluyla sevgilinin bütünü kastedilmiştir (Besli, 2019, s. 276). Sevgiliye karşı bir özlem duyan âşığın sevgilisine seslenirken kullandığı hayaller Eski Türk şiirinde de sonraki dönemlerde de sıklıkla kullanılan ifadeler olarak kendine daha bu dönemde yer bulmuştur.

Budist edebî muhitinde yazılmış olan *Maymunlar Beyi Hikâyesi*'nde de sevgilinin hayali kurulmuş, sevgili nitelendirilirken birçok sıfattan yararlanılmış, benzetmelere başvurulmuştur:

yime ertmiş ödün şakimuni burhan bodistv yolında yorıyur erken patmavati athğ kız erti
körki mengizi ay tengri tilgeninte sevgilirek közi kapağı tüp tüz kaşı kirpiki kök arjavrt
önglög king yitiz alını kovuşamış teg körtle burunu yörüng yinçü tizmiş teg tanglançığ
yörüng tişleri yipün linhua öngi teg üstün altın irinleri kırmuzta tengrining vçri teg yinçke

⁷ Bu kelime ile ilgili daha detaylı olarak bk. (Tolkun, 2017).



bili king yitiz kögüzinte iki emigi artuğrak yaraşıp turur erdi: *yine eski zamanlarda Şakyamuni Nuddha, Bodhisattva yolunda yürürken, Padmavati adlı kız idi. (Onun) görünüşü (şöyleydi): Yüzü Ay Tanrı kursundan (Dolunay'dan) daha sevimli / güzel; gözü(nün) kapağı: dümdüz; kirpiği: mavi lacivert renkli; geniş yüksek alnı: düzenlenmiş gibi / dümdüz(idi) (onun) güzel burnu; bembeyaz inci dizilmiş gibi hayret verici dişleri; kırmızı lotus çiçeğini andıran üst ve alt dudakları; Hormuzda Tanrı'nın "vıra" şimşegi gibi incecik beli; yüksek göğsünde iki memesi (ona) fevkalade (bir şekilde) yakışıyordu (Müller & Gabain, 1946, s. 18-21).*

Alyılmaz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* adlı kitabında bu eserden bahsederek yukarıdaki düşüncelere ek olarak şöyle bir yorumda bulunmuştur:

Bu metinde yer alan kız / güzel tasviri Eski Türk Edebiyatı metinleri içinde yer alan güzel tasvirinin de kaynağını oluşturmaktadır. Eski Türk Edebiyatı Dönemi araştırmacılarının genelde Arap Edebiyatı'nda veya Fars Edebiyatı'nda kaynağını aradıkları ve gösterdikleri güzelin özellikleri için Eski Türkçe Dönemi'ne ait eserlere (özellikle Uygur Türkçesi Dönemi eserlerine) müracaat etmeleri yerinde olacaktır. Nitekim Orhun Yazıtları başta olmak üzere Eski Türkçe Dönemi'ne ait eserlerde edebî sanatların muhteşem örnekleriyle karşılaşmaktadır (s. 606).

Eski Türk şiiri dönemi içerisinde ilk aşk şiirinde kullanılan bu mazmunlar, manzum eserler yanında mensur eserlerde de kullanılmıştır. Uygur Edebiyatı'nda daha çok birbirinin içine geçmiş şekilde bulunan Budizm ve Manihaizm, ortak bir terminolojiye de sahip olmuşlardır. Manihaist Edebiyat'ta kullanılmış olan sevgili mazmunları, Budist Edebiyat'ta da aynı şekilde kullanmışlardır.

Eski Türk şiiri dönemine çok daha yakın bir dönemde yazılan *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* de sevgilinin hayaliyle yazılmış şiirler, sevgili için kullanılan mazmunlar görülmektedir:

Yelwin anıng közi	<i>Büyüleyici onun gözü</i>
Yelgin anıng özi	<i>Kendisi (gönlümün) konuğu</i>
Tolun ayın yüzü	<i>Dolunay gibi yüzü</i>
Yardı mening yürek (Tekin, 2023, s. 100)	<i>Yüreğimden beni yaraladı (Tekin, 2023, s. 101)</i>
Bulnar mini öles köz	<i>Baygın gözler beni avlar</i>
Kara mengiz kızıl yüz	<i>Kızıl yüz kara benler</i>
Andın tamar tükül tuz	<i>Damlar ondan tüm güzellikler</i>
Bulnap yana ol kaçır (Tekin, 2023, s. 94)	<i>Beni tutsak edip o kaçır (Tekin, 2023, s. 95)</i>

Aslında sadece bu iki dinin (Manihaizm ve Budizm) eserlerinde aynı mazmunları kullanmamışlar; Hristiyan ve Müslüman muhitte yazılan eserlerde de aynı mazmunlar kullanılmaya devam edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Eski Türk şiirinin herhangi bir muhitinde kullanılan mazmunlar Türk Edebiyatı'nın temel mazmunlarını oluşturmaktadırlar.

Manihaizm'in etkisi altına giren bir edebî sahada yazılmış olan bu şiirde, dinî terminolojiye ait kelimeler de görülmektedir: Şairin, *yaruk tengriler* diyerek bahsettiği, aydınlıklar ülkesinin *Yüce Işık Tanrısı / Ezrua*'dır. Şiirde şairin yardım istediği, sevgilisiyle birlikte ayrılmadan yaşamayı dilediği ilahi bir unsur olarak kullanılmaktadır. İslami inanç altında meydana getirilen eserlerde "Ya Rab!" diye yakarıшта bulunulmasının bir diğer örneği işte bu şiirde gördüğümüz *yaruk tengriler* kullanımınıdır. Yakarıшта bulunmadan önce adının anıldığı, duasını bu şekilde ettiği görülür.

Bir diğer ilahi unsur ise *priştedir*. O dönem böyle bir inanış olmadığı için kullanılan Türkçede de bu sözcüğün karşılığı yoktur. Bu yüzden kelime, Soğcdadan alınmış ve *melek* anlamında kullanılmıştır. (Usta, 2022, s. 22). Melekler, Manihaizm'de inanılması gereken cennet varlıklarıdır ve yeryüzünde insanları korumak için Işık Tanrısı tarafından görevlendirilmişlerdir (Zeren, 2015, s. 68). İnsanları korumak için görevlendirilen bu melekler, yeryüzündeki inananlar tarafından dua istenilen ilahi yaratıklardır. Şiirde de şair, meleklerden güç isteyerek sevgilisiyle hep mutlu yaşamayı dilemiştir. Şairin yaşamak gibi büyük bir eylemi isterken Işık Tanrısı'nı; güçlenmek gibi kolay bir eylemi isterken ise insanları korumak için Işık Tanrısı tarafından görevlendirilen *prişteyi* kullanması, Manihaizm'deki semavi varlıklardan örnekler vererek dinî statüyü de gösterir niteliktedir.



• Sonuç ve öneriler:

Uygurların Manihaizm'i kabul etmesiyle birlikte Türk kültürü başka bir seviyeye geçmiştir. Ömürleri boyunca savaşarak kendilerini var eden Türkler, artık savaştan geri durarak kültürel, sanatsal ve edebî yönden kendilerini geliştirmeye başlamıştır. Kabul edilen bu dinin Türkler üzerindeki en büyük etkilerinden biri olan göçebe hayatı sonlandırma, yaşayış açısından büyük bir değişikliğe sebep olmuş; bu sayede de yerleşik medeniyet unsurlarına sahip olunmaya başlanmış; kendilerini geliştirecekleri alanlar yaratmışlardır.

Biraz da olsa ferah bir yaşam sürmeye başlayan Manihaist Uygurlar, hacim olarak çok fazla yer tutmasalar da edebî açıdan büyük önem taşıyan ve Türk Edebiyatı'nın ilk örneklerini oluşturan eserler meydana getirmişlerdir. Tercümeyle dayalı bir edebî anlayışla başlayıp sonrasında telif eserler yazan Uygurlar, ilk Halk Edebiyatı ürünlerini bu dönemde yazmışlardır. Bu ürünlerin ilk örneklerinden biri olan Amrak şiiri, din dışı alanda aşk üzerine yazılmış ilk şiirdir. İlk olmasına ve IX.-X. yüzyıl gibi bir dönemde yazılmış olmasına rağmen daha sonraları sıkça karşılaşılabilecek maddeleri ve şiirsel yapıları içinde barındırmaktadır. Türk şiirinin tarihsel gelişimi açısından son derece önemli özellikleri

Türkiye Türkçesine aktarımları sırasında şiir, iletmek istediği anlamı yeterince taşıyamaz. Bu sebeple bu şiirlerin anlaşılabilirliği için öncelikle yazıldığı inanç ve kültür muhitinin tanınması gerekmektedir (Besli, 2019, s. 283). Şiirin tam olarak anlaşılabilirliği için bilinmesi gereken; Manihaizm'in ideolojisi, insan üzerindeki etkisi ve toplumdaki yansımalarıdır. Her ne kadar Klasik Türk Edebiyatı Dönemi'nde yazılan şiirler için dönemin sosyal hayat unsurları, tasavvufi anlayışı bilinmesi gerekiyorsa aynı şekilde bu dönemin de dinî idrakleri ve sosyal hayattaki varlıkları bilinmelidir. Bu sayede şiirde kullanılan maddeler daha iyi kavranıp daha net bir anlayışa sahip olunacaktır.

Mısra başı aliterasyonu, ilk örneklerinden birini gördüğümüz bu şiirde kusursuz bir şekilde işlenmiştir. Kafiye göz için olmasına rağmen, seçilen kelimeler kulak için kafiyede dahi sorun teşkil etmeyecek şekilde düzenlenmiştir. Şiirde sadece son üçlükte görülen kö / kü aliterasyonunda ö-ü yazımı, Uygur alfabesinin vokal ayırıcı bir kullanımı olmamasından ve okuyan kişinin biraz da tercihinin bağlı olduğundan çok büyük bir önem teşkil etmez ve aliterasyonu bozamaz. Bu yüzden aliterasyonu kusursuz bir şekilde gördüğümüz önemli bir din dışı şiirdir.

Dönemin son derece sade diliyle yazılmış olan bu şiir, adını bildiğimiz ilk şair olan Aprın Çor Tigin'in ellerinden çıkmış ve Türk Halk Edebiyatı'nın ilk örneklerinden biri olmuştur. Arat'a göre üçlüklerle yazılmış ilk şiir; Tekin'in tanzimine bakıldığında ise Türk Edebiyatı'nın asıl nazım birimi olan dörtlükler hâlinde yazılmış olan bu şiir, hece ölçüsünün de kullanımında olduğu bir şiir örneğidir. Tekin'in görüşüne nazaran Arat'ın görüşü daha kabul edilebilir bir noktadadır. Her ne kadar hece sayısındaki tutarsızlık daha açık bir şekilde görülüyorsa da okuma açısından daha doğrudur.

Kabul ettikleri dinin etkisinde gelişen bir edebiyata sahip olan Uygurlar, meydana getirdikleri eserlerde de dinî ifadelerle yer vermişlerdir. Manihaizm'in sahip olduğu anlayışta var olan iyinin tarafında olan *Işık Tanrısı*, ışık ülkesinin güçlü *prişteleri* şaire / âşığa yardım edecek olan ilahi unsurlardır. Bu unsurların yanında sevgiliye ait benzetmelerin de yer aldığı şiirdeki bu kullanımlar, yüzyıllar geçse de kabul ettikleri her inanışta vücuda getirdikleri eserlerde kullanılmaya devam etmiştir. İslamiyet etkisi altında yaratılan şiirlerde çok daha sık bir şekilde kullanılan *Allah, melek* gibi dinî unsurların Manihaist Edebiyat'ta da kullanılmış olması ortak bir şiirsel anlayışa sahip olduğunu ve bunun korunduğunu göstermektedir. Bu durumun şiirsel üslubun ve bu üslubun getirdiği musikinin insanı tesir alan yapısından faydalanarak dini inancı gösterme ve bu inancı karşı tarafa da aktarım yayma amacı olduğu unutulmamalıdır.



Türk şiirinin karakteristik özellikleri sıralanırken söylenecek unsurların bu şiirde görülmüş olması, şiirin tarihî seyri içerisinde millî özelliklerini kaybetmediğini gösterir. Her ne kadar birçok kültürden, dinden, toplumdan etkilenmiş olsa da sahip olduğu ve köklerinde var olan hususiyetleri hep yaşatmışlar ve bugüne taşımışlardır. Köklü bir tarihe sahip olduğu gibi köklü bir yazın sahasına da sahip olan Türkler, yarı göçebe yarı yerleşik hayata geçtikleri andan itibaren sürekli yazmışlar, kendilerinden sonra gelecek olan nesillere miras bırakmışlardır.

Böylesine özel bir şiirsel üslupla yazılarak içinde birçok kültürel değeri barındıran bu şiirin bugüne kadar ciddi bir araştırmaya tabi tutulmamış olması, sadece Eski Türk Dili alanı için değil, tüm Türkoloji sahası açısından bir talihsizlik olarak nitelendirilmektedir. Kendisinden sonra meydana getirilen aşk, sevgi gibi temalarla kurulmuş olan lirik şiirlere kök oluşturabilecek bir zenginlikte olan bu şiirin bundan sonraki çalışmalarda mutlaka yer verilmesi ve asla göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Ak, C. (1977). *Muhibbî divanı* [Doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Aksan, D. (2005). *Halk şiirimizin gücü* (3. Baskı). Bilgi Yayınevi.
- Alyılmaz, C. (2004). Türk Tengri Dini edebî çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi). *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi* içinde (4, s. 1-24). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Kurmay Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Karam Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1960). Edebiyatımızda ilk lirik şiir. *Türk Yurdu*, 2(2), 37-38.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1958). Kâşgari'den notlar: I-Uygurlar ve Uygurca üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 6, 87-113.
- Besli, N. (2019). *Anlambilim açısından eski Uygurca şiirler* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Besli, N. (2021). Eski Uygur Türkçesi manzum metinlerinde “baş kafiye” usulleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(77), 87-95.
- Caferoğlu, A. (2019). *Türk dili tarihi*. Alfa Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emet, E. (2002). Uygur Türkleri. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (ed.), *Türkler Ansiklopedisi II* içinde (s. 233-237). Yeni Türkiye Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2017). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri* (45. Baskı). Boğaziçi Yayınları.
- Giraud, R. (1961). *L'Inscription de Bain Tsokto*. [Eserin Türkçesi için bk. Giraud, R. (1992). *Tonyukuk Kitabesi eleştirel yayın*. (F. Şanlı, çev.)]
- Güngör, H. (1988). Maniheizm. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(5), 145-166.
- Gürbüz, E. (2023). Eski Uygur Türkçesi. Ü. Hunutlu, G. Y. Çal ve S. Ekşioğlu (ed.), *Tarihi Türk Lehçelerinin Ses Bilgisi* içinde (s. 83-144). Akçağ Yayınları.



- Karakaş, S. (2010). *Türk tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII. yüzyıllar)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Melikov, T. D. (1991). Eski Türk şiir geleneği ve hece vezninin oluşumu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 39, 149-153
- Müller, W. K. ve Gabain, A. von. (1946). *Uygurca üç hikâye / Uigurica IV – B, C, D* (S. Himran, çev.).
- Ögel, B. (1955). Uygur Devleti'nin teşekkülü ve yükseliş devri. *BELLETEREN*, 19(75), 331-376.
- Özönder, F. S. (1991). Maniheizm ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 39, 69-86.
- Sertkaya, O. (1979). Bir Uygur şiiri hakkında nota not. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 23, 203-214.
- Sertkaya, O. F. (1986). Eski Türk şiirinin kaynaklarına toplu bir bakış. *Türk Dili Dergisi*, 43-80.
- Stebleva, İ. V. (1965). *Poeziya Tyurkov (VI.-VIII. vekov)*. Akademiya Nauka SSSR.
- Stebleva, İ. V. (1976). *Poetika Drevnyurkskoy Literaturı i ee Transformatsiya v Ranne-Klassieskiy Period*. Akademiya Nauk SSSR.
- Tekin, Ş. (1965). Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller - Vezinler). *Türk Kültürü Araştırmaları*, 2(1-2), 26-67
- Tekin, Ş. (1963). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 1-10.
- Tekin, Ş. (1976). Bir Uygur şiiri hakkında not. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 24(1976), 61-63.
- Tekin, T. (1986). İslam öncesi Türk şiiri. *Türk Dili Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri)*, 3-42.
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2023). *XI. yüzyıl Türk şiiri-Divânı Lügat-it Türk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tolkun, S. (2017). İlk Türk şairi Aprın Çor Tigin'den bir aşk şiiri ve kasıncık kelimesi üzerine. A. Kartal & M. M. Tulum (ed.), *Mertol Tulum Kitabı* içinde (s. 685-692). Sivrihisar Belediyesi.
- Tüngüç, K. (2023). Maniheizm Türk çevresi tören metinlerinde öne çıkan üslup özellikleri. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 5(2), 230-258.
- Usta, A. İ. (2022). Uygur Maniheizm'inde Tanrı kelimesinin muhatabı olan unsurlar. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 11-56.
- Yakup, A. (2006). Erken dönem: Uygur edebiyatı (VIII-XII yüzyıl nazım). T. S. Halman (ed.), *Türk Edebiyatı Tarihi 4* içinde, (s. 130-153). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Zengin, A. ve Yaman, Ü. (2018). Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerinden Budizm ve Maniheizm'in savaşa bakışı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(1), 175-216.
- Zeren, M. E. (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların kültür hayatına etkileri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi
- Zeren, M. E. (2017). Uygurlarda Maniheizm etkisi altında gelişen din-devlet ilişkisi. *Journal of Old Turkic Studies*, 1(2), 140-157.
- Zieme, P. (1968). Ein manichäisch-türkisches Gedicht. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 16, 39-43.



VI. BÖLÜM

KUANŞI İM PUSAR'DA SIFATLAR*

Yüksek Lisans Öğrencisi Edanur AYAR

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID No: <https://orcid.org/0009-0006-4683-1063>

Budizm, MÖ 563-483 yılları arasında Kuzey Hindistan'da yaşadığı kabul edilen Siddhartha Gautama (Buddha) tarafından temel öğretileri belirlenmiş bir dindir. Budizm'in esası Siddhartha Gautama'nın özgün düşüncelerinin yanı sıra Brahmanizm, Hinduizm, Jainizm gibi dinlerin öğretileri ile (başta Hindistan olmak üzere) bölge halklarının eski din ve kültürlerine / yaşayışlarına dayanır (Alyılmaz, 2015, s. 206). Buddha, Şakya kabilesinin soylu bir prensiydi ve o dönemde Şakya kabilesi, MÖ 563'te Nepal'in bulunduğu bölgede varlık göstermekteydi. Bu sebepten *Şakyamuni* başka bir deyişle "*Şakyaların Efendisi*" olarak anılmaktadır. Çıktığı uzun yolculuklar ve arayışları sonucunda aydınlanmış, aradığı gerçeğe ulaşmıştır. Onun "aydınlanmış" olarak adlandırılmasının sebebi böyle açıklanmaktadır (Eraslan, 2023, s. 36). Buddha karısını, çocuğunu, saray yaşamını ve sahip olduğu her şeyi terk ederek gerçeğe ulaşmak, tüm bu acı ve ıstırapların sebebini bulmak amacıyla yola koyulmuştur. Gerçeğe ulaşıp aydılandıktan sonra öğrendiklerini aktarmak, öğretisini yaymak amacıyla kırk yıl dolaşarak sayısız vaaz vermiştir. Bunun sonucunda Budizm'in mantık ve felsefesinin temelini, ilke ve öğretilerini oluşturmuştur. Temelde gayesi acıların son bulması ve mutlak mutluluğa ermek olan bu inanç sisteminde Serkan Şen'in ifadesine göre (2016):

Budist inanışta "dört asil gerçek" söz konusudur. Buna göre var olan her şey ıstırap içerisindedir, ıstırapın kaynağı ise cehaletten ibaret olan arzudur, ıstırapın son buluşu Nirvana'ya ermekle mümkündür. Nirvana'ya götüren yegâne yol Buda'nın ilkeleridir. O nedenle Budist felsefe "Elemeler emellerin kızıdır." yaklaşımını benimser. Ancak cehaletten beslenen arzuyu ortadan kaldıranlar varoluş zincirinden yani yeniden doğum döngüsünden sıyrılabilirler. Yeniden doğum döngüsü ise cehennemlikler, aç ruhlar, hayvanlar, insanlar ve Budalar olmak üzere beş türlü yaşam biçiminden oluşur. Varlıkların amacı bu yaşam biçimleri içinde en üstün olan Budalık makamına yükselerek Nirvana'ya ulaşmaktır (s. 25).

Türklerin Budizm'le tanışmaları Uygur Kağanlığı öncesine dayanmaktadır. Kuşanların MS 1. yüzyılda Budizm'i benimsemesiyle bu inanış biçimi Türk boy ve toplulukları arasında yayılmaya başlamıştır. 4. yüzyıldan sonra ise Asya Hunları tarafından kabul edilmiştir (Şen 2023; Günay ve Güngör 2019). Çin kaynakları I. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde Budizm'e yönelen Türk kağanlarından bahsetmektedir (Şen, 2016, s. 27). Bu bakımdan Türklerin Budizm ile Uygur Dönemi'nden önce tanıştıkları, ilk etkileşimin Uygur Dönemi'nde olmadığı kabul edilmektedir.

Eski Türk boy ve topluluklarının Tengricilik inanışından sonra en erken tanıştığı inanış biçiminin bir sonucu olarak Budist çevreye ait Uygur eserleri diğer çevrelerin etkisinde yazılmış eserlere göre sayıca ve hacimce daha fazladır (Şen, 2023, s. 274). Geniş Uygur kitleleri arasında Budizm 840'tan sonra, yani Doğu Türkistan'a göçün ardından yaygınlaşmıştır. Göç sonucu yerleşilen bölgenin Budist geleneğinde önemli tesirleri bulunan Soğdların yazısı temel alınarak Uygur yazısı adıyla bilinen alfabeyi geliştiren Uygurlar, bu yazıyı kullanarak pek çok Budist metni Türkçeye aktarmışlardır (Şen, 2016, s. 27). Başlangıçta yazılan bu ilk eserler telif eser mahiyetinde olmamakla birlikte yeni bir dine uyum sağlama, Budizm'in temel ilke öğretilerini kavrama amacıyla yazılmış eserlerdir. Daha önce o dini kabul etmiş milletlerden çeviriler yapılmıştır.

* Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı kapsamında alınan Seminer Dersi dönem sonu çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışmalarımızda bizi her zaman destekleyen ve bizlere rehberlik eden Değerli Hocam Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a teşekkür ederim.

Budist Uygur Edebiyatı ve eserleri esas itibarıyla dinî, tasavvufî, felsefî ve ahlakî konuları içermektedir. Söz konusu eserlerin önemli bir kısmı Çince, Soğdca, Toharca, Tibetçe ve Sanskritçeden ya aynen ya da Türkçeye uyarlanarak çevrilmişlerdir (Alyılmaz, 2015, s. 208). Az sayıda telif eser de bulunmaktadır. Eldeki çeviri eserlerin büyük kısmı Çince yapılmış olanlardır. Tibetçeden çevrilmiş 16 metin bilinmektedir. Dokuz adet doğrudan Sanskritçeden çevrilmiş eser vardır. Üç eserin Toharca orijinallerinden çevrildiği sanılmaktadır. Hangi dilden çevrildiği belirlenemeyen metinler de bulunmaktadır (Barutcu Özönder, 2002, s. 490).

Buddha'nın kendisi MÖ 563-483 yılları arasında yaşamış olduğu hâlde onun öğretileri ölümünden yaklaşık 2-3 asır sonra Budist rahipler tarafından bir araya getirilmiş; tanzim edilerek *Tripitaka Külliyyatı* adını almıştır (Ruben, 1947, s. 8). Budist Edebiyat da aslında *Tripitaka* “üç sepet” (Uyg. *Samtso, üç ağılık, üç erdini*; Çin. *Sanzang*) anlamına gelen büyük kitap külliyyatının öğretilerinden oluşmuştur. Üç sepet olarak anılan üç farklı tür kitap vardır. Bu kitaplar, “Vinayalar”, “Abhidharmalar” ve “Sutralar”dır (Ölmez, 2004, s. 129-130). Bu külliyyattaki kitaplar Budizm'in dinî öğretilerini, hikâyeleri, vaaz ve duaları içerir. Dua niteliği taşıyan ve Eski Uygur Türkçesi'nde Budist külliyyatın en yaygın türü olan sutraların sözcük anlamı *sicim, ip; bağ, kuşak* olmakla birlikte kavramsal karşılığı “öğreti, yasa, öğreti kitabı”dır. Uygurcada bu metinler *sudur, nom sudur* gibi isimlerle de anılmıştır (Şen, 2016, s. 28). Bir öğreti, vaaz kitabı niteliği taşıyan Kuanşi İm Pular adlı eser, *Asil Dinin Nilüfer Çiçeği*'nde yer alan bir sutradır.

• Kuanşi İm Pular hakkında:

Mahayana Burkancılığına ait *Asil Dinin Nilüfer Çiçeği*'nin 25. bölümünde yer alan Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah) adlı eserde Avalokiteşvara (Çin. *kuan-şı-yin*, Uyg. *kuanşi im*) tüm canlılara karşı sonsuz bir acıma duyan, insanların çeşitli dileklerini yerine getiren, sıkıntıya düştikleri zaman adeta bir hızır gibi yetişen ve onlara Nirvana'ya giden yolu gösteren bodhisattvalardan biridir (Tekin, 2023, s. 6). Bu ilahın adı hakkında çeşitli düşünceler vardır. “Bütün canlı varlıklara bakan”, “bütün bakılan şeylerin efendisi”, “bütün dünyanın efendisi”. Uygurca metinde ise adı, *ün eşidgüçi* (4a) “ses işiten” diye geçmektedir.

Yardıma ihtiyaç duyan insanları ıstıraptan kurtararak mutlak huzura ulaşmalarında rol oynar. Nirvana'ya ulaşmak için insan olarak doğmak ve Buddha'nın vaazını bir defa olsun dinlemek gerekir. Aksi durumda ölümünden sonra sevap ve günahlarına göre başka bir varlık olarak tekrar doğacaktır. Bu sürekli doğma ve ölme; *hayat zinciri, samsara* (Uyg. *sansar*) Nirvana'ya ulaşmaya kadar devam edecektir (Eraslan, 2023, s. 40). Nirvana'ya giden yolda türlü sıkıntılar, çile ve ıstıraplar vardır. Metinde de “Sıkıntıya düşen bir kimse Kuanşi İm Pular ismini anarsa sıkıntısı ne olursa olsun ondan kurtulur, umduğundan çok daha güzel mükâfatlarla karşılaşır. Ona Kuanşi İm Pular (ses işiten ilah) denilmesi bu yüzdendir.” şeklinde geçmektedir.

Ayrıca Kuanşi İm Pular'da bir saygı ve inanç göstergesi olarak *namo bud namo dram namo sang* (Buddha'ya saygı, akidesine saygı ve cemaate saygı) ifadeleri kullanılmaktadır. Bu ifadeler, Budizm'de saygı duyulması gereken *üç cevher* tabiriyle (Skr. *triratna*, Uyg. *üç erdini*) akidesi olarak geçer. (Eraslan, 2023, s. 41) Şinasi Tekin'in (2023) Kuanşi İm Pular'ın içeriği hakkındaki yorumları şöyledir:

Burkan, *alkınçsız kögüzlük bodisvta* (Skr. Aksayamati-bodhissatva) hitap ederek Kuanşi İm'in gücünün ne derece büyük olduğunu söylemektedir. Sonra Burkan ile Aksayamati-bodhissatva arasında Kuanşi İm'in özellikleri, tabiatüstü gücü hakkında bir konuşma başlıyor. Aksayamati-bodhissatva Burkan'dan aldığı cevaplar üzerine Kuanşi İm'in tabiatüstü gücüne ve canlı varlıklara karşı beslediği acıma hissine hayran oluyor ve “paha biçilmez incilerle süslü gerdanlığım” çıkarıp Kuanşi İm'e din sadakası olarak uzatıyor, almak istemeyince, alıp canlı varlıklara yardım etmesini ısrarla diliyor. Bunun üzerine Burkan ısrar ediyor, o zaman Kuanşi İm gerdanlığı alıp ikiye bölüyor; bir parçasını Erüş



erdni burkana (Skr. Prabhutaratna-buddha), ikinci parçasını da Şakimun burkana (Şakyamuni-buddha) sunuyor. Sonunda Burkan'ın, Kuanşi İm Pular'ın tabiatüstü gücü hakkında verdiği vaazı dinleyen 84.000 canlı varlığın hepsi derin Burkan asaletine inanıyorlar ve parça tıpkı başlangıcında olduğu gibi bir *triratna* ile sona eriyor (s. 6-7).

• Kuanşi İm Pular'da geçen sıfatların sınıflandırılması:

Metinde kullanılan sıfat çeşitleri incelendiğinde genel itibarıyla Kuanşi İm'in niteliklerini, karşılaşılabilecek durumları belirtmek amacıyla sıfatlara yer verildiği tespit edilmiştir. Metin genel olarak Kuanşi İm'in özelliklerini ve onun ne derece güçlü olduğunu anlatmaya odaklanmaktadır. Canlı varlıkların onun adını andıkları takdirde hiçbir zorlukla karşılaşmayacaklarını, türlü mucize ve güzelliklere sahip olacakları anlatılmaktadır. Bu çalışmada metindeki sıfatlar görev ve anlam bakımından sınıflandırılmış, metin üzerinde gösterilmiştir. Sıfatların geçiş sıklığı "sıklık", her bir sıfatın metindeki tüm sıfatlara oranı tablolarda "genel yüzde" başlığı altında sıralanmıştır.

Sözlük anlamına göre sıfatlar, isimden önce gelen ve önüne getirildiği ismi; nitelik, nicelik, miktar, sıra, yer vb. yönleriyle niteleyen, belirten, sözcük / sözcük gruplarıdır (TDK, 1988, s. 1960). Diğer bir tanıma göre; sıfatlar belirtme ve vasıf isimleridir. Nesne ve varlıkların farklı farklı belirtileri, farklı farklı vasıfları bulunmaktadır. Sıfat ise bu belirtilerin isimlerine denilmektedir (Ergin, 1989, s. 232).

Sıfatlar, isimlerle yakın ilgileri olan sözcüklerdir ve sıfatın tanımında da belirtilen görevleri yerine getirebilmek için bir isimle birlikte kullanılmaları gerekmektedir, bu şekilde isimleri tamamlarlar (Azer, 2010, s. 30).

Zeynep Korkmaz'a göre (2009) sıfatların görevini yerine getirebilmeleri için mutlaka bir ada, o adı belirtmeye veya nitelemeye ihtiyaçları vardır (s. 333). Bir adın belirtilmesi veya nitelenmesi o adın tanımlanmasına, sınıflandırılmasına ve farklı yönleriyle açıklanmasına yardımcı olur.

İsimleri işaret, aitlik, belirsizlik, soru, sayı ve diğer yönleriyle belirten sıfatlara belirtme sıfatları; bu sıfatların isim / isim gruplarıyla oluşturdukları tamlamalara da belirtili sıfat tamlamaları denir. Kavramları sahip olduğu niteliklerinden hareketle isim / isim gruplarını geçici olarak işaretleyen bu tamlamalar; işaret, aitlik, belirsizlik, soru ve sayı yönlerinden belirtme özellikleri itibarıyla belirtili isim tamlamalarına benzer (Alyılmaz, 2011, s. 133).

İşlevleri bakımından sıfatlar iki ana gruba ayrılmaktadır:

• Niteleme sıfatları:

Niteleme sıfatı, bir varlığı sahip olduğu özellik ve nitelikler yönünden anlatmaya yarar. Bu sıfat türü kendisinden sonra gelen ismi ya da isim görevindeki sözcüğü renk, boy, hacim, biçim, ağırlık vb. yönlerden "niteleme" işleviyle görevlidir. Zeynep Korkmaz'a göre (2009); niteleme sıfatları, varlıkların beceri, yetenek, alışkanlık, huy, mesafe, koku, tat, biçim, şekil, renk gibi çeşitli iç ve dış niteliklerini bildiren sıfatlardır (s. 361).



Kuanşi İm Puser’da tespit edilen örnekleri¹ aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Tablo 1. Niteleme Sıfatlarının Oranları

Sıfat	Sıklık	Genel Yüzde
ağır	3	%1
ağlak	1	%1
alkınçsız	11	%4
arığ	3	%1
bügölüg	1	%1
ķara	2	%1
ķeńç	2	%1
ķirtgüńç	1	%1
ķögüzlük	11	%4
ķörķińe	1	%1
ķörķle	2	%1
ķutluğ	1	%1
ķutrulğu	2	%1
ögrüńçüliğ	1	%1
satıgsız	1	%1
sav atlığ	1	%1
soğañçıg	2	%1
süzük	1	%1
tişi	2	%1
tözķerińsiz	2	%1
turuğ	2	%1
tükelligim	1	%1
uluğ	18	%6
urı	4	%1
ülüglüg	1	%1
yarlıķañçuı	4	%1
yavlaķ	9	%3
yigedmiş	1	%1

• **ağır** yük: **ağır** yük

ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli saķınsar ertüńü alp erür: **ağır** yükler ile bu yol kesiciler arasından geķirip götürmeyi düşünse bu çok güc olur. (047-048)

• **ağlak** **tözķerińsiz** erdem: **yüksek anlaşılması güc** kabiliyet

ağlak **tözķerińsiz** erdemi ol erür ķanta: (İşte) **yüksek anlaşılması güc** kabiliyeti budur. (210)

¹ Bu çalışmadaki örnekler, Şinasi Tekin’in *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Puser* adlı eserinden aynen alınmıştır.



- **alķınçsız kögüzlük** bodisvt: **tükenmez gönüllü bodhisattva**
alķınçsız kögüzlük bodisvt siz inçe biliņ uķuņ: **tükenmez gönüllü** bodhisattva, siz (bunu) böyle bilin, anlayın! (148)
- **arığ süzük kırtgünç** köñül: **temiz, duru, imanlı gönül**
sizler kamağ korkmaņlar **arığ süzük kırtgünç** köñülin ķuanşı im pusar atın ataņlar: *siz hiçbiriniz korkmayın! Temiz duru imanlı gönli ile Kuanşı İm Pusar adını anınız.* (050-052)
- **arığ turuğ yarlıķaņcuı** yaruķ: **temiz duru actyan ışık**
arığ turuğ yarlıķaņcuı yaruķuņuz kün teņri teg: **temiz duru actyan ışığınız Güneş tanrısı gibidir.** (197-198)
- **bügölüg** erdem: **tabiatüstü erdem**
ķazğanç ertinü öküş ķazğanmıř üçün **bügölüg** erdemke tıdığsız erür: *sevabı pek fazla olduğundan tabiatüstü gücünün hududu yoktur.* (188-189)
- **ķara ķuř**: **ķara ķuř**
birük teņriler yekler lular gantarlar gintirviler asurlar **talım ķara** ķuřlar... körtgürü nomlayu ķutđarur: *eğer tanrıların, ejderlerin, cinlerin, yılan hükümdarlarının, gökyüzü mızıkacılarının, kudretli devlerin, altın kanatlı efsanevi (yırtıcı) kuşların... görünür, (dini) öğretir, kurtarır.* (142-145)
- **ķara yıl**: **ķara yel**
taluy içinteki **ķara** yıl kelip kemisin toķıp ergüsi otruğlarınta ölüm yirke tegürser... esen tükel öz yirinte (barur)lar: *denizde ķara yel çıkıp gemilerini parçalayıp (onları insan yiyen) devlerin bulunduğu yere, adalarına (yani) ölüm yerine götürse... sağ salim kendi yerlerine varırlar.* (020-024)
- **ķeņç urı**: **ķeņç erkek**
- **ķeņç kıız**: **ķeņç kıız**
birük **ķeņç** urı **ķeņç** kıızlar körkın körü ķutrułđu tınlığlar erser ķuanşı im pusar ol tınlıđlarķa **ķeņç** urı **ķeņç** kıızlar körkın körtgürü nomlayur ķutđarur: *Eđer ķeņç erkek ve ķeņç kıızların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, Kuanşı İm Pusar o canlı varlıklara, ķeņç erkek ve ķeņç kıızların kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.* (139-141)
- **körkle kıız**: **güzel kıız**
birük kıız tileser yime **körkle** kıız kelürür: *Eğer bir kıız çocuğu dilese, yine güzel (bir) kıız çocuğu (dünyaya) getirir* (077)
- **körkle ķutluđ ülüğlüğ urı** oğul: **güzel, kısmetli erkek çocuğu**
köñülteki teg **körkle ķutluđ ülüğlüğ urı** oğul kelürür: *gönlündeki gibi güzel, kısmetli bir erkek çocuğu (dünyaya) getirir.* (076)
- **ķutrułđu tınlığ**: **ķurtarılabilir canlı varlık**
mhişvar uluđ teņri körkın körü **ķutrułđu** tınlığlar erser ķuanşı im pusar ol tınlıđlarķa mhişvar teņri körkın körtgürür: *Maheřvara ulu tanrının yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler Kuanşı İm Pusar o canlı varlıklara, Maheřvara tanrı kılığına girerek görünür.* (115-116)
- **öğrünçölüg** köñül: **neşeli gönül**
kim kayu tınlığ artuķ küçlüğ övkeçi erser ķuanşı im pusar atın atasar övkesi ķorayur **öğrünçölüg** köñüllüđ bolur: *herhangi bir canlı varlığın öfkesi kuvvetlenirse (ve bu canlı varlık da) Kuanşı İm Pusar adını anarsa öfkesi azalır, gönlü neşeli olur.* (063-065)



• **satırsız erdnilig** küntegü: *paha biçilemez, değerli cevher(ler)*

ötrü kentünün tükül türlü **satırsız erdnilig** küntegüsün alıp kuanşı im pusarka tutdı: *sonra kendisinin türlü değerli mücevherlerle (süslü) gerdanlığını alıp Kuanşı İm Pusar'a sundu.* (156-157)

• **sav athğ** yir suv: *sav adlı yeryüzü*

adruk adruk etüz körtgürüp bu **sav athğ** yir suvda yoriyur tınlıglarığ kutgarur asıg tusu kıılır: *çeşitli kılıklara girip bu sav adlı yeryüzünde yaşayan (dolaşan) canlı varlıkları kurtarır, fayda sağlar.* (151)

• **soğançığ körkiçe tükelligim** teñri: *sevimli yüzlü tanrı*

soğançığ körkiçe tükelligim teñrim ikileyü ayıtu teginir men: *(Ey benim) sevimli yüzlü tanrım, saygıyla bir daha soruyorum.* (172-173)

• **tişi** tınlıg: *dişi canlı*

tağı yime kim kayu **tişi** tınlıg urı oğul tileser kuanşı im pusarka tapınu: *Ve yine herhangi bir dişi canlı, bir erkek çocuğı dilese, Kuanşı İm Pusar'a saygıyla tapınır.* (073-074)

• **tişi** yek: *dişi dev*

ol kamağ tınlıglar taluydaki **tişi** yeklerde ozar kıurtulur: *bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur.* (023)

• **uluğ** suv: *büyük deniz*

uluğ suvka kirse ölimegey sıgta tegip öngey: *büyük bir denize girse islanmaz ve sığ (bir yere) ulaşır çıkar.* (017)

• **uluğ yarlıkançuçı** bulıt: *çok bereketli bulut*

yirtünçü yir suvda **uluğ yarlıkançuçı** bulıt öritir siz: *dünyada çok bereketli bulutlar (yükseltirsiniz) yaparsınız.* (201)

• **yavlağ** yek: *kötü dev*

tağı yime birük bu üç miğ uluğ miğ yir suvda tolu **yavlağ** yek içgek erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeri sakınsar: *yine bu sayısız memleketlerde birçok kötü (insan yiyen) dev bulunsa, gelip o kimseyi öldürmeyi eziyet etmeyi düşünseler.* (029- 031)

• **yigedmiş ün**: *üstün gelmiş ses*

yigedmiş ünlüg titir anı üçün turkaru atamış kergek: *en üstün seslidir. Bu yüzden durmadan (adının) anılması gerektir.* (205)

• **Belirtme sıfatları:**

Belirtme sıfatları, isimleri (varlıkları) aitlik, işaret, sayı, soru, belirsizlik ve diğler yönlerden belirten sıfatlardır (Alyılmaz, 1994, s. 118). İsmi daha ayrıntılı bir şekilde tanımlamayı sağlar. Bu işlev ya da adları işaret etme, gösterme; ya sayısını, miktarını bildirme ya sorma yahut da belirsizlik gösterme biçiminde karşılanır (Korkmaz, 2009, s. 385).

• **Gösterme (işaret) sıfatları:**

İşaret sıfatları; o, bu, şu sözcükleriyle adları göstererek belirten sıfatlardır. Öbür, öteki, beriki, öte gibi sözcüklerde aynı işlevde kullanılabilir. Gösterme sıfatları, isimlere geldiğinde nesneyi göstererek belirtir ve ona zamanda, mekânda veya tasavvurda bulunduğu uzaklığa göre bir yer tayin ederler (Banguoğlu, 2019, s. 351). Kuanşı İm Pusar'da tespit edilen bazı örnekler aşağıda dikkatlere sunulmuştur:



Tablo 2. Gösterme (İşaret) Sıfatlarının Oranları

Sıfat	Sıklık	Genel Yüzde
bu	24	%8
ol	53	%19

• **bu** bodisvt: *bu bodhisattva*

bu bodisvt ne için ne tıtağın kuanşi im pusar tip atantı: *bu bodhisattva ne için ne sebeple Kuanşi İm Pusar diye adlandırıldı?* (173-174)

• **bu** yırtınçüdeki: *bu yeryüzünde*

bu yırtınçüdeki kim emgeklig tınlıglar atasar ol sav yok kim kentü eşidmeser : *bu yeryüzünde sıkıntı çeken canlı varlıkların söyleyeceği hiçbir söz yoktur ki kendisi (onu) işitmesin.* (006-007)

• **ol** emgek: *o acı*

tümen t(inlıglar)... emgenser **ol** emgekinte kuanşi im pusarka umuğ mağ tutup atasar... bu bodisvt kentünü atamış üçün anta oğ eşidür: *canlı varlıklar [bulunsa ve] sıkıntı çekip, o acuları içinde Kuanşi İm Pusar'a sığınıp(adını) anarsa, bu bodhisattva kendisini andıkları için hemen işitir.* (010-010b)

• **ol** kamağ tınlıglar: *o bütün canlı varlıklar*

ol kamağ tınlıglar taluydaki tişi yeklerde ozar kırtulur: *bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur.* (023)

• **ol** kişi: *o kimse*

ol kişi tapa kıyırtı yavlağ közin körü umağaylar: *o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar.* (032-035)

• **Sayı sıfatları:**

Sayı sözcükleri, tek başlarına kullanıldığı zaman addır. Önüne getirildiği adları sayı belirttiği için sıfat olarak kullanılır. Sayı sıfatları işlevleri bakımından birbirinden ayrılarak; asıl sayı, sıra sayı, üleştirme, kesir sayı, topluluk sayı sıfatları olmak üzere beş grupta ele alınmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 387-388). Genel itibarıyla nesnelere miktarca belirtmekte görevli bu sıfatlar; (-inci) ekiyle ismin / adın sırasını belirtmek, (-er / -şer) ekiyle nesnelere üleştirmek, (-z / -iz) ekiyle bir topluluğa işaret etmek ve parça bütün ilişkisini göstermek gibi amaçlar için kullanılmaktadır.

Sayı sıfatları, Kuanşi İm Pusar'da sayıca az bulunduğu için tek başlıkta ele alınmış ve dikkatlere sunulmuştur:

Tablo 3. Sayı Sıfatlarının Oranları

Sıfat	Sıklık	Genel Yüzde
beş yüz	1	%1
bir	9	%3
sekiz tümen dört miğ	1	%1

• **beş yüz** satıççı: *beş yüz satıcı*



• **bir** bilür uluğ er: **bir bilgili kişi**

ol **beş yüz** satıçılarda **bir** bilür er sartbav satıçılar uluğı ol **kalın** satıçıları başlap yolçısı yirçisi bolup ertinü öküş ağı barım ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli sakınsar ertinü alp erür: *bu beş yüz satıcıdan bir bilgili kişi, bir kervanbaşı, satıcıların büyüğü, bu birçok satıcıyı başlarında kılavuzu olarak birçok mal mülk (ve) ağır yükler ile bu yol kesiciler arasından geçirip götürmeyi düşünse bu çok güç olur.* (044 -048)

• **sekiz tümen dört miş** tınlıglar: **seksen dört bin** canlı varlıklar

sekiz tümen dört miş tınlıglar alkuğun tözgerinçsiz burkan kutına köñül turğurdılar: **seksen dört bin** canlı varlığın hepsi anlaşılması güç *Burkanlığa (inandılar) gönül yükselttiler.* (219-221)

• **Belgisiz sıfatlar:**

Belgisiz sıfatlar, genellikle, belirsizlik, belirsiz bir grupta olma durumunu ifade eder. Bir ismin / isim grubunun neye veya kime işaret ettiğini belirlemede yardımcı olurken tam olarak belirli bir nesneye veya kişiye atıfta bulunmazlar. Kabataslak, bir kesinlik bildirmeden nesne veya varlıkları işaret ederler. Yaklaşık olarak belirtirler. Tanıttıkları varlık belirsiz, gölgelidir (Bozkurt, 1995, s. 275).

Tablo 4. Belgisiz Sıfatların Oranları

Sıfat	Sıklık	Genel Yüzde
ertinü öküş	4	%1
kalın	7	%2
kamağ	11	%4
kim kayu	9	%3
sansız tümen	2	%1
tolu	1	%1
uluğ miş	2	%1

• **ertinü öküş** edgü kılınç: **pek çok** iyi sevap

birük kız tileser yime körkle kız kelürür **ertinü öküş** edgü kılınç kazganç: *Eğer bir kız çocuğu dilese, yine güzel bir kız çocuğu (dünyaya) getirir. Çok dürüstlikle hayatını kazanır.* (077)

• **ertinü öküş** ağı barım: **birçok** mal mülk

başlap yolçısı yirçisi bolup **ertinü öküş** ağı barım... ertinü alp erür: *başlarında, (onların) kılavuzu olarak birçok mal mülk ile... çok güç olur.* (046-048)

• **kalın** satıçıcı: **birçok** satıcı

ol kalın yağı yavlağ ara **kalın** satıçıcılar yolu ertgeli sakınsar... ertinü alp erür: *bu bir sürü yol kesici arasından, birçok satıcı yola çıkıp (geçip) gitmeyi düşünseler... bu çok güç olur.* (043-048)

• **kamağ** yalañuqlar: **bütün** insanlar

kamağ yalañuqlar ayayu ağırlayu tutmuş kergek kim: **bütün** insanların, (onu) gece gündüz unutmamaları için (ona) daima saygı göstermeleri gerektir. (072)

• **kamağ** tınlıglar: **bütün** canlı varlıklar

kamağ tınlıglar taluydaki tişi yeklerde ozar kırtulur: **bütün** o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur. (023)



• **kim kayu** tınlığı: *herhangi bir canlı varlık*

tağı yime **kim kayu** tınlığı beglerde ağır yazukluğun yazuksuzun yana yokıla kelip kınlıkta kirip bamış... (ol) tınlığı kurtulur: *Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı ağır bir suç işlesin veya işlemesin yine (de) sanık olarak tutulup hapse girse... (o) canlı varlık kurtulur.* (036-040)

• **sansız tümen** yağı yavlağ: **bir sürü** yol kesici

yir suvda **sansız tümen** yağı yavlağ kuvrap... ertinü alp erür: *memleketlerde bir sürü yol kesici toplansa... bu çok güç olur.* (042-048)

• **tolu** yavlağ yek: **birçok kötü dev**

tağı yime birük bu üç miñ uluğ miñ yir suvda **tolu** yavlağ yek içgek erser kelip... yavlağ közin körü umağaylar: *Yine bu sayısız memleketlerde birçok kötü dev bulunsa, gelip... kötü bakışlarla bakamazlar.* (029-033)

• **uluğ miñ** yir suv: **sayısız memleketler**

tağı yime bu üç miñ **uluğ miñ** yir suvda sansız tümen yağı yavlağ kuvrap... ertinü alp erür: *Ve yine bu sayısız memleketlerde sayısız yol kesiciler toplansa... bu çok güç olur.* (041-048)

• **Soru sıfatları:**

Soru sözcüğü, özne, vasıflık, yüklem veya bir cümle belirleyicisi / parçası olabilir (Gabain, 1995, s. 106). Cevabı aranan varlık ya da nesnelerin vasıflarını soru yoluyla belirten sıfat türüdür. Sıfatın buradaki işlevi, isimlerin önüne getirilen hangi, kaç, kaçar, kaçınıcı, ne, nasıl, neredeki gibi soru sözcükleriyle karşılanmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 393). Kuanşi İm Pusar'da tespit edilen örnekleri dikkatlere sunulmuştur:

Tablo 5. Soru Sıfatlarının Oranları

Sıfat	Sıklık	Genel Yüzde
ne tıtağın	3	%1
neçükin	1	%1

• **ne tıtağın:** *ne sebeple*

...bu bodisvt ne için **ne tıtağın** kuanşi im pusar tip atantı: *...bu bodhisattva ne için ne sebeple Kuanşi İm Pusar diye adlandırıldı?* (173-174)

• **neçükin ne alın** çevişin: *nasıl ve ne gibi çarelerle*

bu kuanşi im pusar **neçükin ne alın** çevişin bu çambudvip yir suvda yoriyor tınlıglarkça asığ tusu kıtur nom nomlayur alı: *bu Kuanşi İm Pusar nasıl ve ne gibi çarelerle bu Jambudvîpa (denilen) dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar, (onlara) dini öğretir.* (098-099)

• **Sonuç ve öneriler:**

Budizm etkisiyle yazılmış bir sutra olan Kuanşi İm Pusar hem vaaz hem de bir dua niteliği taşımaktadır. Eser, Eski Uygur Türkçesinin söz varlığının çeşitliliğini ve zenginliğini gözler önüne sermesi, söz konusu söz varlığının soyut kavramları da karşılamış olması gibi birçok özelliğinden dolayı dikkate değerdir. Makalede amaçlanan Kuanşi İm Pusar'da kullanılan sıfatların tespit edilerek sıklık değerlerinin dikkate sunulmasıdır.



Eserde toplamda 1776 sözcük bulunmaktadır. Metinde sıfatlar, sıfat fiil grubu ve sıfat tamlaması yapısındadır. 52 sıfat fiil grubu, 181 sıfat tamlaması toplamda 284 sıfat tespit edilmiştir. Metinde yer aldığı gibi bir nesne veya kişiyi nitelemek ya da belirtmek amacıyla kullanılmış birbiri ardınca gelen pek çok sözcük / sözcük grubu vardır. “*Ol kalın yağı yavlaq*: bu bir sürü yol kesici, *ol biş yüz satıççı*: bu beş yüz satıcı, *qara yil*: kara yel, *kim emgeklig tınlıqlar*: ıstırap çeken canlılar, *alkınçsız kögüzlük bodisvta*: tükenmez gönüllü bodhisattva” örneklerinde görüldüğü gibi birbiri ardınca gelen sıfatlarla isim belirtilmiş / nitelenmiş ya da tek bir sıfatla nesnenin tek bir özelliğine işaret edilmiştir.

Niteleme sıfatlarının metin içerisinde yoğun olarak kullanılmasının sebebi, bir ilah olarak kabul edilen Kuanşi İm Puser’ın gücü, ışığı, merhamet ve kudretini vurgulamaktır. Belirtme sıfatları ise yaşanabilecek durumları, Kuanşi İm Puser’ın sahip olduğu bu gücü açıklamak için oluşturulan senaryoları belirtmek için kullanılmıştır.

Kuanşi İm Puser’da bir sorgulayış ve teslimiyet döngüsü bulunmaktadır. Bu ilah ne kadar güçlüdür, hangi koşullarda canlılara yardım eder? Bu gibi sorulara verilen cevaplarla meraklar giderilmeye çalışılmıştır. Öncelikle o ses işiten bir ilahdır. Çok güçlü, kudretli, yardımsever ve merhametlidir. Tükenmez gönüllü bodhisattva olarak nitelendirilmektedir. Kötü bir durumla karşılaşan, yardıma ihtiyaç duyan canlılar, onun adını andıkları takdirde asla çaresiz kalmazlar. Karşılaşılabilecek zorluklar örneklendirilirken Kuanşi İm Puser’ın koruyan, kollayan, güvenilir ve merhametli yönleri vurgulanmıştır.

Budizm’i tanıtmaya ve yayma amacıyla yazılan eser, aynı dönemde yazılmış diğer eserlerle birlikte ele alınabilir ve gramer bakımından benzerlik ve farklılıkları üzerinde durulabilir.

Eserden hareketle kültürel bağlamda dönemin sosyal yapısı ve dinî yaşayış tarzı ele alınabilir.

Eser, klasik Türk Edebiyatı’ndaki türlerle (methiye, münacat ve naatlarla vd.) günümüzde veya geçmişte yazılmış farklı dua kitapları ile mukayese edilebilir.

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtları’nın söz dizimi*. Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, S. (2011). *Risâle-i Müze-düzlük (inceleme-metin-dizin)*. Elik Yayınları.
- Alyılmaz, S. (2018). Türkçede birden fazla anlam ögesiyle (sentaktik yolla) kavramların işaretlemesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 11-25.
- Azer, G. (2010). *Budist çevre eski Uygur Türkçesi metinlerinde niteleme sıfatları*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutcu Özönder, S. B. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler Ansiklopedisi*, III, 481-501, Yeni Türkiye Yayınları.
- Bozkurt, F. (1995). *Türkiye Türkçesi*. Cem Yayınevi.
- Caferoğlu, A. (2019). *Türk dili tarihi*. Alfa Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (2019). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Demir, T. (2004). *Türkçe dilbilgisi*. Kurmay Yayınları.
- Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi*. (çev. A. Benzer). Kabalıcı Yayınevi.



- Eraslan, K. (2023). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1989). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. von. (1995). *Eski Türkçenin grameri*. (çev. M. Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. Belen Yayıncılık.
- Gencan, T. N. (1979). *Dil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Günay, E. ve Güngör, H. (2019). *Türklerin dinî tarihi*. Bilge Kültür Sanat.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2004). *Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk edebî çevreleri (nesir) C 4*. Türk Dünyası Ortak Edebiyatı.
- Ruben, W. (1947). *Buddhizm tarihi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Şen, N. (2023). Kuanşi im Pusar'da çokluk kategorisi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (32), 270-290.
- Şen, S. (2016). *Eski Uygur Türkçesi dersleri*. Kesit Yayınları.
- Tekin, Ş. (2023). *Uygurca metinler-I Kuanşi İm Pusar (ses işiten ilah)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1988). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.





Foto 06: İznik çinisi üzerindeki bir kuş betimlemesi (Foto: C. Alyılmaz)

VII. BÖLÜM

BURSA EMİR SULTAN MEZARLIĞINA EPIGRAFİK AÇIDAN BİR BAKIŞ*

Yüksek Lisans Öğrencisi Bahar ARGUZ

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID NO: <https://orcid.org/0009-0004-8495-1272>

Eski Türk mezarları, Türk yaşayış ve inanışında köklü bir geçmişe sahiptir. Mezar taşları orada yatan merhum / merhumenin hakkında bilgi vermek, yerinin kaybolmasını önlemek amacıyla dikilmişlerse de zaman içerisinde mezar taşı sahibinin değerini korumuşlardır (Alyılmaz, 2016b, s. 57). Buldukları bölgenin hafızası niteliğinde olan mezar taşlarının önemi ve bu önemin göz ardı edilmesi hususunda Beyhan Karamağaralı (1992) *Ahlat Mezar Taşları* adlı eserinde şunları aktarır:

Türk mezar taşları bizim millî kültürümüzün nesiller boyu devam edegelmiş belgeleridir. Onlar halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin akisleridir. Mezar taşları sadece bir milletin yayıldığı ülkelerdeki kültür birliğini ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda o milletin menşesini de ortaya koyar. Onlar şehirlerin tapu senedidir. Kısaca mezar taşları yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, âdetlerinin, sanat geleneklerinin, tabii, iktisadi ve sosyal şartlarının müşterek mahsulüdür. Bu bakımdan sanat tarihimiz için olduğu kadar kültür tarihimiz yönünden de büyük önem taşımaktadırlar. Ancak, mezar taşları hakkındaki çalışmalar henüz bu önemle orantılı bir duruma gelmemiştir. Buna karşılık tabiatın ve insan elinin bu eserler üzerindeki tahribatı devam etmektedir (s. 7).

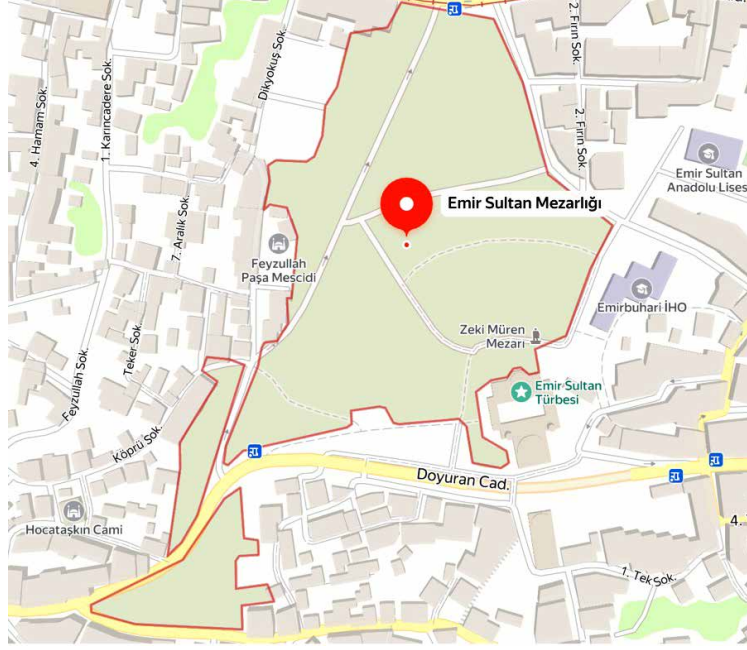
Türk kültürüne ve tarihine bakıldığında Sakalar, Hunlar, Avarlar, (Kök)türkler, Uygurlar ve Kırgızlardan itibaren günümüze gelen mezar geleneğinde mezarların bir ev, bir bark olarak görülmesi söz konusudur:

Türk mezar geleneği tarihinin çok eskiye dayandığı bilinmektedir. Zira bugün büyük bölümü Moğolistan'da, Doğu Türkistan'da, Tuva'da, Altay'da Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Azerbaycan'da, Anadolu'da... bulunan eski Türk mezarlarının birçoğu milattan önceki yıllara tarihlendirilmektedir. Bu mezarların da en karakteristik olanları, Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşıyan kurganlardır. Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur ve Kırgız dönemlerinin hepsinde var olan kurgan geleneğinin temelinde ise, "ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma" düşüncesi yatar (Alyılmaz, 2008, s. 189; Alyılmaz, 2011b, s. 93; Alyılmaz, 2012, s. 32).

İnanışa göre kutsal saydıkları bölgelere kurganlar yapan Türkler, bu geleneği günümüzde mezar taşı dikerek devam ettirmektedir. Mezarlıklarını şehirlerin dışına, yüksek tepelere, ormanlık alanlara ve göl kıyılarına yapmayı uygun görmelerinin sebebi ise dönemin inancında yüksek tepelerin Tanrıya yakın yerler olarak görülmesi ve orada sonsuz huzura kavuşulacağına inanılmasıdır.

Bursa'nın köklü ve geniş araziye sahip mezarlıklarından biri olan Emir Sultan Mezarlığı'nda insanların büyük saygı ve sevgi duyduğu Emir Sultan'ın türbesinin ve mezarının bulunmaktadır. Bursa'daki Türk-İslam mezar geleneğinin izlerinin gözlemlenebildiği söz konusu mezarlık, bünyesinde barındırdığı mezar taşlarının süslemeleri, kitabe yazılarının epigrafik açıdan zengin envanter barındırması sebebiyle bu çalışmanın konusu olmuştur.

* Bu çalışma, 19-21 Kasım 2015 tarihleri arasında Bursa'da yapılan "Arap Harfli Yazıtlar ve Bursa Mezar Taşları Çalıştayı"nda Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz tarafından sunulan "Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Bugünkü Durumu" adlı bildiri ile hareketle hazırlanmıştır. Çalışmaları ve fikirleriyle her zaman yol gösteren, desteklerini esirgemeyen Değerli Hocam Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a teşekkür ederim.



Harita 1: Emir Sultan Mezarlığı haritası¹

• Bursa Emir Sultan Mezarlığı üzerine:

Bursa coğrafi yapısı, stratejik konumu ve tarihte birçok farklı devletin merkezi olması sebebiyle her dönem ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bursa Emir Sultan Mezarlığı da şehrin doğusunda yer alan Yıldırım ilçesinde, Uludağ'ın yamacının tepesinde kendine bir yer edinmiştir.

Bedri Mermutlu (2017) *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-IV* adlı eserde yer alan *Tarihi Emir Sultan Mezarlığı* makalesinde söz konusu mezarlık hakkında şunları kaydetmektedir:

Osmanlı tarihinin kuruluş devrini teşkil eden Bursa döneminde, Sultan Yıldırım zamanından Sultan II. Murad devrine kadar belirleyici bir karizmatik figür olarak görülen Emir Sultan, hayatında olduğu gibi vefatından sonra da insanları türbesinin etrafında toplamaya devam edecekti. Emir Sultan'ın defni zamanından itibaren bu çevreye definlerin başlamış olduğu mevcut taşların tarihinden anlaşılmaktadır. Emir Sultan halifelerinin türbe dışındaki alanda defnedilmeleriyle kısa zamanda bu mezarlığın genel bir mezarlık kimliğine ulaştığı düşünülmektedir. Bu gelişmede şehrin güneyindeki Pınarbaşı Mezarlığı dışında şehrin doğu bölgesinde de bir mezarlığa duyulan ihtiyacın etkisi söz konusu olabilir. Emir Sultan daha hayattayken oluşmaya başlayan külliye bu bölgeyi şehrin hareketli bir alanı hâline getirmişti. Giderek cami, dergâhı, hamamı, medresesi ile tamamlanan bu şehrsel manzume, bir yandan da Emir Sultan gibi Peygamber soyundan gelen, saraya damat olmakla birlikte art arda üç padişah üzerinde nüfuz ve söz sahibi olan bir ilim ve maneviyat adamının terbiye halkasının en yakın dairesini teşkil ediyordu. Bursa'nın fethinin ardından yüz yıl boyunca Bursalılara metfen / mezar olan Pınarbaşı Mezarlığı'nın ardından devreye giren Emir Sultan Mezarlığı, teşekkül ve varlığını doğrudan doğruya Emir Sultan Mehmed Şemseddin'in o semtte hayat ve ölümüyle gerçekleştirdiği ikametine borçludur (s. 113).

Emir Sultan Mezarlığı üzerine kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Mermutlu ve Öcalan (2012) *Tarihi Bursa Mezar Taşları-II Emir Sultan Mezarlığı* adlı eserde burada bulunan Arap harfli mezar taşlarını konumlarına göre mezarlığı yedi pafta olarak ele almışlardır.²

¹ Harita <https://yandex.com.tr/harita/-/CDVdJEiH> sitesinden alınmıştır.

² Mezarlığın batı çıkışı sol tarafı I. pafta, sağ bölge II. pafta; batısındaki bölge III. pafta; kuzeyinde yer alan mezar taşları IV. pafta; III. paftadan batıya doğru ana caddeye giden bölge V. pafta; ana cadde ve Toprakçı Yokuşu Sokağı arasında kalan bölge VI. pafta; geride kalan çeşitli adalara dağıtılmış taşlar VII. pafta olarak sınıflandırılmıştır. (Mermutlu ve Öcalan, 2012, s. 14).



Bursa'nın âdeta bir "fil mezarlığı" olduğu ifade edilir. Ölüm vaktinin yaklaştığını içgüdüsel olarak hisseden fillerin, buldukları çevreden uzaklaşarak kendilerini ait hissettikleri ve mezarlık olarak gördükleri bölgeye gidip orada ölümü beklemesi, iktidar iddiasını kaybeden hanedan mensubu Osmanlı şehzadelerinin tabutlarıyla Bursa'ya getirilip, burada defnedilmesi ile benzetilmektedir (s. 13).

Ömer Bedrettin Uşaklı'nın servilerin içinde bir aleve benzettiği Emir Sultan Mezarlığı, sadece şehzadelerin değil; pek çok din ve devlet adamının, âlimin, hayırseverlerin, saygın kimselerin ebediyete kavuştukları yer olmuştur.

Pek çok insan Emir Sultan'ın kudretine saygı, sevgi ve hayranlık duymaktadır. Özellikle yazarlar, şairler Emir Sultan'ın kendisine, türbesinin güzelliğine ve erguvan zamanında oluşan cümbüşe ilgi gösterip iltifat ederler. Fakat diğer bölgelerde de örneklerine rastlanılan çoğu zaman şehrin dışına itilmiş ve her dönem göz ardı edilmiş olan başka mezarlıklar gibi Emir Sultan'ın da kendi hâline bırakıldığı görülmektedir. Tanpınar (2020) eserinde Emir Sultan'ın bakımsızlığından söz ederken atalarımızdan miras kalan yapıların sadece inşa edilmediğini âdeta ibadetin bir göstergesi olduğunu vurgular (s. 109). Mezarlıklar her ne kadar yaşayanlar tarafından ihmal edilse de atalarımızın bu dünyada bıraktıkları bir iz ve belki de en kıymetli miraslarıdır. Bu bilinç ile dikilen mezar taşları da incelenmeyi ve aydınlatılmayı bekleyen toprağa gömülü hazinelerdir. Bu sebeple birçok çalışmaya kaynaklık ederler. Alyılmaz'ın (2016b) da aktardığı gibi mezarlıklar, ölümün soğuk yüzü olan mezar taşları, tarih, sanat tarihi ve kültür tarihi gibi farklı alanlarda çalışan bilim insanlarının yanı sıra yazıt bilimcilerin de ilgisini çekmiştir (s. 58).

Arap harfli yazıtları epigrafik belgeleri üzerine çalışmalar ortaya koyan, Azerbaycan'da epigrafi alanında ilk doçent ve profesör olma ünvanına erişen, belgeleme yöntemi ve tekniğinin ilk uygulayıcısı olan Prof. Dr. Meşedihanım S. Ne'met (2009)³ bu taşlara dikkatle bakıldığında yüzyıllar önce yaşamış insanların seslerinin işitildiğini, sesleri dinleyenlerin önemli olaylar hakkındaki sohbetlerini duyabileceğini aktarır. Bu sesler çoğu zaman sıradan bir vatandaşın, halı dokuyan bir kadının, herhangi taşı güzel bir sanat eserine çevirmiş hattatların, bir nakkaşa ait seslerdir. Bu sesleri işitip onlar üzerine epigrafik çalışmalar yapılması medeniyetimizi korunması ve bu kültürel miraslarımızı dünyaya tanıtılması demektir (s. 122).

Bursa'daki mezar taşları yapılacak epigrafik çalışmalar için çeşitli kaynaklar sunmaktadır. Yapım ve içeriklerinin yanı sıra epigrafik özellikleriyle eski Türk mezar taşı geleneğiyle ve Türk dünyasındaki diğer örneklerle benzetilmektedir (Alyılmaz, 2011b, s. 107).

³ Prof. Dr. Meşedihanım Ne'met, uzun yıllar süren araştırma ve incelemeleri sonucunda Türk-İslam yerleşim merkezlerindeki özellikle de bugün Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Nahçıvan ve Ermenistan sınırları içinde yer alan üç bine yakın abideyi bilim dünyasına kazandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. (Alyılmaz 1997, s. 216-223; 2014, s. 183-189).





Foto 1: Emir Sultan Mezarlığı

• Bursa Emir Sultan Mezarlığı'ndaki Arap harfli mezar taşlarında epigrafik unsurlar:

Mezarlıklar ve mezar taşları korunabildikleri sürece somut kültürel varlıklar olarak günümüze ulaşması bir milletin kendi tarihini aydınlatma yolunda tuttuğu bir ışıktır. Emir Sultan Mezarlığı'ndaki mezar taşları şekilleri bakımından en eski devirlerde vücuda getirilen soyut insan heykellerini anımsatmaktadır. İslamiyet'in kabulü ile bu tasvirler yerini cansız olanlara bırakır. Barok ve rokoko üslupların etkisiyle Türk rokokosu adlı bir anlayış doğar ve Türk sanatında bitki motifleri ön plana çıkmaktadır. Hat sanatında ve süsleme sanatında en güzel örneklerinin görülmesinin yanında mezar taşlarında da tercih edildiği gözlemlenmektedir.

Mezar taşları üzerinde barındırdıkları grafiksel dil öğeleri, damgalar, kavram işaretleri ile okuyucularına mesaj vermektedir (Şen, 2020, s. 168). Arap harfli mezar taşlarının süslemelerin yanı sıra söz varlığı ayrıca incelenmelidir. Mezar taşlarının diline bakıldığında o dönemin dünyaya ve ahirete olan bakışını dil ve ifade özelliklerini yansıttığı da görülmektedir. Alyılmaz (2016b) seçkin ve saygın şahsiyetlerin mezar taşında bulunan manzum ve mensur metinlerin Arap harfleri ile hakkedilmiş olsalar da anlam ve içerik bakımından geçmişte Türk kağanları, beyleri ve kumandanları adına dikilmiş olan (Kök)türk harfli Orhun, Yenisey ve Talas Yazıtları'nın devamı niteliğinde olduğunu aktarmaktadır (s. 69).

Emir Sultan Mezarlığı'ndaki Arap harfli mezar taşlarında manzum ve mensur pek çok yazı görülmektedir. Osmanlı Dönemi mezar taşı kitabelerinde genellikle sülüs, nesih, talik ve rik'a gibi yazı türleri tercih edilir. Foto 2'de örneği verilen şahide celi sülüs hatla yazılmıştır ve Bursa'da doğduğu tahmin edilen (838 / 1434) âlim, kazasker aynı zamanda Fatih Sultan Mehmed'in hocası olan Muslihuddin Efendi Hocazâde'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Merhumun yaşadığı dönemde önemli ve saygı gören bir kişilik olduğunu aktaran sıfatlar kullanılmıştır.





الكل مسلم و زمان اهلای اس تاد
الملة مصلح المولى اوانه في
زاده بخاله الشهير والدين
غروفي والصدیقین الذین مع الله بوه

“Üstâdü ehâlî zemân û müsellemlül-kül fî evanî el-Mevlâ Muslihu'l-milleti ve'd-dîn eş-şehîr bi-Hocazâde bevve'ehu'llâhu ma'a'n-Nebiyyîn ve's-Siddîkîn fî ğurefî”
(Mermutlu ve Öcalan, 2012 s. 58)

“Yaşadığı çağın üstadı ve zamanındaki herkes tarafından kabul gören din ve milleti ıslah eden Hocazâde diye meşhur kişi, Allah onu nebi ve sıdıklarla beraber haşretsin”
(Karaçağ, 1994, s. 144-145)

Foto 2: Hocazâde Muslihuddin Efendi'nin ayak taşının ön yüzü kitabesinin görüntüsü ve kitabe metninin Türkiye Türkçesine aktarımı

Kitabeler sosyal ve idari tarihin, inançların, dil ve edebiyatın, tarihsel topografyanın, aile yapısının, göçlerin, dönemin hastalıklarının (Yücedağ, 2017, s. 19) bilgilerini taşıyan önemli belgelerdir. Kitabelerde giriş gelişme ve sonuç bölümleri vardır. Başlangıç (serlevha) kısmında Allah'ın sıfatları⁴ ve onun kudretini betimleyen kalıplaşmış ifadeler: *Hüve'l-Bâkî*, *Hüve'l Hallâku'l-Bâkî*, *Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî*, *Hüve'l-Ferdü's-Samed*, *Hüve Ni'me'l-Gafûr* ve ifadesi bir yakarış ifadesi olan *Âh Mine'l-Mevt...* yer almaktadır.

Kitabe daha sonra durum bildirme, sebep bildirme, Tanrıdan istek, insanlardan istek, meslek, mensup olduğu aile veya sadece baba adı, merhum / merhumenin adı, kimlik ve tarih bilgileri⁵ şeklinde sonlanmaktadır. Mezarlara tarih ve isim yazma geleneğinin örneklerine eski ve yeni Türk mezar taşlarında rastlanmaktadır.

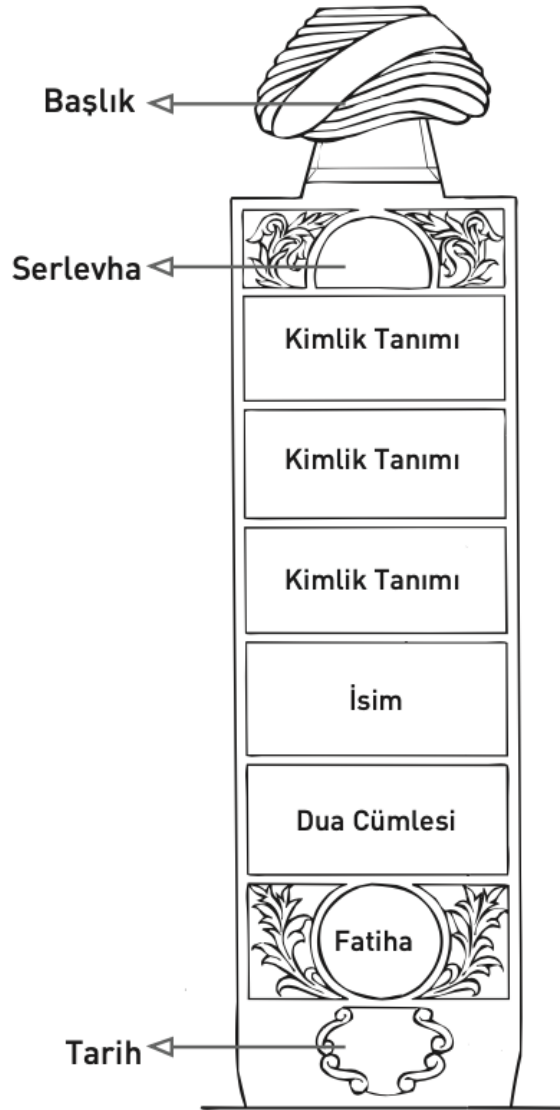
⁴ Kitabelerde en sık rastlanılan Allah'ın sıfatlarından *Hüve'l Bâkî*: Bâkî olan (kalıcı olan) Allah'tır; *Hüve'l Hallâku'l-Bâkî*: Allah yaratıcı ve sonsuzdur; *Hüve'l-hayyü'l-Bâkî*: Allah diri ve sonsuzdur anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bk. (Çal, 2015, s. 324).

⁵ Kitabelerde bulunan yazıların sınıflandırılması üzerine farklı tasnifler bulunmaktadır. Ayrıca bk. (Çal, 2000, s. 214).





Foto 3: Erkek mezar taşı örneği



Çizim 1: Erkek mezar taşının bir örneği (Berk, 2016, s. 24)

Erkek mezar taşlarında ilk dikkati çeken ölen kişinin kimliği veya sosyal hayattaki statüsü anlaşılabilir olmasıdır. Bu mezar taşlarında kâtibî kavuk, yeniçeri başlığı, sarık... gibi tasvirlerle yer verilirken kadınların mezar taşlarında durum daha farklıdır. Kadın mezar taşlarında yoğunluk olarak bitki motifleri kullanılmıştır. Başlıklarından itibaren asma yapraklar, girland, sarmaşık, gül goncaları, servi ağacı, üzümler, kurdele ile bağlanmış çiçekler... gibi çeşitli bitkisel süslemelerin, motiflerin tercih edildiği görülmektedir.

Kadın mezar taşlarının süslemelerinin estetik ve zarif duruşu kadınlara karşı olan hassasiyetin ve saygının göstergesi olarak düşünülebilir. Kadın mezar taşlarının kitabelerine bakıldığında dilin inceliklerinden de yararlanılmıştır. Merhumeden zevce, kerime, kerime-i ma'sumesi, göz nuru, hemşiresi şeklinde bahsedildiği örnekler mevcuttur.

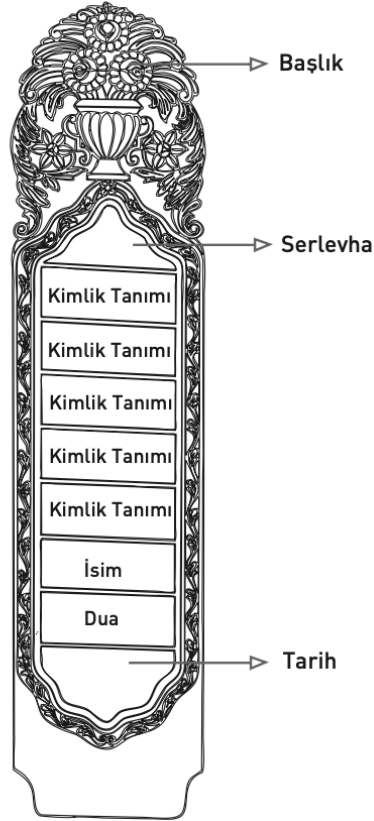
Eski Türk boy ve topluluklarında kadına gösterilen saygının (Kök)türk Dönemi'nden beri başlayarak Uygur, Kıpçak, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir.⁶

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014, s. 1-33).





Foto 4: Kadın mezar taşı örneği



Çizim 2: Kadın mezar taşının bir örneği
(Berk, 2016 s. 24)



• **Takı motifi:**

Mezar taşında takı motiflerinde gerdanlık, küpe ve broş desenlerini henüz evlenmeden vefat eden genç kızların çeyizinin bir sembolü olduğu anlaşılmaktadır. On altı yaşındayken anne ve babasına doyamadan vefat eden bir genç kız mezarının baş taşının boyunluk kısmında bulunan takı motifi örneği:



Foto 5: Takı motifli mezar taşının bir görüntüsü

• **Bitki motifi:**

Ölümü bir son olarak algılamayan ve ölümden sonraki yaşamın devam ettiğine inanan Türklerin ölüme ve ölene saygılarını mezar geleneklerine yansıtmıştır. Doğada gördükleri bitkilere çeşitli anlamlar yükleyerek mezar taşlarını süslemişlerdir. Tercih edilen lale, gül, yaprak dallarının ucundan sarkan çiçekler, meyveler mezarlıkların kasvetli bir havadan çıkmasını ve âdeta bir açık hava müzesi olarak görünmesini sağlamıştır.





Foto 6: Çiçek motifli mezar taşı görüntüsü



Foto 7: Gül motifli mezar taşı görüntüsü



Foto 8: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin sunak masalarından birinde bulunan taşta bazı bitki motiflerinin görüntüsü (Alyılmaz, 2021, s. 149)



• Lotus:

Taşlardaki işlemlerde görülen lotus çiçeği motifi Budizm'in etkisi ile Türk-İslam sanatında da görülmektedir. Çamurlu suların üzerinde yetişen fakat kendisini sürekli temizleyen bu bitkinin kökleri ölümsüzlüğü sapı ise hayatı simgeler (Karamağaralı, 1998, s. 36). Lotus çiçeği *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*'nde şu şekilde geçmektedir:

“ol altun tağ-ka tägsär siz kök lenxua bar körgäy siz ol lenxua sayu birär ağuluğ yılan bar ağu tını iraktın ançulayu közünür.. kaltı lenxua sayu tütün. tütärçä ol ersär artıñü alp ada tetir ol lenxua yolug yağuru usar siz ötrü lö qanı ärdinilig balıq-ka ordu-ka täggäy siz ol balıq tägrä yemä yetti qat qaram içintä alku ağu-luğ lö-lär yılanlar yatur anı yağuru usar siz içgärü balıqqa kirgäy siy lö qanı-ña közüngäy siz ärdini bulğay siz”

Bu altın dağa ulaşırsanız mavi lotuslar göreceksiniz. Bu lotusların her birinin (dibinde) zehirli bir yılan vardır. Zehirli solukları uzaktan, sanki lotusların her biri duman çıkarıyormuş gibi görünür. İşte bunun en korkunç tehlikelerinden biri olduğunu söylemek gerekir. Bu lotuslardan kendinize yol açabilirsiniz ejderhalar hanının mücevherlerle süslü kentine ve sarayına ulaşacaksınız. Bu kentin çevresinde ve yedi kat hendeğin içinde zehirli yılanlar yatar. Bunların üzerinde yürüyebilirsiniz kentin içine girersiniz, ejderhalar hanının huzuruna çıkar ve mücevherleri elde edersiniz (PKP XXXVIII; XXXIX; XL; Hamilton, 2020, s. 49-50).

Hikâyede İyi Düşünceli Prens'in ülkesine mutluluk getirecek, aydınlığa kavuşturacak olan mücevher aslında lotus çiçeğinin kendisidir (Temel, 2019, s. 176). Nilüfer çiçeği olarak da adlandırılan lotus; bereket, yeniden doğuş, temizlik ve saflık sembolü olarak mezar taşlarına da işlenmiştir.⁷ Budizm'e ait olan bu anlayışın Türk-İslam mezar taşlarında geçmişten günümüze kadar taşındığı görülmektedir. Ölümden sonra cennete gitmeyi temenni eden insanoğlu, cennette sonsuz huzura, aydınlığa, bolluk ve berekete kavuşacağına inanmaktadır. Mezar taşlarındaki lotus motifi, mezar taşı sahibinin cennette, ışıklar içinde ve sonsuz huzurla uyuduğuna işaret ettiği düşünülebilir.



Foto 9: Üzerinde lotus tasviri bulunan lahit görüntüsü

⁷ Lotus için bk. (Çoruhlu, 1997, s. 155-168).



• **Ağaç motifi:**

Türk inanç sisteminde kutsal olarak benimsenen ağaç, her mevsim kendini yenilemesiyle Türkler tarafından sonsuzluk olarak algılanmıştır. Mezar taşlarındaki ağaç bezemesi Türk kültüründeki hayat ağacı motifi ile ilişkilendirilebilir. *Uygur Türeyiş Destanı*, *Oğuz Kağan Destanı* ve *Dede Korkut Hikayeleri*'nden Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü⁸ boyda geçen ağaç motifi doğurganlık ve analık sembolü olarak işlenmiştir.

Emir Sultan mezar taşlarında ağaç sembolünün servi, hurma, çam, kayın ağacı... gibi pek çok örneklerine rastlamak mümkündür. Servi ağacı görünüşü bakımından dik, düzgün ve uzun olması sebebiyle Arap alfabesindeki "Elif" ile arasında ilgi kurulmaktadır.



Foto 10: Servi ağacı bezemeli bir ayak taşının görüntüsü



Foto 11: Ağaç tasvirli bir baş taşının görüntüsü

⁸ Ağacın Türk yaşayış ve inanışındaki yeri üzerine ayrıntılı bilgi için bk. (Barutcu-Özönder, 1982, s. 155-162; Alyılmaz, 2009, s. 448-454; Mert, 2009, s. 66-71).



• Güneş ve ay motifi:

Gökyüzünü anlamlandırmaya çalışan Türk boy ve toplulukları güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerini hayatlarında vazgeçilmez bir unsur olarak görmüş ve mezar taşlarından kullanmışlardır.

Güneşe, aya ve yıldızlara kutsallık atfetmek Eski Türklerden beri görülen bir inanıştır. Tarih içerisindeki en eski toplumlardan itibaren insanların güneşi Tanrı olarak kabul ettiği bilinmektedir. Saka (İskit) Döneminden itibaren Tanrının güneş ile kağanın ay ile sembolize edilişi kaya üstü tasvirlerde, yazıtlarda, (Kök)türk sikkelerinde, mezar taşlarındaki bezemelerde görülmektedir.

Türk tarihine, diline ve kültürüne ait pek çok bilgiyi barındıran 2009 yılında C. Alyılmaz tarafından hazırlanan *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* adlı çalışmada (Kök)türk harfli yazıtlar bölümünde yer alan *Ataç Yazıtı*'nın üst kısmında güneş tasviri bulunmaktadır. *Ay Teg Yazıtı*, *Ay Beg Yazıtı*, *Ay Yazıtı*'nın söz varlığına bakıldığında Ay'ın eski zamanlardan itibaren ad, ünvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu eserde Manihaist çevrede yazılmış Uygur metinlerinden Uygurların Tövbe Duası olarak bilinen *Huastunaift*'te ay ve güneş kavramlarının bulunduğu da açıklanmaktadır:

“(ikinti ym)e kün ay t(enrike) (i)ki yaruk ord(u içre) olurugma tengri(lerke kamag) burhanların (yir suv) yarukn(un)g tözi yultizitirnegüli-i tengri (yiringeri) barsar öngü-ü ka(pıgı) kün ay tengri ol”

İkincisi yine güneş ay tanrısı uğruna, iki nurlu saray içinde oturan tanrılar uğruna, bütün burhanların, yer ve (su) nurunun aslı kökü (için) toplanma (yeri) olan tanrı yerine doğru varıldığında ilk kapı güneş ay tanrısıdır (Hua. s.1-8; s.19-20; Alyılmaz, 2009, s. 397).

Kutadgu Bilig'de de adaletin simgesi olarak hükümdar Kün Togdı; mutluluk ve talih anlamlarıyla kullanılan kutun simgesi olarak bilinen vezir Ay Toldı ise mutluluk ve talih anlamındaki “kut”u simgelemektedir.

“bu kün togdı ilig tédim söz başı
yörügün ayayın ey edgü kişi”

“Önce Kün-Toğdı hükümdardan bahsettim; ey iyi insan, bunu izah edeyim.”

(KB 353; Kaçalın, 2008, s. 26).

“bu kün togdı tégli törü ol köni
bu ay toldı tégli kut ol kör anı”

“Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur; Ay-Toldı ise, saadettir”

(KB 354; Kaçalın, 2008, s. 26).

Geçmişten günümüze Türk kültüründe kullanılan güneş ve ay motifleri, Saka mezar taşlarında, Uygur vesikalarında, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi mimarisinde, mezar taşlarında ve birçok eşya üzerinde (Mert, 2007, s. 247-248) tasvir edilmiş ve bu kültürün izlerine de inançlar ve geleneklerin zaman içinde değişmesine rağmen Emir Sultan Mezarlığı'ndaki Arap harfli mezar taşlarında da devam ettirildiği gözlemlenebilmiştir.





Foto 12: Güneş tepelikli mezar taşı örneği



Foto 13: Hilal motifli mezar taşı örneği



Foto 14: Makedonya'da (Manastır'da) bulunan ay ve yıldız motifli bir mezar taşının görüntüsü (Alyılmaz, 2016b, s. 6)

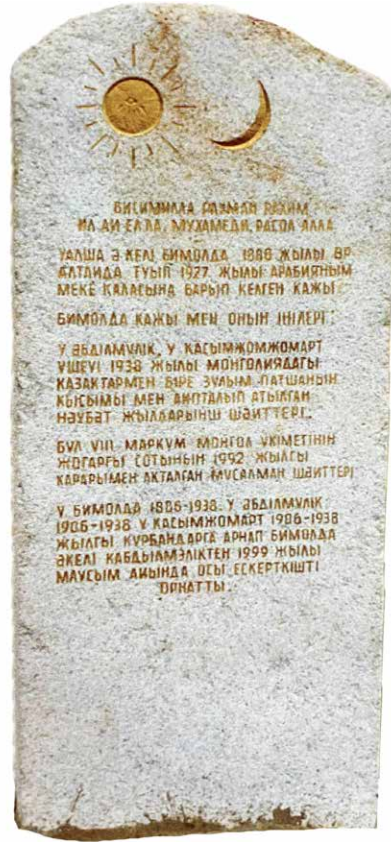


Foto 15: Moğolistan'da bulunan bir aile mezarının önündeki güneş ve ay motifli bir yazıtın görüntüsü (Alyılmaz, 2016a, s. 249)



• Çarkıfelek:

Çarkıfelek; tekerlek, felek, gök, devreden, dönen anlamlarına gelen çark ile gökyüzü, sema, baht gibi anlamlarına gelen felek sözcüğünden oluşmaktadır. Türk süsleme sanatında dünya ve evrenin durmaksızın bir döngü içinde oluşunu ve sonsuzluğu simgelemektedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Azerbaycan'da bulunan mezar taşlarında sembolize edildiği görülen çarkıfelek motifine Dîvânu Lugâti't-Türk'te de rastlanmaktadır:

Teñri ajun törütti Çıgırı ediz tezigünür (Tanrı dünyayı yarattı, felek sürekli döner.)

(DLT 417 / 327)



Foto 16: Emir Sultan Mezarlığı'ndaki bir lahit üzerinde bulunan çarkıfelek bezemesi

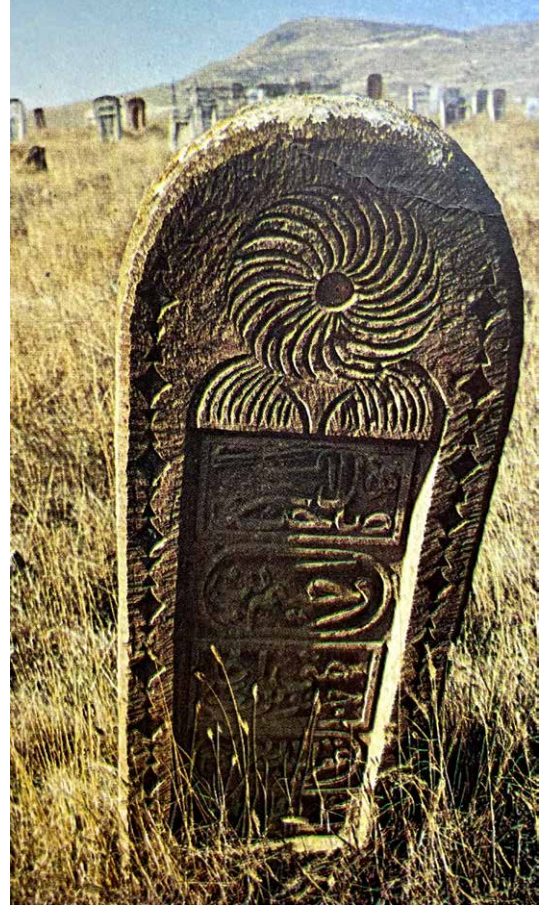


Foto 17: Kazah Bölgesi'nin Daş Salahlı Köyü'nde bulunan yıldız formundaki mezar taşı (Efendi, 1986, s. 95)



• Askerî motifler:

Anadolu'nun birçok yerinde Türklerin mezar taşlarında genellikle mezar sahibinin asker olması sebebiyle kılıç, hançer, kalkan, hâlinde işlenir. Emir Sultan Mezarlığı'nda bulunan asker mezarlarının baş ve ayak taşlarında görülen kılıç, Eski Türk kültüründe dikilen balbalların belindeki kemerde görülen kılıç tasvirinin uzantısıdır.

Zülfikar adıyla bilinen Hz. Ali'nin kılıcına gönderme yapılarak Alevi inancına mensup kişilerin mezarlarında daha çok rastlanması mezar taşının sahibini kimselerin ve toplumların kültürlerini ve inanışlarını açıklar niteliktedir (Alyılmaz, 2016b, s. 58).



Foto 18: Askere ait olan bir mezar taşının görüntüsü



Foto 19: Kılıç motifli mezar taşının görüntüsü

• Emir Sultan'da bulunan Arap harfli mezar taşlarının bugünkü durumu:

Bursa'da defnedilen saygın ve dinî bir şahsiyet olan Emir Sultan'ın türbesi ve çevresi tarih boyunca önemli bir yere sahip olmuştur. Bölge halkının ve farklı bölgelerden önemli şahsiyetlerin manevî huzura erme düşüncesiyle Emir Sultan'a yakın olmayı istemesi Emir Sultan Mezarlığı'na çok fazla defin yapılmasına sebep olmuştur. Şehir içinde yapılan imar çalışmalarından, yeni yollar açma faaliyetlerinden etkilenen söz konusu mezarlıkta mezar taşlarının yerinin değiştirilmesi, taşların başka mezarlıklara (Alacahırka Mezarlığı vd.) taşınması gibi durumlara sebep olmuştur. Emir Sultan Mezarlığı içerisindeki Arap harfli mezar taşları da bu sebeplerden dolayı zarar görmüş hatta yok olmuşlardır.

Taşdıkları tarihî ve kültürel bilgilerle, ustalıkla işlenmiş birer sanat örneği olan bu taşların açık alanda olması pek çok olumsuz duruma yol açmaktadır. Çatlaklar, aşınmalar veya tamamen kırılmalar, hava koşulları sebebiyle oluşan nemden kaynaklanan renk değişimleri verilebilecek örneklerden sadece birkaçıdır.



Envanter kaydı tutulmuş ve belgelenmiş mezar taşlarının bugünkü durumları geçmişteki durumlarıyla kıyaslandığında zarar görenler veya tamamen yok olanlar tespit edilebilmektedir. Tarihî yapılar üzerinde yapılacak onarım, uzmanların değerlendirmeleri ve kontrolü altında uygulanmalıdır. Onarımda tercih edilen malzeme ya da tekniğin yanlış seçilmesi⁹, yapının kendisi ve çevresine uygun olmayan malzeme seçimi yapıda çeşitli bozulmalara yol açabilir (Mert, 2017, s. 402).



Foto 20: İki farklı mezar taşının hatalı onarımının bir görüntüsü¹⁰



Foto 21: Üst tarafı kırılmış bir mezar taşının görüntüsü

⁹ Epigrafik belgelemeler yapılırken kullanılacak yöntem ve teknikler hususunda ayrıntılı bilgi için bk. (Alyılmaz, 2016c, s. 123-125).

¹⁰ Daha önce V. paftada yer alan ve belgelenen 47 numaralı mezar taşının, farklı bir taş ile hatalı onarımı yapılması sonucunda taşın eski görüntüsünü kaybetmiştir. Mezar taşının eski görüntüsü için bk. (Mermutlu ve Öcalan, 2012, s. 348).



• Sonuç ve öneriler:

Mezarlıklar yalnızca vefat edenlerin yerini gösteren mezar taşlarından oluşan araziler değildir. Ölüme ve ölene olan saygının bir göstergesi olmakla birlikte mezar taşları üzerinde bulunan damgalar, motifler ve yazılar buldukları yerin kültürünü, tarihini, ticari durumunu, sanat zevkini ve bunun gibi pek çok bilgiyi geçmişten günümüze aktarmaktadırlar.

Bursa tarihte pek çok devlete ev sahipliği yapmıştır bu sebeple bünyesinde kültürel açıdan pek çok zenginlik barındırmaktadır. Bu bağlamda şehrin doğusunda yer alan Emir Sultan Mezarlığı'ndaki Arap harfli mezar taşlarının üzerine hakkedilmiş motifler ve kitabeleri epigrafik açıdan incelendiğinde eski Türk kültürünün izleri görülmektedir.

Türk-İslam ve kültür tarihi açısından oldukça önemli olan Arap harfli mezar taşlarını başlıklı ve başlıksız mezar taşları olarak sınıflandırmak mümkündür. Emir Sultan Mezarlığı'ndaki mezar taşlarında yapılan incelemelere göre üzerlerindeki Arap harfli yazılarda ölen kişinin kendi adı, mensup olduğu ailenin veya tarikatın adı, babasının adı, mesleğinin adı kimi zaman da nereli olduğu bilgisi yer almaktadır. Kitabelerde Kur'an-ı Kerim'den ayet örnekleri, merhum / merhumenin adına hayır duası istenen, sitem ve ağıt ağırlıklı anlatım içeren mensur veya manzum yazılar da yer almaktadır. Erkek mezar taşlarında genellikle merhumun sosyal statüsünü yansıtan motifler görülmektedir. Askerlerin mezar taşlarındaki kılıç motifine Eski Türk kültüründe dikilen balballarda da rastlanmaktadır. Şeyh, molla, kâtip, müderris, defterdar, âlim, devlet adamı gibi döneminde devletine hizmet etmiş saygın kimselerin baş şahidelerinde fes, kavuk ve sarık gibi motifler yer almaktadır. Ayak taşları ise genellikle yazısızdır, meyve motifleri, servi, hurma ağacı ile bezeli olanları mevcuttur. Kadın mezar taşlarında genellikle bitki süslemeleri ve takı motifi işlenmiştir. Bitkilerden çoğunlukla servi ağacı, gül, lale, sepet içinde çiçek bezemeleri ve lotus tercih edildiği tespit edilmiştir.

Türk boy ve toplulukları duygu ve düşüncelerini damgalar, motifler ve bezemeler aracılığıyla ifade etmişlerdir. Bu bağlamda motifler yalnızca süsleme unsuru olarak görülmemeli, ikonografik anlamlarıyla değerlendirilmelidir. Mezar taşları incelendiğinde ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancı mezar taşlarında sıklıkla işlenen ağaç motifi ve lotus bitkisinin içerdiği anlamlarla ilişki kurulabilir. Her mevsim kendini yenileyen ağacın köklerinin toprakta dallarının ise gökte olmasıyla iki dünya arasında bağ kurduğuna inanılır. Benzer bir anlayış kökleri ölümsüzlüğü sapı ise yaşamı temsil eden lotus çiçeği ile desteklenmektedir.

Emir Sultan Mezarlığı'nda günümüzde hâlen yeni definlere / mezarlara yer açmak mezarlıktaki eski mezar taşlarının zarar görmesine hatta yok olmasına neden olmaktadır. Buldukları bölgenin tapu senetleri olan mezar taşlarının yerlerinden koparılıp çeşitli müzelere, civardaki diğer mezarlıklara taşınmadan ait oldukları yerde koruma altına alınması ve envanter kaydı tutulması kültürel mirasımız olan bu taşların gelecek nesillere sağlam bir şekilde aktarılması açısından büyük önem taşımaktadır. Mezarlıklar ve mezar taşları hakkında yapılacak akademik çalışmalar, farklı disiplinlerin bir arada yürütebileceği projeler hâlinde hazırlanmalı ve desteklenmelidir.



Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (1997). Prof. Dr. Meşedihanım Ne'met. *Bilig Bilim ve Kültür Dergisi*, 5, 216-223.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtları'nın bugünkü durumu*. Kurmay Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2008). Asya'dan Avrupa'ya ana çizgileriyle eski Türk uygarlık eserleri. *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri* içinde (s.187-198).
- Alyılmaz, C. (2009). Kırgızistan'daki Arap harfli yazıtlar üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(8), 185-209.
- Alyılmaz, C. (2011a). Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtların bugünkü durumu. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 361-393.
- Alyılmaz, C. (2011b). Eski Türk mezar geleneği ve Bursa'daki türbeler. *Bursa Şehrengizi Bildirileri Kitabı*, 93-108.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi Türk eserleri. İ. Demirci-İ. Terzioğlu içinde, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri* (s. 6-105).
- Alyılmaz, C. (2014). 90. Yaşı dolayısıyla Prof. Dr. Meşedihanım Sadullahgızı Ne'met. *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*, 3(4), 183-189.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2016a). *Gobu''stan'ın gizemi (Kıpçaklar''a giden yol)*. Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2016b). Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi mezar taşlarının bugünkü durumu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(1), 56-93.
- Alyılmaz, C. (2016c). Yazıt bilimci kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, 117-126.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Atlı, C. ve Öztürker, H. C. (2014). *Iğdır-Karakoyunlu tarihî mezar taşları*. Salkımsöğüt Yayınevi.
- Berk, S. (2016). *Zamanı aşan taşlar, Zeytinburnu'nun tarihî mezar taşları*. I. ve II. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (1997). *Lotus ikonografisi ve Uygur sanatında lotus*. Uluslararası Osmanlı öncesi Türk Kültürü kongresi bildirileri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 155-168.
- Çakar, G. (2007). *Emir Sultan Mezarlığı'ndaki XVIII-XIX yüzyıl mezartaşları*, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Çal, H. (2000). İstanbul Eyüp'teki erkek mezartaşlarında başlıklar. *Tarihi kültürü ve sanatıyla III. Eyüpsultan sempozyumu tebliğler 28-30 Mayıs 1999* içinde (s. 226-241).
- Çal, H. (2015). *Türklerde mezar-mezar taşları*. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları, 295-383.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin anahatları*. Kabalıcı Yayınevi.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. 31, Aydın Kitabevi.
- Diyarbakirli, N. (1991). Türklerde mezar yapısı ve defin merasimleri. *Türk kültürü araştırmaları Prof. Dr. Muharrem Ergin'e armağan, XXVIII / 1-2*, 53-62.
- Efendi, R. (1986). *Kamennaya plastika Azerbaydçana*. Bakü.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Esin, E. (1972). Kün-Ay (Ay-yıldız motifinin proto-Türk devirden hakanlılara kadar ikonografisi), VII. *Türk Tarih Kongresi, I*, 313-359.
- Esin, E. (2003). *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk sanatında ikonografik motifler*. Kabalıcı Yayınları.
- Hamilton, J. R. (2020). Budacı iyi kalpli ve kötü kalpli prens masalının Uygurcası *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesi*. (Korkut, E.-Birkan, İ., çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışma basın tarihi 1971).
- Kaçalin, M. S. (2008). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig, metin*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.



- Karaçağ, D. (1994). *Bursa'daki 14-15. yüzyıl mezartaşları*. Özel Yayın.
- Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat mezar taşları*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mermutlu, B. (2017). Tarihî Emir Sultan mezarlığı. *Bursa'nın tarihî mahalleleri (IV)* içinde, (s. 113-121).
- Mermutlu, B., Öcalan, H. B. (2011). *Tarihî Bursa mezar taşları I Bursa Hazireleri*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Mermutlu, B., Öcalan, H. B. (2012). *Tarihî Bursa mezar taşları II-Emir Sultan Mezarlığı*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Mert, O. (2007). Kemaliye'de eski Türk izleri: Dilli Vadisi'ndeki petroglif ve damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 233-254.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Belen Yayıncılık.
- Mert, O. (2009). Şaahar Tepesi ve bölgede bulunan kaya üstü tasvir, damga, yazıt ve kurganlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 1-24.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Mert, O. (2017). Arap harfli yazıtların belgelenmesinde karşılaşılan güçlükler (Kosova ve Makedonya özelinde). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 43, 385-405.
- Ne'met, M. S. (1981). Memorial'nie Pamyatniki Azerbaydjana, Bakü.
- Ne'met, M. S. (2001). *Korpus epigrafiçeskih pamyatnikov Azerbaydjana II Arabo-Perso-Tyukoyazıçme nadpisi Şeki i Zagatala Zom (XIV vek-naçalo XX. veka)*. Bakü.
- Ne'met, M. S. (2001). *Korpus Epigrafiçeskih pamyatnikov Azerbaydjana I Arabo-Perso-Tyukoyazıçme-nadpisi Baku-Apşerona (XI vek-naçalo XX. veka)*. Bakü.
- Ne'met, M. S. (2001). *Korpus epigrafiçeskih pamyatnikov Azerbaydjana III Arabo-Perso-Tyukoyazıçme Nadpisi Nahçivanskoj Avtonomnoj Respubliki (VIII-XX. veka)*. Bakü.
- Ne'met, M. S. (2008). *Korpus epigrafiçeskih pamyatnikov Azerbaydjana IV Arabo-Perso-Tyukoyazıçme Nadpisi Kuba-Haçmaz zom i Yujnogo Dagestana (VIII-naçalo XX. vv.)*. Bakü.
- Ne'met, M. S. (2009). *Daşlaşan sirlerin sirdaşı*. Bakü.
- Ögel, B. (1998). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. Türk Tarih Kurumu.
- Şen, N. (2020). Balıkesir Kavakbaşı köyü mezarlığındaki yazılı taşta eski Türk kültürüne ait izler. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(2), 163-175
- Tanpınar, A.H. (2020). *Beş şehir*. Dergâh Yayınları.
- Temel, E. (2019). Edebî dil unsurları açısından Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59, 159-191.
- Yücedağ, İ. (2017). *Osmanlı epigrafisi-kitabeler ve mezar taşları*. İdeal Kültür Yayıncılık.





*Foto 07: Çifte Minareli Medrese / Hatuniye Medresesi üzerindeki betimlemenin görüntüsü
(Erzurum; Foto: C. Alyılmaz)*

VIII. BÖLÜM

ÂŞIK YAŞAR REYHANI'NİN “İŞTE, DADAŞ, BU DEMEKTİR” BAŞLIKLİ ŞİİRİNE KÜLTÜREL DEĞERLER AÇISINDAN BİR BAKIŞ

Doç. Dr. İsmail ÇOBAN

Artvin Çoruh Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-3952-9350>

*Göğsü gümüş zincir gezer dadaşın
Paris 'te oynandı millî barbaşın
Tam yirmi bir kere olmuş savaşın
Şehittir toprağın al kan Erzurum*

Âşık Yaşar Reyhani

Ø. Giriş:

İpek Yolu kavşağındaki önemli yerleşim yerlerinden birisi olan Erzurum büyük bir folklor birikimine sahiptir. Bu birikimin içerisinde Erzurum türkülerinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. “Erzurum türkülerinde Erzurum şehrini ve Erzurumluların yaşantılarıyla ilgili çeşitli olayları buluruz. Erzurumlu, içindeki dertlerini, duygularını, sevgilerini, ilençlerini ve daha nice nice olayları türkü diye çağırması, içini türkü şeklinde dışa dökmüştür” (Belekoğlu, 1971, s. 17). “Coğrafyasıyla olsun, tarihiyle olsun bir bütün teşkil edebilecek niteliklerden az çok uzak bugünkü Erzurum ili sınırları içerisinde kalan yörenin halkı; Erzurum ve çevresinin tabiat şartlarının ağırlığı, bir kilit noktası oluşu, yol kavşakları üzerinde bulunuşu ve bunlara bağlı olmak üzere ortaya çıkan nüfus hareketleri ve yer değiştirmeler sonucu, geçmişleriyle ilgili bilgilerini çok az koparmış, efsaneleştirmiştir. Bu durum, giderek derinlik ve yayılışlarını kolay kolay ortaya koyamayacağımız kültür tabakalaşmalarına yol açmış ve sonuç olarak da yörede zengin bir folklorun, özellikle çok renkli bir halk edebiyatının ve birçok yönüyle birbiri içerisinde erimiş, bununla beraber bazı yönleriyle de birbirlerinden ayrılabilen ağızların oluşmasını sağlamıştır” (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2018, s. 324).

Erzurum'un kültür hayatında, sosyal hayatında halk ozanları ve âşıklar önemli bir yer tutmaktadır. Geçmiş dönemde âşık kahvehanelerinde âşıklar türkülerini söylemiş ve türkülerin taşıyıcısı olmuşlardır. “Kars, Erzurum, Sivas, Tokat, Kastamonu, Bolu, Çankırı, Artvin ve Malatya'da Şenlik, Sümmanî, Ruhsatî, Emrah, Dertli, Huzurî ve Derviş Muhammed gibi usta kabul edilen zirve şahsiyetlerin varlığı, bu yörelerde âşıklık geleneğinin hâlâ canlılığını sürdürmesinde etkili olmuştur” (Kaya, 2000, s. 16). Erzurum yöresinde âşıkların söylediği türküler o kadar benimsenmiş ve kabul görmüştür ki türkünün içinde âşığın adı geçse bile bu türküler tüm yurttaki olduğu gibi halkın malı sayılmışlardır (Çoban, 2012).

Erzurum coğrafyasında âşıklık geleneğinin bu denli var olmasının vesileleri arasında âşıkların, ozanların şiirlerinde Türkçeyi bütün olanaklarıyla kullanmalarının olduğunu da söylemek gerekir. “Erzurumlu Emrah'ın şiirleri incelendiğinde onun hem halk şiiri geleneğini ve bu geleneğe ait kavram işaretlerini hem de klasik şiir geleneğini ve bu geleneğe ait kavram işaretlerini çok çok iyi bildiği ve bunları ustalıkla kullandığı görülür” (Alyılmaz, 1999, s. 127).

Erzurum türküleri kaynak olarak genel itibarıyla mânilere, anonim türkülere, sözü ve bestesi şehrin sanatçıları tarafından oluşturulmuş türkülere ve Erzurumlu ozanların ve âşıkların eserlerine dayanmaktadır. Erzurum'un geçmiş dönemden günümüze önde gelen âşıkları arasında Erzurumlu

Emrah, Âşık Sümmanî, Âşık Yaşar Reyhani, Ali Rahmanî, Âşık Erol Ergani, Âşık Mevlüt İhsani, Âşık Mustafa Ruhani, Noksani Baba, Nuri Çırağı, Nusret Torunî, Sümmanoğlu, Âşık İhsan Yavuzer ve Âşık Rahim Sağlam gibi isimleri saymak mümkündür.



Foto 1: Âşık İhsan Yavuzer ve Âşık Rahim Sağlam'ın 2012 yılında Ramazan ayında Erzurum Yakutiye Kent Meydanı'nda vermiş oldukları konserden bir görüntü (Foto: İsmail ÇOBAN)¹

Erzurum ve âşıklık geleneği denilince akla gelen ilk isimlerden olan Âşık Yaşar Reyhani, işlediği konular, getirdiği eleştiriler, mizahi yaklaşımla ele aldığı şiirler, yurt içinde, yurt dışında gerçekleştirdiği konserlerle ve yetiştirdiği çıraklarıyla bu geleneğin önemli taşıyıcısı olmuştur. “Âşık tarzı şiir geleneğinin günümüzdeki en büyük temsilcilerinden biri olan Âşık Yaşar Reyhani, katıldığı bütün yarışmalarda önemli dereceler almış, plaket, şiir, takdirname ve başarı belgeleriyle taltif edilmiştir. ABD'nin Michigan Üniversitesi bünyesinde yer alan Orta Doğu ve Kuzey Afrika Araştırmaları Bölümünde 1992 yılında verilen fahri öğretmenlik belgesi bunlardan biridir” (Düzgün, 2015, s. 5). Âşık Yaşar Reyhani'nin şiirlerine Erzurum ve Erzurumlu da konu olmuştur. Âşığın “Erzurumlu Gelin”, “Erzurum'dan Göç (Gidirem)” ve “İşte, Dadaş, Bu Demektir” eserleri bunlardan en çok sevilen ve bilinenlerdendir.

Erzurum'dan Göç (Gidirem) eserinin başlangıcında bu eseri neden söze, saza büründürdüğünü Âşık şu şekilde dile getirir:

Ben de Erzurumlu Âşık Reyhani olarak Erzurum'dan Bursa'ya göç ettim, göç türküsünü okuyacağım size. Erzurum'dan ayrıldım. Bazileri dediler ki Âşık Reyhani Erzurum'dan çok küskün, dargın ayrılmış. Hayır efendim! Erzurum'un hiçbir küskünlük, dargınlık bir tarafı yoktur bende. Ben orda böyüdüm. O sert sular dan, sert dadaşlardan, mert dadaşlardan haşır neşir oldum, ben de oranın çocuğuyum, orda böyüdüm. Kimseye küskünlüğüm yoğudu. Ancak, ancak sanat dünyasında, sanat çerçevesindeki kişilerden bir başka bakış, bir başka ölçü, bir başka çıkmaz içine girmiştım. Biraz ipucunu vereyim. Âşık Reyhani 9 tene evlidir diyorlardı. Hâlbuki ben 9 tene evli değildim yani bir koca karı var bir de ben varım. Bazı hikâyeler gelmiş geçmişse de 9 evli olmak demek değildir. Bunu bana bazileri mal

¹ Söz konusu konserde dönemin ERVAK Başkanı Erdal GÜZEL, TRT Erzurum Radyosu yapımcılarından İsmail BİNGÖL âşıklarla birlikte programda yer almışlardır. Programa 7'den 70'e her yaştan Erzurumlu katılmış; değerli bilim insanları Prof. Dr. Semra ALYILMAZ, Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU da programı yakından takip etmişlerdir.

ediyorlardı meslektaşlarım. Ben bundan olur ki ölürsem müsellede bana Âşık Reyhani 9 evli derlerse ben de Allah'ın huzuruna 9 evli getmiyim diye Erzurum'dan göçümü çıkardım, bir akşam vakti yükledim, gezin düzüne indim, geriye döndüm, Palandöken dağlarına baktım, şehitlerin mezarı bana getme Âşık, diyordu, bu memleket senin yurdundur, getme diyor, göz kırpyordu âdeta. Yıldızlar bana bir şeyler söylüyordu. Ehh, 50 sene yaşadığım memleketten ayrılmak kolay değildi. Elbette ona gidirem dedim, bir şiir dutturdum. Bunu bir daha tekrar ediyorum ki tekrar ediyorum ki Erzurumlulara bu şiirim armağandır, bu şiirim Erzurum'u çok sevdiğimi anlatır, Erzurumlu'yu çok sevdiğimi anlatır! Başka bir şey bilmem.²

“Dilin yaşadığı coğrafyanın her bir bölümü kendi içinde dili yaşatmak için elinden geleni ortaya koymakta; dile yeni katkılar sunmaktadır. Bu çabalar içinde dilin sonraki kuşaklara aktarımında önemli rol oynayan halk şarkıları / türküler aynı zamanda katkılarını dilin öğretilmesinde kullanıma imkân tanımaktadır” (Çoban, 2022, s. 31). “Millî ve tarihî konuları içeren edebî metinler ve türler arasındaki ilişkilerin tespit edilip birbirleriyle ilişkilendirilmesi, bu metinlerde yer alan ortak değerlerin gelecek kuşaklara aktarılması bakımından büyük önem taşır” (Çoban, 2017, s. 2253).

Halkın sosyal ve kültür hayatıyla ve değerleriyle yakından ilgili olan halk edebiyatı ürünleri bu bağlamda şiirler, dile, edebiyata, tarihe, kültürel öğelere ait pek çok bilgiyi bünyelerinde barındırırlar. Halk şiirine ait ürünlerin barındırdıkları değerler bakımından incelenmesi, Türk yaşayış ve inanışına ait birçok bilinmezin de aydınlatılmasına imkân sunar.

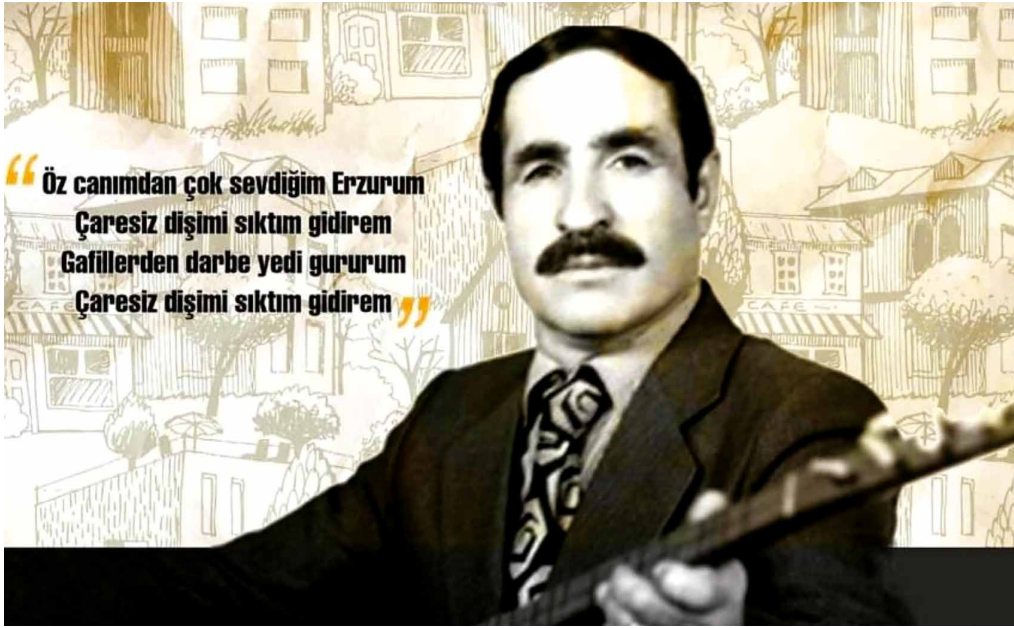


Foto 2: Âşık Yaşar Reyhani ve onun Erzurum'dan Göç (Gidirem) adlı şiiriyle ilgili bir tasarım
(Foto: <https://www.facebook.com/OmerHanceri/photos/a.325873810850296/2251927414911583/?type=3>)

Aslında şiir az sözle çok şey söyleme sanatıdır. Bazen bir kelimeye, bir cümleye bir tarihi yüklemek mümkündür. Manzum olanın akılda kalması, ezberlenmesi ve sonraki nesillere aktarılması daha kolaydır. Şiirler, mâniler, türküler, destanlar ağızdan ağıza yayılıp her seviyedeki insana ulaşabilmektedir. Bir kitabın, makalenin, bildirinin ise, ulaşacağı kitle hem belli hem de sınırlıdır. Bu yüzden şairler Türk tarihinde önemli gördükleri hususları her seviyede okuyucunun, dinleyicinin anlayabileceği bir dille ve üslupla şiirlerine konu etmişlerdir. Bu tür şiirlerde de doğal olarak sanattan ziyade; mesaj ön planda tutulmuştur (Ord. Prof. Dr. Valeh HACILAR ile söyleşi, 2000; Alyılmaz, 2003: s. 74; Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014a, s. 81-82.)

² Âşık Yaşar Reyhani'nin bu şiiri hem sözleri hem de ezgisiyle Erzurumluların gönlünde taht kurmuştur. Erzurum'dan ayrılmak durumunda kalan Erzurumlular, Erzurum âşığı insanlar Erzurum'dan ayrılırken hep bu türküyü dillerine dolamaya başlamıştır. Gittikleri yerde de bu türküyü dinleyip duygulanan, gözyaşı dökenlerin sayısı oldukça fazladır. Âşık Yaşar Reyhani'nin kasetleri, Âşık Murat ÇOBANOĞLU ile olan atışmaları, günümüz dünyasındaki ses dosyası formatında, çalma listelerinde birçok Erzurumlunun arabasında yer almaktadır.



• **Âşık Yaşar Reyhani'nin "İşte, Dadaş, Bu Demektir" başlıklı şiiri:**

Âşık Yaşar Reyhani'nin "İşte, Dadaş, Bu Demektir" şiiri kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır. Âşık Yaşar Reyhani'nin kendi sesiyle, sazıyla icra ettiği eser dinlenilmiş; tarafımızdan yazıya aktarılmıştır. Çalışmada yazıya aktarılan metin ile, Düzgün, 2015 ve Aliağaoğlu, 2018'de yer alan metinler dikkate alınmıştır. Söz konusu metinleri şu şekilde dikkatlere sunmak mümkündür:

İşte, Dadaş, Bu Demektir

Soruyorlar: "Dadaş ne demektir?" Malum ya ben Doğuluyum, Dadaşım. Dadaşın ne demek olduğunu anlatıyım da dinleyelim.

Dadaş demek kardeş demek
İşte dadaş bu demektir
Kardeş ise yoldaş demek
İşte dadaş bu demektir

Dadaş büyük gardaş demek,
İşte dadaş bu demektir.
Gururludur gayet Dikbaş,
İşte dadaş bu demektir.

Dadaş, böyüh gardaş demek,
Dadaş, böyüh gardaş demek,
İşte, Dadaş, bu demektir.
Gururludur, gayet dikbaş,
İşte, Dadaş, bu demektir.
İşte, Dadaş, bu demektir.

Dadaş söyler gerçek dilli
Canlı ayaklı ve elli
Bağrı açık göğsü kılı
İşte dadaş bu demektir

Dadaş gayet tatlı dilli,
Edepli, erkânli, yollu
Bakışı sert göğsü kılı
İşte dadaş bu demektir.

Kanı vatan için kaynar
Büyüğün sözünü diyner
Türkü söyler cirit oynar
İşte dadaş bu demektir

Rüzgâr Dadaş'ın hızı,
Dadaş doğunun yıldızı,
Selçuk Türklerinden özü
İşte dadaş bu demektir.

Dadaş, gayet tatlı dilli,
Dadaş, gayet tatlı dilli,
Edepli, erkânli, yollu,
Bakışı sert, göksü gull,
İşte, Dadaş, bu demektir.
İşte, Dadaş, bu demektir.

Dadaş kaderine razı
Doğunun seher yıldızı
Ölür şehit kalır gazi
İşte dadaş bu demektir

Moskof sınırları aştı
Ona dur diyen dadaştı
Ninesi bile savaştı
İşte dadaş bu demektir

Rüzgârdır, Dadaş'ın hızı,
Rüzgârdır, Dadaş'ın hızı,
Dadaş, Doğu'nun yıldızı,
Selçuk Türklerinden özü,
İşte, Dadaş, bu demektir.
Selçuk Türklerinden özü,
İşte, Dadaş, bu demektir.

Dadaş kendisini övmez
Uyuyan aslana değmez
Gücü yettiğini dövmez
İşte dadaş bu demektir

Dokunmasan dadaş kızmaz
Dadaş ahlakını bozamaz,
Bir coşar dünyaya sığmaz
İşte dadaş bu demektir

Moskof sınırları aştı,
Moskof sınırları aştı,
Ona dur diyen Dadaş'tır.
Ninesi bile savaştı,
İşte, Dadaş, bu demektir.
Ninesi bile savaştı,
İşte, Dadaş, bu demektir.

Emrahların bağı başı
Hazırdır düşmana karşı
Reyhani'nin öz kardeşi
İşte dadaş bu demektir
Âşık Yaşar Reyhani
(Düzgün, 2015, s. 57).

Reyhaniyim gözyaşımız
Kılıç taksın dadaşımız,
Yaratandır yoldaşımız
İşte dadaş bu demektir
Âşık Yaşar Reyhani
(Aliağaoğlu, 2018, s. 22).

Dokunmasan Dadaş kızmaz,
Dokunmasan Dadaş kızmaz,
Dadaş, ahlakını bozamaz,
Bir coşar, dünyaya sığmaz,
İşte, Dadaş, bu demektir.
Coşarsa dünyaya sığmaz,
İşte, Dadaş, bu demektir.

Reyhaniyim gözyaşımız,
Reyhaniyim gözyaşımız,
Gılış taksın Dadaşımız,



Yaratandır yoldaşımız,
İşte, Dadaş, bu demektir.
Yaratandır yoldaşımız,
İşte, Dadaş, bu demektir.

Âşık Yaşar Reyhani

(<https://www.youtube.com/watch?v=ZrK8X0gw3Uj>);

Transkript:

İsmail ÇOBAN)

• İçerdiği değerler ve kültürel öğeler bakımından “İşte, Dadaş, Bu Demektir”:

Erzurum’da insanlar birbirine seslenirken / hitap ederken “abi”, “ağabeci”, “bacı / baci”, “dayı / dayı”, “emi”, “emice”, “gardaş”, “gari”, “gız”, “hacı / haci”, “hafız / hafız”, “hanım”, “herif”, “oğul”, “ola”, “ola baba”, “paşa / paşam”, “uşah”, “yegen” vd. kavram işaretlerini kullanır. Bu kavram işaretleri genellikle akrabalık adlarıyla, unvanlarla, millî ve dinî içerikli kavramlarla ilgilidir.

Belirtilen seslenmeler / hitaplar arasında “Dadaş” kelimesi de yer almaktadır. Seslenmeler ve seslenme öbekleri (hitaplar ve hitap blokları), verici ile alıcı arasında uyarıcı görevi gören; alıcıyı iletişim ortamına çeken; duruma (situation) bağlayan ve cümleler arasındaki anlam ilişkilerini belirgin hâle getirir (Gemalmaz, 1992, s. 128; Alyılmaz, 1994, s. 252, Alyılmaz, 2015, s. 34). “Dadaş”, âşığın de belirttiği üzere “Dadaş, böyüh gardaş demek”tir. Öncelikle aile içinde büyük erkek kardeşlere kardeşleri tarafından “Dadaş” denir. Büyük kardeşlerden bahsedilirken “Dadaşım. (Ağabeyim.)”, “Dadaşım bele dedi. (Ağabeyim böyle söyledi.)”, “Hele bir Dadaşıma sorim. (Öncelikli olarak ağabeyime sormam gerekir.)”, “Dadaşım, tarlayı çoh güzel biçirdi. (Ağabeyim tarlayı çok güzel biçirdi.)” vb. kullanımlarla karşılaşmak mümkündür.

Aile büyüklerinin çocuklarıyla, yeğenleriyle, komşu çocuklarıyla veya hiç tanımadıkları çocuklarla ilgili gurur duyarken de / onları takdir ederken de “Dadaş, Dadaş!”, “Maşallah herif, Dadaş da!”, “Ne de olsa Dadaş balası / gızı (kızı)!” vd. ifadelerini kullandıkları görülür.

Seslenmeler, gerçekte cümlede alıcıyı uyaran, mesajın / bilginin iletilmesi için onu iletişim ortamına çeken cümle öğeleridir (Alyılmaz, 2011, s. 136). Erzurum’da yaşı büyük olanların, gençlere, çocuklara sevgilerini, saygılarını, verdikleri değeri belirtirken de onları tanısin veya tanımasını “Dadaş” diye seslenmelerine şahit olunur: “Dadaş, hele bir bahirsan? (Dadaş, benimle ilgilenir misin? / bana vakit ayırır mısın?)”, “Dadaş, ne olcah bu Erzurumspor’un hâli? (Dadaş, bu Erzurumspor’un gidişatı, ligdeki durumu ne olacak?)”, “Dadaş, amburdan bir tene tam verirsen? (Dadaş, işte şu paradan bir tam bilet parası uzatır mısın?)” vb. Birbirini tanımayanların da yolda, çarşıda, camide iletişim kurma isteği içinde bulunduğu kişilere öncelikli olarak “Dadaş” diye seslendikleri; ardından iletişim sürecindeki mesajı vermeye / bilgiyi aktarmaya başladıkları görülmektedir. Kişinin, hiç tanımadığı bir kişiyle iletişimine kendi kültüründeki bütün iyi anlamları yüklediği “Dadaş” sözcüğüyle başlaması iletişimdeki karşı tarafa değer verme ilkesiyle örtüşmektedir.

Kadınların kocalarından bahsederken de kocaları için “Dadaş” sözcüğünü kullandıkları bilinmektedir. “Kor olim, Dadaş onca çalışır ki! (Kıyamam, gözlerim kör olsun ki yine de kıyamam, kocam o kadar çok çalışıyor ki!)”, “Ben Dadaş’ın ögünde ölürem. (Ben, kocam için ölürüm.)”, “Rebbim, Dadaş’tan önce benim canımı alma, Dadaş’ı kimseye möhteç etme! (Rabbim, benim canımı kocamdan önce alma ki ben öldükten sonra kocam ihtiyaçlarını görmek için kimseye muhtaç olmasın / onu kimseye muhtaç etme!)”, “Dadaş izin vermez.”, “Yoh anam Dadaş heç beni tek yollar? (Olmaz kardeşim, kocam hiç beni tek başına oraya gönderir mi?)”, “Dadaş’ın gene heyheyleri başında. (Yine kocamın sinirleri başında toplanmış.)” vd. Kadınların kocaları için yaptıkları bu adlandırmalar bir Erzurum türküsüne de yansımıştır:



*Kedi değil bir hışım,
Allah'a kaldı işim.
Şimdi gelir er kişim.
Ev yıkanın kedisi.*

*O rafa goydum olmadı,
Bu rafa goydum olmadı.
Beni Dadaş'a dövdürdü.
Ev yıhanın kedisi.*

(Tandır Koydum Paçayı; Belekoğlu, 1971; Tuna, 2001).

Bir başka Erzurum türküsünde de “Dadaş” kızı olmanın gururu şu şekilde dile gelir:

*93 Harbi'nden geliyor izi,
Şahit Aziziye'nin dağları, düzü.
Araştırdım, anam öz Dadaş kızı,
Çünkü benim anam Erzurumludur.*

*Benim anam analardan baş idi,
Şehit vermiş iki gözü yaş idi.
Sırtında cepheye mermi taşıdı,
Çünkü benim anam Erzurumludur.*

(Âşık Yareni, www.trtavaz.com.tr)

Türk kültüründe yer alan atayla, aneyle gurur duyma; soyunun dayandığı yer ile gurur duyma kültürel değeriyle bu durum bağdaştırılabilir. Orhun Yazıtları'nda yer alan konu ile ilgili örnekleri şu şekilde dikkate sunmak mümkündür:

umay teg ögüm katun kuutinga inim köl tigin er at bultı: *(Göklerdeki) Umay gibi (değerli) olan Annem Hatun'un kutu sayesinde erkek kardeşim Köl Tigin erkeklik adım aldı* (KT D31; Tekin, 2006 ve Alyılmaz, 2005).

türük bodun yook bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kangım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç: *Türk halkı yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İteriş Hakanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup daha yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki* (KT D11; Tekin, 2006 ve Alyılmaz, 2005).

Reyhani'nin de belirttiği üzere Dadaş'ın en önemli değerlerinden birisi de gururu ve başının dik oluşudur. Bu değerlere ilişkin bölümü şu şekilde dikkate sunmak mümkündür:

*Gururludur, gayet dik baş,
İşte, Dadaş, bu demektir.*

Âşığın burada dile getirdiği “dik baş” ifadesi dikbaşlılıkla karıştırılmamalıdır. Anlatımda esas alınan mesaj “başı dik ol-“ deyimine dayanmaktadır.

*Dadaş, gayet tatlı dilli,
Edepli, erkânlı, yollu,
Bakışı sert, göksü güllü,
İşte, Dadaş, bu demektir.*

Âşığın bu bölümde dile getirdiği tatlı dilli olma durumu Dadaş'ın söz söyleme geleneğine, konuşma kültürüne, konuşma adabına, iyi bir konuşma becerisine sahip olduğunun, kendinden büyüklerle, küçüklerle, kadınlarla, erkeklerle, yaşlılarıyla konuşurken kurallara uyduğunun göstergesi olarak ele alınabilir. Dadaş'ın tatlı dile sahip olma durumunun izini Erzurum türkülerinden sürebilmek mümkündür:



*Yâr yâr yâr yandım elinden
Acı söz duymadım tatlı dilinden* (İsfihan Türküsü; Belekoğlu, 1971, s. 43).

*Datlıdır dilim ana
Uzundur boyum ana* (Çeşmeye Vardım; Tuna, 2001, s. 52).

Güzel söz söyleme, söylenenlerin dinleyenlerin kulağına hoş gelmesine dikkat etme durumunun Dadaş'ın günlük hayatında yer alan öğelerden biri olduğunu söylemek gerekmektedir.

Aynı bölümde yer alan edep, erkân ve yol kavram işaretleri Dadaş'ın "Toplum töresine uygun davranma, iyi ahlak, incelik, terbiye, yol yordam" (TDK, 2011), bilen, nerede nasıl davranması gerektiğini bilen, iletişimde kendini ve haddini bilme, dinleyiciyi tanıma ve ona göre konuşma, beden dilini uygun kullanma gibi ilkeleri dikkate alan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Âşığın devamında dile getirdiği "bakışı sert, göksü gıllı" ifadeleri Dadaş'ın antropolojik yapısıyla ilgili olarak da bilgi sunmaktadır. Türk kültüründe yer alan ciddi erkek motifiyle Dadaş'ın sert bakışları uyum sağlamaktadır. Dadaş'ın göğsünün kılı olmasından kasıt erkek tipolojisine uygun bir vücut yapısına sahip olmasıdır ve bu Dadaş'ın şefkatini de göstermektedir. Anadolu'da yer alan "Kıllı erkek merhametli olur" anlayışıyla bu durum örtüşmektedir.

Erzurumluların antropolojik özelliklerinden Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde bahsetmiştir. "Evliya Çelebi gezdiği yerlerdeki toplumların kültürleri, inançları, dilleri vb. hemen hemen her konudaki bilgileri derlemiştir" (Polatcan, 2016, s. 711). Evliya Çelebi'ye göre "Erzurumlular, çok sağlam yapılı olurlar. On yaşından yirmi yaşına varıncaya kadar çocukları gayet güzel olur. Ondan sonra tez sakallanır, gayet kıllı olurlar" (Evliya Çelebi, 2012).

Dadaş'ın sakalının gür olması, göğsünün kılı olması kültürün din boyutuyla da örtüşmektedir. Dadaş'ın dinî inancının merhamet Peygamberi Hz. Muhammet (sav) ile de benzer bir görünüme sahip olduğunu dile getirmek mümkündür. "Allah Resulünün alnı geniş olup hilal kaşlıydı, kaşları gürdü. ... Kirpikleri birbirine geçecek şekilde gürdü. ... Sakalı gürdü. ... Göğsü genişti, göğsünün düzlüğü aynayı, beyazlığı da ayı andırırdı..." (İmam Gazali, 1998, s. 820). Yine aynı şekilde mertliğiyle, cesaretiyle, yiğitliğiyle Dadaş'ın benzer özellikler gösterdiği kişilerden birisi de Hz. Ali'dir. Hz. Ali'nin vücudunun kılı olması ile ilgili olarak Özdemir (2020)'de dile getirilenleri de şöyle dikkatlere sunmak mümkündür: "Hz. Ali'nin vücudunun kılı olmasıyla ilgili pek çok rivayet olup bu aktarımlar büyük oranda aynı anlama işaret etmektedir. Bu hususla ilgili ifadeleri: 'Sanki koyun postu giymiş gibi kıllı', 'sarığı göğsündeki ve karnındaki kılına bakıyordu', 'göğsünün ortasından karnına doğru olan kısım kıllı', 'omuzları ve göğsü çok kıllıydı'" (Özdemir, 2020, s. 49).

*Rüzgârdır, Dadaş'ın hızı,
Dadaş, Doğu'nun yıldızı,
Selçuk Türklerinden özü,
İşte, Dadaş, bu demektir.*

Şiirin bu bölümünde dile getirilenler Dadaş'ın hızlı olmaya verdiği önemi anlatmaktadır. Soğuk bir coğrafyada yaşayan Dadaş soğuğa daha az maruz kalmak adına olsa gerek günlük hayatını hızlı bir şekilde geçirmektedir. Günlük yaşamında hızlı olan Dadaş, savaş zamanında da cephede hızlı olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşunda Erzurum'un, Erzurum Kongresi'nin ve Erzurumlunun katkıları hiçbir zaman yok sayılamaz. Yine bir Erzurum türküsünde ifade edilenleri şu şekilde paylaşmak mümkündür:

*Eller öz vatanda nara atarken
İlk sesi haykıran yüce Erzurum* (Erzurum Marşı; Belekoğlu, 1971, s. 95).

*Dağ deme taş deme çık korkma kardeş
Ak korkma, yak korkma, yık korkma kardeş* (Erzurum Marşı; Belekoğlu, 1971, s. 68).



Âşığın belirttiği “Selçuk Türklerinden özü” ifadesi, Selçukluların Erzurum’da hâkimiyeti sağlayan ilk Türk devleti olmasıyla ilgilidir. Kültürün içinde tarihin ve tarihî olayların etkisi göz ardı edilemez. Fahrettin Kırzioğlu, Erzurum tarihinin dönemlerini ele alırken çalışma konusuyla ilgili dönem itibarı ile ilgili olarak şunları dile getirmektedir:³

Selçukluların Bizans ve Çoruk / Gürcü-Bağratlıları ile savaşları (1049-1080): Okum (Ügümü) savaşı ve Arzen (kara-Arz) şehrinin yıkılması. Bizansın Teodosyopolisi yeniden tahkimi. Anı Şehri ve havalisinden kaçan Hıristiyanların Erzurum’a ve sonra Rize doğusuna yerleşmeleri (Hemşinlilerin Aslı). Malazgert Savaşı sırasında Erzurum. Son Bizans ve Baratlı kuvvetlerinin Erzurum Bölgesinden temizlenerek Müslüman hâkimiyetinin tam ve keskince yerleşmesi.

Salduklular çağı (1080-1201): Türkmen Salduklu Emaretinin kuruluşu ve Erzurum’u merkez edinmeleri. Saldukluların en geniş sınırları: Kars, Oltu, İspir, Artvin, Bayburt, Rize, Tercan, Keği bölgelerini içerisine alması. 1124teki ilk Kuman / Kıpçak Türklerinin Ardahan ve Çoruk bölgelerine yerleşmeleri. 1152de Erzurum’u Kuman / Kıpçakların istilası (“Sarıgelin ile Şeyh-San’an” efsanesi ve türküsünün menşei, Oltudaki Zünnün Hazretleri ve türbesi). Ahlat’ta “Ermenşâhlar”, Anı’da “Şeddâlilar”, Ardahan - Artvin bölgesinde Kıpçaklı Bağratlılar ve Erzincan’da “Mengüçüklüler” ile Saldukluların münasebetleri. Salduklu âbideleri ve kitabeleri. Salduklu Hükümetinin Konya-Selçuklularına katılması.

Konya Selçukluların Çağı (1201-1242): “Erzurum” üzerinde Selçuklu-Kıpçaklı / Gürcü-Bağraklı savaşları, “Erzurum Selçukluları”. Osmanlı sülalesini çıkaracak olan Oğuzlardan Kayı / Kayıg boyunun “Sürmeli Çukuru” (İğdir Ovasında kışlayıp “Pasın Ovası”nda yayladıkları zamanlar. Çoruk boylarında Hristiyanlığın yeniden yerleşmesi. Harezmsahlılar ile Selçuklular savaşında Erzurum. Şirvan’dan kaçan salur Türkmenleri (Karamanlıları çıkarın boyun) Erzurum’dan geçişi. Saltuklulardan bir kolun Çemişgezekte yerleşmesi (Kırzioğlu, 2005, s, 59).

Şiirin devamı şöyledir:

*Moskof sınırları aştı,
Ona dur diyen Dadaş’tır.
Ninesi bile savaştı,
İşte, Dadaş, bu demektir.*

Erzurum, jeopolitik konumu sebebiyle Anadolu coğrafyasının düşman işgaliyle karşılaştığı dönemlerde düşmanı ilk karşılayan şehirlerden birisi olmuştur. Günümüzde de birçoğu ayakta olan tabyalar, kaleler, savunma hatları Erzurum’un mimari yapısına ayrı değer katmaktadır. Erzurum’un tarih boyunca düşmanlarla girdiği mücadele yörenin halk oyunlarının da temelini oluşturmaktadır. Erzurum Barı başlamadan önce gelenekselleşmiş olarak davul zurna eşliğinde söylenen Bar Şiiri’nden ilgili bölümü dikkate sunmak yerinde olacaktır:⁴

*Bir savaş seyri vardır, Dadaş’ın her barında
Görünce kanın kaynar, o an damarlarında
Doyum olmaz bir görsen Köroğlu’nun barını,
Güvenirsin gücüne, düşünmezsın yarını (Bar Şiiri; Sadettin Sadi AKATAY)*

Erzurum’un tarih boyunca uğradığı saldırılardan bazılarına Ünlü Rus yazar Alexandr Sergeyeviç Puşkin’in *Erzurum Yolculuğu* adlı eserinden şahit olmak mümkündür (Puşkin, 2020). Erzurum’un yaşadığı bu işgaller, saldırılar, erkeğiyle kadınıyla kahraman, yiğit, savaşçı bir insan

³ Âşık Yaşar Reyhani’nin, âşıklık geleneği içinde âşığın iyi bir tarih bilgisine sahip olması gerekir yeterliliğine sahip olduğunu gösteren eserlerinden birçok bölümden birisi olarak da şiirin bu bölümünü değerlendirmek gerekir.

⁴ Halayların, barların geçmişini Türklerin yaşamış olduğu bölgelerdeki kayaüstü tasvirlerle kadar dayandırmak mümkündür: Alyılmaz (2016) konu ile ilgili olarak şunları dile getirmektedir: “Mistik dünyayla / inançla ilgili petrogliflerde ellerin ve ayakların çizim şekilleri söz konusu petrogliflerin içerikleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nitekim ellerin yukarıya doğru açık oluşu Tanrı’ya yakarışı; ellerin aşağıya doğru açık oluşu teslimiyeti, ellerin / kolların yanlara doğru açık oluşu rakı / (toplu) dua anını bildirmektedir. Büyük Taş bölgesindeki kaya üstü tasvirlerin uzantısı olarak yallı / halay çeken insanları betimleyen bir tasarım” (Alyılmaz, 2016, s. 277-278) Onur Er’e ait olarak eserde yer almaktadır.



modelinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Türk yaşamında kadın motifinin savaşıçılığı, alplığı ile ilgili olarak *Dede Korkut Hikâyeleri* de birçok unsur içermektedir. “Dede Korkut Kitabı’nda alp tipinin özelliklerini taşıyan Selcan Hatun, Burla Hatun, Banu Çiçek gibi” (Koç, 2017, s. 151) kadın kahramanlar mazideki ve gelecekteki Türk kadınının alplığını, kahramanlığını temsil eder biçimde yer almaktadır:

Selcan Hatun at oynatdı, Kan Turalı-nuñ öjine geçdi. Kan Turalı eydür: Görklüm, kanda gedersin? dedi. Eydür: Beg yigit, baş esen olsa börk bulunmaz mı olur? Bu gelen kafir çok kafirdür. Savaşalum döğişelüm, ölenümüz ölsün, diri kalanumuz odaya gelsün, dedi. Bu arada Selcan Hatun at saldı, karimin basdı. Kaçanın kovmadı, aman deyenı öldürmedi. Eyle sandı kim yağı basıldı, kılıcınun balçağı kan, odaya geldi

(Kağlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyı; Özçelik, 2005, s. 708-712).

“Eski Türk topluluklarında Tanrı’nın seçkin ve saygınlara lütfu olan “kut”un, “baht”ın, “talih”in, “asalet”in... de kadınlardan / analardan geldiğine inanılmıştır. Nitekim katun / ana, “kut”un, “baht”ın, “talih”in, “devlet”in, “servet”in, “bolluğun ve bereket”in, “mutluluk”un, “huzur”un... sembolü olarak kabul edilen “Umay Kuşu”na / “Umay Ana”ya benzetilmiş; kağanların, tiginlerin, kumandanların “yiğitlik”, “kahramanlık”, “savaşıçılık”... özelliklerinin kaynağı olarak da yine kadınlar / analar gösterilmiştir” (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014, s. 7). Âşığın “*Ninesi bile savaştı*” şeklinde dile getirerek vurguladığı, selamladığı kişi Nene Hatun’dur. Nene Hatun, hem Erzurum’un hem Türkiye’nin hem de Türk Dünyası’nın önemli kadın kahramanlarından birisi olmuştur. Kendine verilen değerle yetinmeyip kendi değerini yaratan Türk kadınına -Erzurum kadınına- ardından gelen nesil her zaman saygı duymuş ve onlar gibi olma yolunda çaba göstermiştir:

*Yareni'nin ilk sevdiği vatandır
Şehitleri dağlarında yatandır
O dediğim ana Nene Hatun'dur
Çünkü benim anam Erzurumludur*

(Âşık Yareni, www.trtavaz.com.tr).

Evliya Çelebi Erzurumlular için “*Hepsi yumuşak huylu, uysal, zeki ve anlayışlı adamlardır*” şeklinde bir çıkarımda bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 2012). Evliya Çelebi’nin dile getirdiklerini, âşığın eserindeki aşağıdaki bölümlerle bağdaştırmak mümkündür:

*Dokunmasan Dadaş kızmaz,
Dadaş, ahlakını bozmaz,
Bir coşar, dünyaya sığmaz,
İşte, Dadaş, bu demektir.*

Ahlaka değer veren Dadaş, bu ahlakını ancak mecbur kaldığında bozmaktadır. Nazım Hikmet’in Kuvâ-yı Millîye Destanı’nda yer alan ilgili bölüm de bunu desteklemektedir:

*Erzurum’un düzdür, topraktır damı.
Erzurum güzelleri giyer, balam,
İncecik ak yünden ehramı.
Yürek boynun büker, balam,
Erzurumlu türkülere.
Halim selimdir Erzurum’un adamı
Ve lakin dönmesin gözü bir kere!... (Kuvâ-yı Millîye Destanı; Nazım Hikmet)*

Bar Şiiri’nde de Dadaş için benzer ifadeler yer almaktadır:

*Dadaş çelik bir yaydır, onu germeye gelmez.
Çağlayan bir sel olur, dağlara da baş eğmez.
Yayla bulutu gibi yükselir yavaş yavaş,
Sonra birden sel olur, köpürür coşar Dadaş... (Bar Şiiri; Sadettin Sadi AKATAY)*



Bu bölümden çıkardığımız ahlak değeri kadar aynı zamanda Dadaş'ın sabırlı oluşunu da dile getirmek gerekir. Ancak Dadaş'ın sabrının kutsalları söz konusu olduğunda taşıdığı da yine bu mısralardan anlamak; günümüzde de bu durumun Dadaşların ruh dünyasında, düşünce dünyasında aynen devam ettiği çıkarımında bulunmak gerekir.

Şair şiiri şöyle tamamlamaktadır:

*Reyhaniyim gözyaşımız,
Gılış taksın Dadaşımız,
Yaratandır yoldaşımız,
İşte, Dadaş, bu demektir.*

Eserin bu bölümünde öncelikli olarak yine Dadaş'ın savaşçı özelliğine dikkat çekilmektedir. Savaşçı bir yapıya sahip olma, savaşa her daim hazır olma, savaştan kaçmama gibi özellikler akla ilk olarak cesaret değerini getirmektedir. Bu savaşa girilirken de âşığın dile getirdiği “*Yaratandır yoldaşımız*” ifadesi din değerinin Dadaş'ın yaşamındaki önemini göstermektedir. Türk töresinde, kültüründe İslamiyet öncesinde de İslamiyet'in kabulünden sonra da savaşlarda din değerinin önemli bir teşvik vesilesi olduğu bilinmektedir. Orhun Yazıtları'nda bu izi sürmek mümkündür:

tengri küüç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş yağısı koony teg ermiş: *Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş* (KT D12; Tekin, 2006 ve Alyılmaz, 2005).

kırk artuki yeti yolu sülemiş yegirmi süngüş süngüşmiş tengri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmış kaganlıgig kagansıratmış yağig baz kılmış tizligig sökürmüş başlıgig yüküntürmiş: *Kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş* (KT D15; Tekin, 2006 ve Alyılmaz, 2005).

tengri yarlıkaduk üçün öküş tiyin koorkmadımız süngüşdümüz: *Tanrı lüfettiği[i] için [onlar sayıca bizden] çok diye [onlardan] korkmadık. [Onlarla] mızrak mızrağa / göğüs göğse savaştık* (BT 40-41; Alyılmaz, 2021).

Savaş, savaşmak kavram işaretleri *Kur'an-ı Kerim*'de birçok surede yer almaktadır. Enfal, Nisa, Al-i İmran, Bakara sureleri bunlardan birkaçıdır:

Allah yolunda öldürülenler için “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz (Bakara Suresi, 154. Ayet; www.diyamet.gov.tr).

Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah her şeyi işiten ve bilendir (Bakara Suresi, 244. Ayet; www.diyamet.gov.tr).

Erzurum ve Erzurumlu için din ögesi en önemli kültür öğelerinden birisidir. Yüzyıllardır Müslüman coğrafyası olan kentte Ramazan ayı, Bin bir Hatim geleneği, Kurban Bayramı, Kandil günleri vd. geleneklerle birleşmiş bir şekilde günlük hayatın bir parçası olmuştur. Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi'nin aşağıdaki dizeleri Erzurumluların sahip oldukları dinî değerlerle ilgili birçok bilgiyi günümüze taşımaktadır:

*Erzurum kilidi mülk-i İslam'ın
Mevla'ya emanet olsun Erzurum
Erzurum derbendi ehl-i imanın
Mevlaya emanet olsun Erzurum*

(Erzurum Kilidi Mülk-i İslâm'ın; Alvarlı Efe -Hâce Muhammed Lutfi)



• Sonuç ve öneriler:

Âşık Yaşar Reyhani'nin "İşte, Dadaş, Bu Demektir" eserinin barındırdığı kültürel öğeler ve değerler bakımından incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, Erzurum insanının / "Dadaş"ın sahip olduğu birçok değer ve kültürel öge içerisinden ulaşılanlar şu şekildedir: ahlak, alp kadın motifi, asabılık, atalara saygı / bağlılık, başı dik olmak, yaşça büyüklere değer verme, cesaret, din, erlik, gurur, hızlı olmak, iletişimde muhataba değer verme, kardeşlik, kurallara uymak, sabır, savaşıklık, sert mizaç, tarihe değer verme, tatlı dilli olmak.

Aliağaoğlu (2018) da Erzurum türkülerinden hareketle Erzurum'un fiziki ve beşeri durumuna değindiği çalışmasında Âşık Yaşar Reyhani'nin söz konusu şiirine yer verirken Erzurumluyu ve Dadaş'ı şiirin mısralarından hareketle tanımlamıştır: "Şehir kimliği, Erzurum adlı beden ruhudur. Erzurum şehri hafızasında çok sayıda beşeri nitelikli elemanlar da saklar. Erzurum dadaşlar diyarıdır. Dadaş gardaş demek can demektir. Dadaş, cesur, yürekli, tatlı dilli, uysal, özgüveni olan, edepli, bakışı sert, sakin ve yaratanın yoldaşdır" (Aliağaoğlu, 2018, s. 23).

Belirlenen değerlerin Erzurum türküleri ve günlük hayattaki örneklerle, Eski Türk dili yadigârlarındaki, Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki ifadelerle birçok bakımdan benzeşmesi, Türk kültürünün Erzurum insanında / "Dadaş"ta ne kadar fazla yer edindiğini göstermektedir.

Âşık Yaşar Reyhani'nin uzun sayılmayacak nitelikteki şiirine bu kadar ögeyi, değeri sığdırabilmesi de yetiştirdiği kültürün özelliklerini özümsemiş bir âşık olmasından kaynaklanmaktadır.

Âşık Yaşar Reyhani başta olmak üzere Erzurumlu âşıkların şiirlerinin kültürel değerler açısından araştırılıp incelenmesi, dilimize, tarihimize ve kültürümüze ait birçok bilinmeyen de aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Akyüz, M. L. (2020). Hâce Muhammed Lutfi'nin Hulâsatü'l- Hakayık adlı eserinde yer alan "Hazer Kıl Kıрма Kalbin Kimsenin Cânını İncitme" şiirindeki değerler. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(3), 298-313.
- Aliağaoğlu, A. (2018). Türkülerde Erzurum. bir şehir kimliği çalışması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (44), 14-25.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının söz dizimi*. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobu"stan'ın gizemi ("Kıpçaklar"a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Alyılmaz, C. ve Alyılmaz, S. (2014). Amirbek Turatoviç Muratov'dan Yenisey'e sesleniş. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3(4), 68-84.
- Alyılmaz, C. ve Alyılmaz, S. (2018). Tarih, bilim, kültür ve sanat şehri Erzurum'un imarı ve kalkınması için öneriler. *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (ed. Murat Küçükogurlu, Uğur Akbulut, Naim Ürkmez), 294-328, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, S. (1999). Erzurumlu Emrah'ın şiirlerinde kavram işaretleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (11), 119-128.
- Alyılmaz, S. (2003). *Borçalılı bilim adamı, eğitimci, şair Valeh Hacılar hayatı-sanatı- şiirleri*. Ankara.
- Alyılmaz, S. (2011). *Risâle-i müze-düzlük (inceleme-metin-dizin)*. Ankara.
- Alyılmaz, S. (2015). Türkçenin söz diziminde seslenmeler ve seslenme öbekleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (54), 31-50.



- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Aşır, A. (2009). *Âşık Yaşar Reyhanî - hayatı ve sosyal konulu şiirlerinin incelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belekoğlu, N. (1971). *Erzurum türküleri*. Adana: Kemal Matbaası.
- Can, A. (2023). Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki kadın tipleri ve kadınlar. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(98), 2027-2038.
- Çoban, İ. (2012). *Erzurum türkülerinin dilin dört becerisi açısından incelenmesi*. Yüksek Lisans Semineri. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çoban, İ. (2017). İslam Türkay'ın "Türk oğlu Türkem men" başlıklı şiirinin Orhun yazıtları ile metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6(4), 2232-2255.
- Çoban, İ. (2022). Yabancılara Türkçe öğretiminde müziğin yeri: bir horon örneği. *Bezgek Yabancılara Türkçe Öğretimi Dergisi*, 1(1), 20-37.
- Düzgün, D. (2015). *Erzurum'un yüzleri - Reyhani*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Er, O. (2015). *Yabancılara Türkçe öğretimi uygulamalarının kültürel farkındalık oluşturma açısından incelenmesi*. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi: Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Evliya Çelebi. (2012). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi*. (haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin formanlarının enformatif değerleri ve bu değerlerin ihtiyaç hâlinde bu dilin gelişimine muhtemel etkileri*. Erzurum.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları (inceleme - metinler - sözlük ve dizinler)*. Ankara: TDK Yay.
- Hucetü'l İslam İmam Gazali. (1998). *İhya'u Ulum'id-din*. (2. cilt), (çev. Sıtkı Güllü). İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Kaya, D. (2000). *Âşık edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Kitabevi.
- Kırzioğlu, M. C. (2005). M. Fahrettin Kırzioğlu'nun "Erzurum tarihini araştırma ve tanıtmaya derneği" programı tasarısı üzerindeki değiştirme ve eklemeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (28), 53-63.
- Koç, Y. (2017). Banu Çiçek'ten Gülcemal'e alp kadın tipinin izleri. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 3(2), 147-154.
- Özçelik, S. (2005). *Dede Korkut – araştırmalar, notlar / dizin / metin*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özdemir, T. (2020). *Fiziksel özellikleri bağlamında Hz. Ali ve Arap toplumundaki yeri*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polatcan, F. (2016). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki epigrafik öğelere dair bilgiler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (56), 691-712.
- Puşkin, A. S. (2020). *Erzurum yolculuğu*. (çev. Ataol Behramoğlu). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Suyer, G. (2022). Türklerdeki isim grubu örnekleri üzerine bir inceleme. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 3(2), 106-118.
- Şahin, N. (2021). Değer eğitiminde Dede Korkut hikâyeleri'nin kullanımı. *Metinler ve Etkinliklerle Karakter ve Değer Eğitimi*. (ed. Emine Kolaç), 372-430. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- TDK (2011). *Büyük Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2006). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuna, K. (2001). *Erzurum türküleri ve nazariyatı*. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık.
- <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR> Erişim tarihi: Mart 2024.
- <https://www.facebook.com/OmerHanceri> Erişim tarihi: Mart 2024.
- <https://www.youtube.com/watch?v=ZrK8X0gw3UI> Erişim tarihi: Mart 2024.



IX. BÖLÜM

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ELEKTRONİK VE BASILI KİTAP OKUMA TERCİHLERİNİN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Öğrencisi Melike ÇELİK

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
ORCID No: <https://orcid.org/0009-0009-5054-7980>

Doç. Dr. Faruk POLATCAN

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-6897-8932>

• Giriş:

Günümüzde dijital teknolojilerin hızla gelişmesiyle birlikte okuma alışkanlıkları da değişmektedir. Bu değişim dijital okuryazarlık kavramını da beraberinde getirmektedir. Dijital okuryazarlık, bireylerin dijital teknolojileri anlama, kullanma, eleştirel olarak değerlendirme, yaratıcı ve etkili bir şekilde iletişim kurma becerilerini içeren, bilgi toplumunda başarılı olmalarını sağlayan önemli bir yetkinliktir (Eshet, 2004).

Okuma alışkanlığı ve kitap okuma şekillerindeki değişimlerin okuyucular üzerindeki etkilerini anlamak ve karşılaştırmak önemlidir. Elektronik kitaplar, basılı kitaplara göre farklı bir okuma deneyimi sunmaktadır. Bu deneyim, okuyucuların kitapları taşıma kolaylığı, metin arama imkânı ve hızlı erişim gibi avantajlarına odaklanmaktadır. Diğer yandan, geleneksel basılı kitaplar dokunma, koklama gibi duyuşal deneyimleriyle farklı bir okuma atmosferi oluşturmaktadır.

Okuma ve yazma becerisi geçmişten günümüze kadar bilgi edinme ve yayma yolu olarak görülmüştür. Richards ve Schmidt'e (2013, 483) göre okuma yazma, yazılı bir metnin anlaşılmasını sağlayan süreçlerdir. Okumanın gerçekleşmesi bir metnin varlığına ve dilin yazılı biçiminin görsel veya kinestetik olarak algılanmasına dayanmaktadır (Alderson, 2000, s. 13). Dolayısıyla okuma yazma eylemini metin, okur ve yazar arasında gerçekleşen bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür.

Günümüzde okuryazarlık, yazı sembolleri ile gerçekleştirilen bir eylem olmanın çok ötesinde, birçok zihinsel beceriyi, dil vasıtasıyla gerçekleştirilen iletişim becerilerini ve tutumlarını karşılayan bir eğitim terimidir (Aşıcı, 2009, s. 12). Okuryazarlık bireylerin toplum içinde söz sahibi olmasına, bilgi ve becerilerini geliştirmesine imkân sağlamaktadır. Okuma aynı zamanda yazma, dinleme ve konuşma becerilerini de kapsamaktadır.

Teknolojik gelişmelerin hızla ilerlemesi dijital teknolojileri hayatımızın önemli bir unsuru hâline getirmiştir. Bu gelişmeler bilgisayar, tablet, telefon gibi dijital teknoloji aletlerinin ev, iş ve okul ortamında yoğun olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bu nedenle hayat boyu öğrenme isteği ve teknolojik araçların hâkimiyeti dijital okuryazarlık kavramının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Dijital okuryazarlık efektif ve ciddi bir biçimde internet üzerinden araştırma yapmak, değerlendirmek ve birçok dijital teknolojiden yararlanarak bilgi toplamak anlamına gelmektedir (Özerbaş ve Kuralbayeva, 2018, s. 16).

Dijital okuryazarlık kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte özellikle çocukların ve gençlerin okuma tercihleri de değişiklik göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla son yıllarda dijital okuryazarlık ve elektronik kitaplarla ilgili araştırmalarda artış olmuştur. Bu kitapların ortaya çıkışı, tarihî gelişimi,

olumlu yanları ve olumsuz yanlarına yönelik incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmada, ortaokul öğrencilerinin elektronik ve basılı kitap okuma tercihlerinin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

• Dijital okuryazarlık:

Dijital teknolojiler, günümüz bireyleri için oldukça önemli hâle gelmiştir. Bu durum okuma, yazma, dinleme ve konuşma gibi dil becerilerini de etkilemektedir çünkü bireyler teknolojik bir çağın içinde günlük hayatını kolaylaştırabilecek ve istediklerini hızlandıracak imkânlarla iç içe yaşamaktadır (Tüzel ve Tok, 2013). Dijital teknolojilerin hayatımızda önemli bir yere sahip olmasıyla birlikte geleneksel okuma yöntemleri yerini dijital okumaya bırakmaya başlamıştır. Dijital okuryazarlık, bireylerin teknolojik araçları anlama, etkili bir şekilde kullanma, dijital medya içeriklerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme ve bilgi çağının gereksinimlerine uyum sağlama becerisini ifade etmektedir. Martin'e (2008) göre dijital okuryazarlık bilgi, teknik tutum ve kişisel niteliklerin edinilmesi ve kullanılmasını içerir. Aynı zamanda dijital eylemleri planlama, yürütme ve değerlendirme yeteneğini de kapsamaktadır. Eshet ve Hamburger (2004) dijital okuryazarlığın beş ana dijital beceriyi içerdiğini ileri sürmektedir. Bu beceriler şunlardır:

1. Görsel okuma becerileri: Grafiksel ekranlardan gelen talimatları okumadır.
2. Çoğaltma becerileri: Önceden var olan bilgileri yeni ve anlamlı materyaller oluşturmak için kullanmak.
3. Çoklu okuma becerileri: Hiper metinler aracılığıyla bilgi oluşturmaktır.
4. Bilgi becerileri: Bilginin kalitesini ve geçerliliğini değerlendirme.
5. Sosyoduygusal beceriler: Bireyin dijital ortamı kullanırken siber kuralları anlaması ve sahtekârlıklardan kaçınabilmesidir.

• Elektronik kitaplar ve basılı kitaplar arasındaki farklar:

• Taşınabilirlik ve erişebilirlik:

Elektronik kitaplar, birçok kitabı tek bir cihazda taşıma imkânı sunmaktadır. Bu da okuyucuların istedikleri kitaba her zaman ve her yerde erişebilmelerini sağlamaktadır. Buna karşılık, basılı kitaplar daha hacimli oldukları için taşınmaları ve saklanmaları daha zor olabilmektedir. Elektronik kitaplar herhangi bir yerde ve zamanda erişilebilir kaynaklar sunmaktadır (Gilbert, 2015). Elektronik kitaplar taşınabilir olma, depolanma, uzaktan erişebilme gibi pek çok özellik açısından avantajlı görülmektedir. Basılı kitaplar ise taşıma, erişim ve korunma gibi özellikler noktasında pek avantajlı sayılmamaktadır. (Durmaz, 2023).

• İnteraktiflik ve içerik zenginliği:

Elektronik kitaplar, sesli kitaplar, interaktif grafikler, videolar gibi içerikleri entegre ederek daha zengin bir okuma deneyimi sunmaktadır. Bu, özellikle eğitim materyalleri veya çocuk kitapları için bir avantaj sağlamaktadır. Elektronik kitaplarda yazının yanı sıra ses, müzik, resim, video gibi çoklu ortam unsurları da yer almaktadır. Bu kitapların okunduğu cihazlarda okuyucular sadece kitap okumakla kalmaz aynı zamanda müzik dinleyebilir, sunumlar hazırlayabilir, grafikler çizebilirler ve oyun oynayabilirler (Önder ve Atılğan, 2015). Elektronik kitaplar, bir zamanlar sabit olan basılı kitap sayfalarına ses, görüntü, etkileşim ve oyun gibi özelliklerin eklenmesiyle okuyucuların farklı okuma deneyimleri yaşamasına imkân vermektedir (Ersan, 2016). Elektronik kitapların zengin içeriği ve yenilikçi özelliklerine karşın içerik zenginliği açısından sınırlı olan basılı kitaplar okuyuculara klasik ve doğal deneyimler sunmaktadır.



- **Göz yorgunluğu ve ekran parlaklığı:**

Okumayı etkileyen en önemli nedenlerden biri olan ışık okuma tercihlerine de etki etmektedir. Basılı kitaplar doğal ışık altında okuma sağladığı ve gözleri yormadığı için uzun süreli okuma imkânı oluşturmaktadır. Elektronik kitaplar yüksek çözünürlükte okuma fırsatı sunsa bile elektronik cihazlar tarafından yayılan ekran parlaklığı bazı okuyucularda göz yorgunluğuna ve baş ağrısına neden olabilmektedir (Herring, 2001; Önder, 2010; Öngöz, 2015). Dolayısıyla elektronik cihazlar yoluyla yapılan okumalar sonucunda oluşan göz kuruluğu, göz yorgunluğu ve diğer göz sağlığı sorunları geleneksel kitapların avantajını ortaya çıkarmaktadır.

- **Okuma kolaylığı:**

Elektronik kitaplar, yazı tipi, yazı boyutu ve arka plan rengi gibi özelliklerin kişiselleştirilebilmesi sayesinde her okuyucunun tercihine göre uyarlanabilmektedir (Rukancı ve Anameriç, 2003). Bu özellikler, bazı okuyucular için okuma deneyimini daha rahat ve keyifli hâle getirebilmektedir. Bu kitapların okunduğu uygulamalarda okuyucuların sayfayı çevirmek için parmaklarını ekran üzerinde hareket ettirmeleri yeterlidir. Okuyucular ekrana dokunarak ekranda var olan objeleri yönlendirebilir hatta kullanılan cihazı farklı yönlere eğerek programlarla etkileşim içine girebilir ayrıca okunan kitabın seslendirme seçeneğini kullanarak metni dinleyebilir (Ersan, 2016). Basılı kitaplar ise yazı tipi ve yazı boyutu gibi özellikler noktasında kişiselleştirilemez. Ancak bu kitaplar, kâğıdın dokusu ve fiziksel yapısıyla farklı bir okuma deneyimi sunabilmektedir.

- **Teknoloji bağımlılığı:**

Elektronik ve basılı kitaplar arasında yer alan diğer bir fark da teknoloji bağımlılığıdır. Elektronik kitaplar, çağın sorunlarından biri olan ekran bağımlılığına neden olabilmektedir (Akyüz, 2023; Çalışkan, 2023; Walton, 2007). Teknoloji insanları mutlu ve huzurlu yapabileceği gibi mutsuz, huzursuz hatta yok edebilecek güçtedir. Bu nedenle teknoloji amaç olarak değil, bir araç olarak görülmelidir (Alyılmaz, 1997, s. 33). Bu sorun özellikle çocuklar ve gençler üzerinde etkisini göstermektedir. Basılı kitaplarda böyle bir sorun yoktur aksine çocuklar ve gençler özellikle ebeveynler tarafından basılı kitap okuma teşvik edilmektedir.

- **Anlam kurma:**

Basılı kitaplarda sayfalar bir bütün olarak görüldüğü için metinde yer alan başlık, alt ve yan başlık arasındaki ilişki rahat bir şekilde takip edilmektedir. Böylece bilgiler ve olaylar arasında ilişki kurmak, karşılaştırma, sınıflama yapmak ve anlam zinciri kurmak kolaylaşmaktadır. Bu bilgi ve olayların hatırlanması da anlam zinciri sayesinde olmaktadır. Ancak bu durum elektronik okumada daha zor olmaktadır. Bilgileri karşılaştırma ve yerini işaretleme okuyucuları yormaktadır (Güneş, 2010; Kaman ve Bulut, 2014).

Tüm bu farkların yanında elektronik kitaplar maliyet ve çevre kirliliği gibi noktalarda avantajlı; kullanılan cihazların batarya ömrü, bağlantı sorunları noktasında dezavantajlı sayılırken basılı kitaplar maliyet ve çevre kirliliği noktasında dezavantajlı, bahsi geçen diğer noktalarda ise avantajlı sayılmaktadır (Bulat Demir, 2023; Soydan, 2012; Yükçü vd., 2019).

- **Yöntem:**

Bu bölümde; araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı ve verilerin analizi ele alınmıştır.



• Araştırmanın modeli:

Çalışmada elektronik kitaplar, basılı kitaplarla karşılaştırılmış ve dijital okuryazarlık açısından incelenmiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan olgubilim (fenomenoloji) kullanılmıştır. Olgubilim farkında olduğumuz fakat derinlemesine bir anlayışa sahip olmadığımız deneyimler, algılar, yönelimler ve kavramlar gibi olgulara odaklanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Olgubilim, bütünüyle yabancı olmayan fakat anlamını kavramada güçlük çekilen olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için uygun zemin oluşturur.

Bu çalışmada olgubilim yönteminin seçilme nedeni ortaokul öğrencilerinin kitap tercihlerinden yararlanarak elektronik kitap ve basılı kitaplar arasındaki farkları ortaya çıkarmak ve dijital okuryazarlık kavramını derinlemesine irdelemektir.

• Çalışma grubu:

Çalışmanın katılımcıları, amaçlı örnekleme türü olan kolay ulaşılabilir durum örnekleme türüne göre seçilmiştir. Bu yöntem, araştırmaya hız ve pratiklik kazandırarak araştırmacıya yakın ve erişilmesi kolay olan bir durumu seçmesini sağlaması (Yıldırım ve Şimşek, 2021) nedeniyle tercih edilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunu Elazığ ilinde yer alan özel bir ortaokulunun 6. Sınıfta öğrenim gören 8 gönüllü öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin dördü kız (Ö1, 2, 3, 6), dördü (Ö4, 5, 7, 8) erkektir.

Aşağıda araştırmaya katılan öğrencilerin demografik bilgilerine yer verilmiştir:

Tablo 1. Katılımcı Öğrencilerin Demografik Bilgileri

Demografik Özellikler	N	%
Cinsiyet	Kız	4
	Erkek	4

• Veri toplama aracı:

Çalışmanın verileri odak grup görüşmesi yapılarak toplanmıştır. Öncelikle konu ile ilgili alan yazın taranmış daha sonra odak grup görüşmesi formuna alınacak soruların neler olabileceği araştırılmıştır. Edinilen bilgiler ışığında 16 sorudan oluşan görüşme formu hazırlanmış, bu form Türkçe eğitimi alanında uzman olan bir doçent tarafından incelenmiştir. Geribildirimler neticesinde soru sayısı 7'ye düşürülmüş ardından iki öğrenciye pilot uygulama yapılarak görüşme formuna son şekli verilmiştir. Hazırlanan görüşme formu okulda yer alan öğrencilere gönüllülük ilkesi esas alınarak uygulanmıştır.

• Verilerin analizi:

Çalışmanın verilerini analiz ederken içerik analizi kullanılmıştır. “İçerik analizi ile verileri tanımlama ve verilerin içinde gizlenen gerçekleri ortaya çıkarma amaçlanmaktadır” (Gülbahar ve Alper, 2009). İçerik analizinde görüşme, gözlem ve doküman incelemesi yoluyla elde edilen veriler; verilerin kodlanması, kod ve temaların bulunması, kod ve temaların düzenlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması şeklinde dört aşamada incelenir (Miles ve Huberman 1994). Elde edilen verilerin birbiriyle bağlantılı yanlarını ortaya çıkarmak ve bu verileri çeşitli kod, kategoriler etrafında şekillendirebilmek için içerik analizine başvurulmuştur. Görüşme sonrasında elde edilen verilerin öncelikle yazılı metin haline getirilmiş ve birkaç kez okunduktan sonra çeşitli kod ve kategoriler oluşturulmuştur.



• Bulgular:

Verilerin analizinde, araştırmanın güvenilirliğini sağlamak için katılımcı öğrencilerin görüşlerine doğrudan yer verilmiştir ve ikinci kodlayıcı kullanılmıştır. Kodlayıcılar arasında benzer sonuçlar bulunmuş sadece bir kodun ifade biçiminde değişiklik yapılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Öğrenciler Ö1, Ö2, Ö3... biçiminde kodlanmıştır.

Tablo 2. Öğrencilerin Kitap Seçimi

Kitap Türü	Görüşler
Basılı Kitap	Ö2, Ö4, Ö5, Ö7, Ö8
Elektronik Kitap	Ö1, Ö3, Ö6
Nedenleri	Görüşler
Neden yok	Ö1,
Ekranın gözü yorması	Ö7, Ö8
Kolayca ulaşılabilir olması	Ö3, Ö4
Çeşitliliğin fazla olması	Ö2, Ö6
Kolayca okunabilmesi	Ö5
Yazım yanlışlarının az olması	Ö5

Tablo 2’de elektronik ve basılı kitapların okunmasına ilişkin bulgular bulunmaktadır. Tablonun ilk bölümünde tercih edilen kitap türüne yer verilmiştir. Öğrencilerin yarısından fazlası (Ö2, Ö4, Ö5, Ö7, Ö8) basılı kitap okumayı, diğer öğrenciler (Ö1, Ö3, Ö6) elektronik kitap okumayı tercih etmektedir.

Tablonun ikinci bölümünde öğrenciler, ekranın gözü yorması (Ö7, Ö8), kolayca ulaşılabilir olması (Ö3, Ö4), çeşitlilik fazla (Ö2, Ö6), kolayca okunabilmesi (Ö5) ve yazım yanlışlarının az olması (Ö5) nedenlerinin kitap seçimlerinde etkili olduğunu belirtmiştir.

Ö8 uzun süre ekrana maruz kaldığında gözlerinin yorulduğunu şu ifadeyle dile getirmiştir.

Ö8: Elektronik kitaplar gözleri yoruyor.

Ö3, kolay ulaşılabilir olması nedeniyle elektronik kitap tercih ederken Ö4, ise basılı kitap okumayı tercih etmektedir.

Ö3: “Ulaşılabilirliği daha kolay olduğu için.”

Ö2, çeşitliliği fazla olduğu için basılı kitapları tercih ederken Ö6, elektronik kitap okumayı tercih etmektedir.

Ö2: “Basılı kitaplarda çeşit daha çok bir sürü, milyonlarca macera kitabı falan var.”

Ö6: “Bence elektronik kitap çünkü daha çok seçenek var.”

Tablo 3. Kitap Seçimlerinin Anlama Üzerindeki Etkisi

Kitap Seçimleri	Görüşler
Basılı okuma	Ö1, Ö2, Ö4, Ö6, Ö8
Elektronik okuma	Ö3, Ö5
Seçim yok	Ö7
Nedenleri	Görüşler
Anlatımın açık ve net olması	Ö1, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8
Belli bir editörünün olması	Ö2
Dilin sade olması	Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8
Neden yok	Ö7

Tablo 3’te öğrencilerin kitap seçimlerinin anlama üzerindeki etkisine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Öğrencilerin yarısından fazlası (Ö1, Ö2, Ö4, Ö6, Ö8) basılı okumayı, iki öğrenci (Ö3, Ö5) elektronik okuma okumayı tercih ederken bir öğrenci (Ö7) ikisi arasında bir tercih yapmamıştır.

Tablonun ikinci bölümünde kitap seçimlerinin anlama üzerindeki nedenleri anlatımın açık ve net olması (Ö1, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8), belli bir editörün olması (Ö2), dilin sade olması (Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8) şeklinde belirtilmiştir. Okuma tercihi yapmayan (Ö7) ise herhangi bir neden belirtmemiştir.



Basılı kitapları tercih eden Ö₁ ve Ö₄ bu kitapları seçme nedenlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Ö₁: “Basılı kitapta daha iyi oluyor çünkü yani onda daha açık ve net anlatıyor.”

Ö₄: “basılı kitapları daha iyi anlıyorum dili daha hafif.”

Ö₃ elektronik kitapların anlatımının açık ve net olduğunu şu sözlerle belirtmiştir:

Ö₃: “Elektronikte hani daha dümdüz anlattığı için daha iyi anlıyorum.”

Tablo 4. Kitap Seçimlerinin Okuma Hızına Etkisi

Nedenleri	Görüşler
Son sayfanın bulunabilmesi	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₅
İçeriğinin yoğun olması	Ö ₄
İçeriğinin sade olması	Ö ₄
Işığın ayarlanabilmesi	Ö ₆
Kitapları tutma sorunu	Ö ₇
Satır aralığının dar olması	Ö ₈

Tablo 4’te öğrencilerin kitap tercihlerinin okuma hızı üzerindeki etkisine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Okuma hızının etkilerini öğrencilerin yarısı (Ö₁, Ö₂, Ö₃, Ö₅) son sayfanın bulunabilmesi şeklinde belirtirken Ö₄ içeriğinin yoğun olması, içeriğinin sade olması, Ö₆ ışığın ayarlanabilmesi, Ö₇ kitapları tutma sorunu, Ö₈ satır aralığının dar olması şeklinde ifade etmiştir.

Ö₁ basılı kitapları okurken kapanan son sayfayı bulamadığı için daha yavaş okuduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Ben de oluyor çünkü ben genelde kitap kapandığı zaman kaldığım yeri kaybediyorum onu bulmakla uğraşıyorum ama dijitalde öyle değil daha kolay oluyor.”

Ö₅ basılı kitaplarda okuma hızının yavaş olduğunu şu şekilde belirtmiştir: “Hocam ben nmesela kitap kapanyor bazen onları bulmak için zorlanıyorum başa dönüyorum ama elektronik kitapta öyle bir sıkıntı olmuyor nerede olduğunu daha rahat buluyorsun.”

Ö₄ içeriği sade olduğu için elektronik kitapların daha hızlı okunduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Basılı kitaplarda kelime dağarcığı fazla olduğu için bilmediğim kelime çıkıyor okunuşunu filan anlamıyorum hocam o yüzden bence elektronik kitaplar daha sade anlattığı için elektronik daha hızlı okunuyor.”

Ö₈ basılı kitaplarda satır araları dar olduğu için okuma hızının etkilendiğini şu sözlerle dile getirmiştir: “Hocam ben de basılı kitapta daha yavaş okuyorum çünkü bir satırdan bir satıra geçtiğimde ordaki yeri kaybediyorum bazen.”

Tablo 5. Öğrencilerin Elektronik Cihaz Seçimleri

Cihaz Seçimleri	Görüşler
Bilgisayar	Ö ₂ , Ö ₇ , Ö ₈
Cep Telefonu	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₆
Tablet	Ö ₅ , Ö ₇
Nedenleri	Görüşler
Kullanımının rahat olması	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₅ , Ö ₇ , Ö ₈
Ekranın büyük olması	Ö ₅ , Ö ₇
Taşınabilir olması	Ö ₆

Tablo 5’te elektronik cihazların seçimlerine ilişkin bulgular gösterilmiştir. Tablonun ilk bölümünde tercih edilen elektronik cihazlara yer verilmiştir. Öğrencilerin yarısı (Ö₁, Ö₃, Ö₄, Ö₆) cep telefonunu seçerken üç öğrenci (Ö₂, Ö₇, Ö₈) bilgisayarı iki öğrenci ise (Ö₅, Ö₇) tableti tercih etmiştir.

Tablonun ikinci bölümünde ise kullanımının rahat olması (Ö₁, Ö₂, Ö₃, Ö₄, Ö₅, Ö₇, Ö₈), ekranın büyük olması (Ö₅, Ö₇), taşınabilir olması (Ö₆) nedenlerinin elektronik cihaz seçiminde etkili olduğu belirtilmiştir.

Ö₆ cihaz seçiminin nedenini şu şekilde ifade etmiştir.

Ö₆: “Cep telefonu çünkü yanında daha rahat taşıyabiliyorsun.”



Ö₁, Ö₃ ve Ö₄ kullanım rahatlığı nedeniyle cep telefonunu seçerken Ö₂ ve Ö₈ bilgisayarı Ö₇ ise hem bilgisayarı hem de tableti seçmektedir.

Ö₁: “Ben telefonda kullanıyorum çünkü daha rahat oluyor.”

Ö₄: “Ben genelde telefonda okuyorum çünkü telefon küçük olduğu için tutması rahat oluyor.”

Ö₈: “Bilgisayardan tek mouse ile böyle kaydırarak daha rahat oluyor.”

Ö₅ elektronik cihaz olarak tableti seçme nedenini şu şekilde dile getirmektedir: “Hocam benim tabletim var ekranı çok büyük olduğu için oradan daha rahat okuyorum.”

Tablo 6. Basılı ve Elektronik Kitapların Olumlu Yanları

Basılı Kitapların Olumlu Yanları	Görüşler	Elektronik Kitapların Olumlu Yanları	Görüşler
Neden yok	Ö ₁ , Ö ₆ , Ö ₈	Neden yok	Ö ₇ , Ö ₈
Bilgi vermesi	Ö ₂	Ulaşılabilir olması	Ö ₂ , Ö ₆
Kelime dağarcığını zenginleştirilmesi	Ö ₂ , Ö ₄ , Ö ₇	Bilinmeyen kelimelerin hemen öğrenilmesi	Ö ₃
İfade gücünü zenginleştirilmesi	Ö ₂ , Ö ₄	İnternette gezinti yapılabilmesi	Ö ₂
Yazım kurallarını geliştirmesi	Ö ₂	Rahatlatması	Ö ₂
Şarj ihtiyacının olmaması	Ö ₃ , Ö ₅	Taşınabilir olması	Ö ₄ , Ö ₅
Kolayca okunabilmesi	Ö ₃ , Ö ₅	Kolayca okunabilmesi	Ö ₂

Tablo 6’da öğrencilerin basılı kitaplar ve elektronik kitapların olumlu yanlarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Tablonun birinci kısmında basılı kitapların olumlu yanları gösterilmiştir. Buna göre üç öğrenci (Ö₁, Ö₆, Ö₈) basılı kitaplara dair herhangi bir olumlu nokta belirtmemiştir. (Ö₂, Ö₄, Ö₇) basılı kitapların kelime dağarcığını zenginleştirdiğini, (Ö₂, Ö₄) ifade gücünü zenginleştirdiğini, (Ö₂) yazım kurallarını geliştirdiğini, (Ö₃, Ö₅) ise şarj ihtiyacının olmadığını ve kolayca okunabildiğini belirtmiştir.

Tablonun ikinci kısmında elektronik kitapların olumlu yanları gösterilmiştir. Bu kitapların olumlu yanlarını (Ö₂, Ö₆) ulaşılabilir olması, (Ö₃) bilinmeyen kelimeleri hemen öğrenilmesi, (Ö₂) internette gezinti yapılabilmesini, rahatlatması, kolayca okunabilmesi, (Ö₄, Ö₅) taşınabilir olması şeklinde belirtmiştir. İki öğrenci (Ö₇, Ö₈) elektronik kitapların olumlu yanlarına dair bilgi vermemiştir.

Ö₃ elektronik kitapların olumlu yanlarını şu şekilde dile getirmektedir: “Bilmediğimiz kelimeyi bazen bazı uygulamalarda üstünü çizerek hemen öğrenebiliyoruz.”

Ö₄ ve Ö₅ elektronik kitapların taşınabilir olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

Ö₄: “Bence e kitaplar taşınabilirlik açısından daha rahat olur.”

Ö₅: “Taşınabilirlik açısından elektronik kitaplar daha avantajlı.”

Basılı kitapların kelime dağarcığını geliştirdiğini belirten Ö₇ bunu “anlamını bilmediğimiz kelimeleri hemen araştırıp bulabiliyoruz” şeklinde ifade etmiştir.

Ö₂ basılı kitapların olumlu yanlarını şu ifadelerle dile getirmiştir: “Kelime dağarcığımız gelişiyor ya da cümle kurmamız geliştirebiliyor ayrıca yayın editörleri sayesinde yazım kurallarımız geliştirebiliyor.”

Tablo 7. Basılı ve Elektronik Kitapların Olumsuz Yanları

Basılı Kitapların Olumsuz Yanları	Görüşler	Elektronik Kitapların Olumsuz Yanları	Görüşler
Kitabı tutarken elinin yorulması	Ö ₃	İnternet ve şarj probleminin olması	Ö ₂
Kolayca deforme olması	Ö ₂	Yazım yanlışlarının çok olması	Ö ₂
Son sayfanın bulunamaması	Ö ₂ , Ö ₃	Son sayfanın bulunamaması	Ö ₃ , Ö ₅
Kitabın kalitesiz olması	Ö ₂	Dijital aletin düşmesi	Ö ₃



Taşınabilir olmaması	Ö ₄	Göze zarar vermesi	Ö ₂ , Ö ₄ , Ö ₇
Ulaşılamaması	Ö ₁ , Ö ₄ , Ö ₈	Program sorunu	Ö ₃ , Ö ₅
Neden yok	Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇	Ulaşılamaması	Ö ₂
		Neden yok.	Ö ₁ , Ö ₆ , Ö ₈

Tablo 7’de öğrencilerin basılı kitap ve elektronik kitapların olumsuz yanlarına ilişkin bulgular yer verilmiştir. Tablonun birinci kısmında basılı kitapların olumlu yanları gösterilmiştir. Buna göre (Ö₃) kitabı tutarken elinin yorulduğunu, (Ö₂) kitabın kolayca deforme olduğunu ve kalitesiz olduğunu, (Ö₂ ve Ö₃) son sayfanın bulunamadığını, (Ö₄) taşınabilir olmadığını, (Ö₁, Ö₄, Ö₈) ulaşamadığını belirtmiştir. Üç öğrenci ise (Ö₅, Ö₆, Ö₇) basılı kitaplara dair herhangi bir olumsuz nokta belirtmemiştir.

Tablonun ikinci kısmında elektronik kitapların olumsuz yanları gösterilmiştir. Bu kitapların olumsuz yanlarını (Ö₂) internet ve şarj probleminin olması, yazım yanlışlarının çok olması ve ulaşılabilmesi şeklinde belirtmiştir. (Ö₃) dijital aletin düşmesi, (Ö₃, Ö₅) son sayfanın bulunmaması ve program sorunu, (Ö₂, Ö₄, Ö₇) göze zarar vermesi şeklinde ifade etmiştir. (Ö₁, Ö₆, Ö₈) ise elektronik kitapların olumsuz yanları hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

(Ö₂) basılı kitapların olumsuz yanlarını şu şekilde ifade etmiştir: *“Bazen kitap kalitesiz olabiliyor, yırtılabilir ve sayfaları kaybedebiliriz.”*

(Ö₁) basılı kitapların ulaşamadığını şu şekilde dile getirmiştir: *“Mesela benim çok aradığım bir kitap vardı onu böyle birkaç yerden sordum yoktu ama ben internette e-kitap olarak buldum.”*

(Ö₄) ise basılı kitapların taşıma ve ulaşım sıkıntısını şu sözlerle belirtmiştir: *“Basılı kitaplarda taşınabilirlik çok yok ve ulaşılması sıkıntı.”*

(Ö₂) elektronik kitapların olumsuz yanlarını şu sözlerle dile getirmiştir: *“Gözümüze zararlı ya da şey orada yazım kuralları iyi olmayabiliyor ya da ulaşamayabiliyoruz internet sıkıntısı veya şarj sıkıntısı oluyor.”*

(Ö₃) elektronik kitapların program sorununu ve son sayfayı bulamadığını şu şekilde ifade etmiştir: *“E-kitapları okuduğumuzda bazen kendiliğinden sayfadan çıkabiliyor o zaman da geri girip o sayfayı bulmak hangi cümlede kaldığımı bulmak çok eziyet bir şey.”*

Elektronik kitapların göze zarar verdiğiyle ilgili (Ö₄ ve Ö₇) şu ifadeleri kullanmıştır:

Ö₄: *“Elektronik kitaplarda hani şey böyle göz yoruluyor.”*

Ö₇: *“Elektronik kitapları okurken hem biraz gözde hassaslık oluyor hem de gözü yoruyor.”*

Tablo 8. Öğrencilerin Takip Ettiği Kitap Siteleri

Kitap Siteleri	Görüşler
Whattpad	Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₈
Google Kitaplık	Ö ₂
Apple Kitaplık	Ö ₆
Yorumlar	Görüşler
Küfür ve argo içermesi	Ö ₂ , Ö ₄ , Ö ₈
Kitap hakkında bilgi vermesi	Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₅ , Ö ₈
Yazışma ortamı olarak kullanılması	Ö ₄
Yorumların yönlendirici olması	Ö ₃ , Ö ₅ , Ö ₈
Yazma imkânı vermesi	Ö ₃

Tablo 8’de öğrencilerin takip ettiği kitap sitelerine ilişkin bulgularına yer verilmiştir. Tablonun birinci kısmında hangi siteleri takip ettikleri gösterilmiştir. (Ö₂, Ö₃, Ö₄, Ö₈) Whattpad adlı siteyi (Ö₂) Google Kitaplık adlı siteyi (Ö₆) ise Apple Kitaplık adlı siteyi kullandığını belirtmiştir.

Tablonun ikinci kısmında öğrencilerin kullandıkları kitap sitelerinde yazılan yorumlar hakkında ne düşündükleriyle ilgili bulgulara yer verilmiştir. Küfür ve argo içermesi (Ö₂, Ö₄, Ö₈), kitap



hakkında bilgi vermesi (Ö₃, Ö₄, Ö₅, Ö₈), yazışma ortamı olarak kullanılması (Ö₄), yorumların yönlendirici olması (Ö₃, Ö₅, Ö₈), yazma imkânı vermesi (Ö₃) şeklinde yorumlar ortaya çıkmıştır.

Kullandığı kitap sitelerindeki yorumlarda yer alan küfür ve argodan rahatsız olan (Ö₂, Ö₄ ve Ö₈) bunu şu şekilde ifade etmiştir:

Ö₂: “gerçekten çok fazla argo ve küfür kullanımları var”

Ö₄: “Uygunsuz yorumlar atıyorlar bazen argo konuşuyorlar.”

Ö₈: “Bazı kötü laflar ediyorlar yani değişik değişik laflar ediyorlar.”

Sitelerde yapılan yorumların kitap hakkında bilgiler vermesiyle ilgili (Ö₄) ve (Ö₈) şu ifadeleri kullanmıştır:

Ö₄: “kitabı okuyup bitiriyorlar mesela ondan sonra kitabın ilk bölümlerini yorum olarak işte kitabın sonunu yazıyorlar”

Ö₈: “bütün bölümü bitiriyorlar sonra da birinci bölüme diyorlar ki yani bir şey yazıyorlar oraya spoiler veriyorlar o kitabın macerası kaçıyor.”

(Ö₃) Kullandığı kitap sitelerinin kendisine yazma imkânı verdiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Orada kitap yazmak daha iyi geliyor.”

• Sonuç ve öneriler:

Ortaokul öğrencilerinin elektronik ve basılı kitap okuma tercihlerinin incelendiği bu çalışmada olgu bilim yöntemine başvurulmuştur. Çalışma bağlamında 2023-2024 eğitim öğretim yılında Elazığ il merkezinde bulunan bir özel okulun 6. sınıfında eğitim gören 8 gönüllü öğrencinin görüşleri alınmıştır. Çalışmanın bu bölümünde elde edilen bulgular alt problemlere göre tartışılmıştır.

Çalışmanın birinci alt problemini “Öğrencilerin kitap okuma tercihleri nasıldır?” sorusu oluşturmaktadır. Bu soru etrafında öğrencilerin basılı kitap ve elektronik kitap tercihleri ile kitapları tercih etme nedenlerine ilişkin görüşleri ele alınmış ve tablo hâlinde sunulmuştur. Buna göre öğrencilerin yarısından fazlasının basılı kitapları tercih ettiği tespit edilmiştir. Walton (2007) yaptığı çalışmada öğrencilerin boş zamanlarında yaptıkları okumalar için elektronik kitapları değil basılı kitapları birincil kaynak olarak gördüklerini ortaya çıkarmıştır. Öngöz (2013) çalışmasında öğretim üyelerinin e-kitap kullanma durumlarını ölçmüştür. Öğretim üyelerinin kitap okuma tercihlerinin çoğunlukla basılı formdaki kitaplar olduğu çalışma sonunda ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın ikinci alt problemini “Elektronik ya da basılı kitap okumanın anlama üzerindeki etkisi nasıldır?” sorusu oluşturmaktadır. Bu soru ekseninde öğrencilerin seçtikleri kitapların anlama üzerinde bir etkisi olup olmadığı irdelenmiş, görüşler ve nedenleri tablo hâlinde gösterilmiştir. Öğrencilerin yarısından fazlasının basılı kitapları anladığı görülmüştür. Bu kitapların öğrenciler tarafından daha iyi anlaşıldığı belirlenmiştir. Güneş (2020) çalışmasında öğrencilerin anlama, hatırlama ve zihinsel becerilerini geliştirmek için öncelikle basılı metinleri okumaları gerektiğini vurgulamıştır. Kim ve Kim (2013) z kuşağı gençler üzerine yaptığı çalışmasında geleneksel kâğıttan bir test ile LCD ekran üzerinde elektronik bir testten yapılan okumayı karşılaştırmıştır. Gençlerin basılı bir kâğıt üzerindeki okumayı elektronik okumadan daha iyi anladıkları ve daha yüksek puanlar aldıkları ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın üçüncü alt problemini “Elektronik kitaplar ya da basılı kitapların okuma hızı üzerindeki etkisi nasıldır?” sorusu oluşturmaktadır. Öğrencilerin verdiği cevaplar tablo hâlinde gösterilmiştir. Öğrencilerin kitap tercihlerinin okuma hızı üzerindeki etkileri son sayfanın bulunabilmesi, içeriğinin yoğun olması, içeriğinin sade olması, ışığın ayarlanabilmesi, kitapları tutma sorununun olmaması ve satır aralığının darlığı olarak tespit edilmiştir. Çelik, Halat ve Fırat (2019)



çalışmasında basılı bir kitabı okumanın elektronik kitap okumadan daha hızlı ve kalıcı olduğunu vurgulamıştır.

Çalışmanın dördüncü alt problemini “Öğrencilerin elektronik kitap okurken tercih ettiği cihazlar nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır. Öğrencilerin seçtikleri cihazlar ve bu cihazları seçme nedenleri tablo hâlinde sunulmuştur. Buna göre öğrencilerin yarısı elektronik kitapları cep telefonundan okurken üç öğrencinin bilgisayardan iki öğrencinin ise tableten okuduğu tespit edilmiştir. Onursoy (2018) çalışmasında üniversiteli gençlerin tablet, akıllı telefon ve elektronik okuyucularla etkileşime girdiğini ve bilgiye ulaşmak için akıllı telefonları ilk sırada kullandıklarını ortaya koymuştur. Picton (2014) çalışmasında çocukların cihaza bağlı olarak farklı materyallerden okuma eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Ona göre çocuklar haberler ve gerçek olayların anlatıldığı metinleri bilgisayarlarda ve akıllı telefonlarda okurken kurgusal metinleri e-okuyucular ve tabletlerden okumaktadır.

Çalışmanın beşinci alt problemini “Elektronik kitap ve basılı kitapların olumlu yanları nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır. Öğrencilerin verdiği cevaplar doğrultusunda elektronik kitapların ve basılı kitapların olumlu yanları tablo hâlinde gösterilmiştir. Bu bağlamda basılı kitapların bilgi verdiği, kelime dağarcığını ve ifade gücünü zenginleştirdiği, yazım kurallarını geliştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca basılı kitapların şarj ihtiyacının olmaması da olumlu bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Elektronik kitapların ulaşılabilir, taşınabilir olduğu ve rahatlattığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte elektronik kitapların okunduğu cihazlar sayesinde bilinmeyen kelimelerin hemen öğrenildiği ve internette gezinti yapılabilirdiği ortaya çıkmıştır. Kitapların kolayca okunabilme özelliği ise her iki kitabın olumlu ve ortak yanı olarak farklı öğrenciler tarafından belirtilmiştir. Önder ve Atılğan (2015) çalışmasında elektronik kitapların taşınabilir özelliği sayesinde insanların seyahatlerinde bu kitapları tercih ettiğini, yazı boyutu, yazı tipi gibi biçimsel metin özelliklerinin düzenlenebildiğini, wireless özelliği ile kitap okurken internetten gezinti ve araştırma yapılabilirdiğini ortaya koymuştur. Rukancı ve Anameriç (2003) çalışmasında elektronik kitapların içerdiği sözlük sayesinde bilinmeyen kelimeleri hemen öğrenme imkânı sunduğunu belirtmiştir. Çalışkan (2023) çalışmasında basılı kitapların elle dokunabilir olduğunu ve bu kitapların insanlığın bilgi birikiminin vazgeçilmez bir parçası olduğunu belirtmiştir.

Çalışmanın altıncı alt problemini “Elektronik kitap ve basılı kitapların olumsuz yanları nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır. Öğrencilerin verdiği cevaplar doğrultusunda elektronik ve basılı kitapların olumsuz yanları tablo hâlinde gösterilmiştir. Basılı kitapların kolayca deforme olduğu, kalitesiz olduğu, taşınabilir ve ulaşılabilir olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Elektronik kitapların yazım yanlışlarının çok olduğu, internet ve şarj probleminin olduğu, göze zarar verdiği, ulaşılabilir olmadığı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte elektronik kitapların okunduğu cihazların düşebildiği ve kullanılan programlarda sorunlar olabildiği de olumsuz yanlar olarak tespit edilmiştir. Öğrenciler bazen okumaya yaparken son sayfayı bulamadıklarını belirtmiştir. Kimisi bunu basılı kitapların olumsuz bir özelliği olarak dile getirirken kimisi de elektronik kitapların olumsuz bir özelliği olarak dile getirdiği tespit edilmiştir. Öngöz (2015) çalışmasında elektronik kitapların uzun süre göz hareketi gerektirdiği için göz yorgunluğu yaptığı ve okunabilmesi için yazılım gerektirdiğini vurgulamıştır. Sarıkaya (2018) çalışmasında basılı kitapların yıprandığı, eskidiği, kâğıt israfına sebep olduğu ve insanların alım gücünü zorladığı gibi çok sayıda olumsuz özelliğini ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın yedinci alt problemini “Elektronik kitap sitelerindeki yorumların okuma becerilerine etkisi nasıldır?” sorusu oluşturmaktadır. Bu soru kapsamında öğrencilerin verdiği cevaplardan yola çıkarak kitap siteleri ve yorumlar tablo hâlinde sunulmuştur. Öğrencilerin Whattpad, Google Kitaplık, Apple Kitaplık olmak üzere üç siteyi kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin çoğunluğu bu sitelerde yapılan yorumları olumsuz değerlendirdiği ortaya çıkmıştır. Gençtürk (2022) çalışmasında Whattpad kullanan ergenlerin kendilerini daha rahat ifade



edebildiklerini ortaya çıkarmıştır. Aynı uygulamanın gençleri madde bağımlılığı, küfür ve argo kullanımı, şiddet eğilimi gibi olumsuz davranışlara özendirileceğini tespit etmiştir.

Belirtilen sonuçlar ışığında araştırmacılara aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

Türkçe öğretiminde (bu bağlamda dijital okuryazarlık sürecinin başarısında) birçok faktörün hedef kitlenin / “öğrenen”in durumuna (yaşına, ana diline, lehçesine, dil yeterliğine, zekâ düzeyine, cinsiyetine, öğrenme stiline, kültürüne, kaygı, motivasyon ve tutum özelliklerine), amaçlarına ve ihtiyaçlarına bağlı olduğu unutulmamalı; elektronik ya da basılı kitaplar hedef kitlenin / “öğrenen”in durumuna uygun şekilde hazırlanmalı; bu kitaplardaki okuma metinleri olumlu ve olumsuz yönleri göz önünde bulundurup konunun uzmanları tarafından özenle seçilmelidir (Alyılmaz, 2010, s. 736; Alyılmaz, 2018, s. 2452).

Öğrencilerin basılı kitapları anladıkları gibi elektronik kitapları da anlayabilmeleri için okullarda dijital okuryazarlık dersleri verilmeli ve elektronik kitap okuma deneyimleri arttırılmalıdır.

Öğrencilerin dijital okuma becerilerini geliştirebilmek amacıyla öğretmenler tarafından atölye çalışmaları yaptırılmalıdır.

Öğrenciler elektronik kitaplar konusunda bilinçlendirilmeli, kamu kurum ve kuruluşları tarafından oluşturulan kaliteli elektronik kitap sitelerine yönlendirilmelidir.

Kitap sitelerindeki uygunsuz yorumlar denetlenerek yayınlanmalıdır.

Kaynaklar

- Akyüz, E. (2023). Bir okuma deneyimi olarak elektronik çocuk kitapları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı (1)*, 785-801.
- Alderson, J. C. (2000). *Assessing reading*. Cambridge University Press.
- Alyılmaz, C. (1997). Teknoloji ve dil. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8, 33-36.
- Alyılmaz, C. (2010). Türkçe öğretiminin sorunları. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(3), 728-749.
- Alyılmaz, S. (2018). Türkçe öğretiminde hedef kitlenin / “öğrenen”in önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2452-2463.
- Aşıcı, M. (2009). Kişisel ve sosyal bir değer olarak okuryazarlık. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(17), 9-26.
- Çalışkan, G. (2023). Dil öğretiminde dijital eğitim materyalleri: Kitap ve oyun. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (Ö13)*, 112-126.
- Çelik, H., Halat, S., & Fırat, H. (2019). Öğretmen adaylarının basılı ve e-kitap kullanımına ilişkin görüşleri. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 7(3), 73-86.
- Durmaz, U. (2023). Dijital kültür çağında kitap. *Dijital kültür: tradijital-medya-internet-edebiyat ve halkbilimi araştırmaları içinde*. (ed. M. Özdemir). Arı Sanat Yayınları.
- Ersan, M. (2016). Tablet ortamında resimli çocuk kitapları; biçim ve içerik özellikleri üzerine bir inceleme. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*, 6(2), 148-158.
- Eshet, Y. (2004). Digital literacy: A conceptual framework for survival skills in the digital era. *Journal of educational multimedia and hypermedia*, 13(1), 93-106.
- Eshet, Y., & Hamburger, A. Y. (2004). Experiments in digital literacy. *CyberPsychology & Behavior*, 7(4), 421-429.
- Gençtürk, G. (2022). *Dijital ortamın gençlerin okuma alışkanlıklarına etkisi: İstanbul'da durum*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Gilbert, R. J. (2015). E-books: A tale of digital disruption. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 165-184.
- Gülbahar, Y. & Alper, A. (2009). Öğretim teknolojileri alanında yapılan araştırmalar konusunda bir içerik analizi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 42(2), 93-112.



- Güneş, F. (2014). Öğrencilerde ekran okuma ve ekranik düşünme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 1-20
- Herring, M. Y. (2001). Why the Internet can't replace the library. *The Education Digest*, 67(1), 46.
- Kaman, Ş., & Bulut, A. (2024). Öğretmen adaylarının dijital ve kâğıttan okumaya yönelik tutumlarının incelenmesi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 1012-1025.
- Kim, H., & Kim, J. (2013). Reading from an LCD monitor versus paper: Teenagers' reading performance. *International Journal of Research Studies in Educational Technology*, 2(1), 1-10.
- Martin, A. (2008). Digital literacy and the "digital society". *Digital literacies: Concepts, policies and practices in*, (pp. 151-176).
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. sage.https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=U4IU_wJ5QEC&oi=fnd&pg=PR12&dq=miles+huberman&ots=kGTE2IPQ0T&sig=fxVfssFcfNosEDbiGPR1kTO3CpU&redir_esc=y#v=onepage&q=miles%20huberman&f=false
- Odabaş, H., Odabaş, Z. Y., & Sevmez, H. (2018). Üniversite öğrencilerinde dijital / e-kitap okuma kültürü: Selçuk Üniversitesi örneği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 58(1), 139-171.
- Onursoy, S. (2018). Üniversite gençliğinin dijital okuryazarlık düzeyleri: Anadolu üniversitesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 989-1013.
- Önder, I. (2010). Elektronik kitap olgusu ve Türkiye'de durum. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Önder, I., & Atılğan, D. (2015). Elektronik kitap ve gelişim süreci. *U. Al ve Z. Taşkın (Yay. Haz.), Prof. Dr. İrfan Çakın'a armağan içinde*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Yayınları.
- Öngöz, S. (2013). Türk öğretim üyelerinin elektronik kitap kullanım durum ve tercihleri. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 3 (1), 33-54.
- Öngöz, S. (2015). Elektronik kitap. Buket Akkoyunlu, A. İşman ve H. F. Odabaşı ed. *Eğitim teknolojileri okumaları içinde* (ss. 335-353). Sakarya Üniversitesi-TOJET.
- Özdemir, O. (2021). *Dijital okuryazarlık*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://openaccess.izu.edu.tr/>
- Özerbaş, M. A., & Kuralbayeva, A. (2018). Türkiye ve Kazakistan öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeylerinin değerlendirilmesi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 16-25.
- Picton, I. (2014). *The impact of ebooks on the reading motivation and reading skills of children and young people: A rapid literature review*. National Literacy Trust.
- Richards, J. C., & Schmidt, R. W. (2013). *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. Routledge.
- Rukancı, F., & Anameriç, H. (2003). E-kitap teknolojisi ve kullanımı. *Türk Kütüphaneciliği*, 17(2), 147-166.
- Sarıkaya, B. (2018). Basılı kitap mı, e-kitap mı? Türkçe öğretmen adayları ne düşünüyor? *Electronic Turkish Studies*, 13(19), 1567-1582.
- Soydan, E. (2012). E-kitap teknolojisi ve basılı kitabın geleceği. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 389-399.
- Walton, E. W. (2007, Mart). *Faculty and student perceptions of using e-books in a small academic institution*. In ACRL Thirteenth National Conference, Baltimore, MD.
- Yıldırım A., & Şimşek H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınları.
- Yükçü, Ş. B., Tok, A. İ., & Kangal, S. B. (2019). Çocuk edebiyatının geldiği son nokta: Okul öncesi dönem resimli e-kitaplara gelişimsel bir bakış. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 139-164.

